امر جليل جا ڪتاب

- ٽيون وجود
- سنڌو منهنجي ساهه ۾
- رني ڪوٽ جو خزانو
- جيجل منهنجي ماءُ

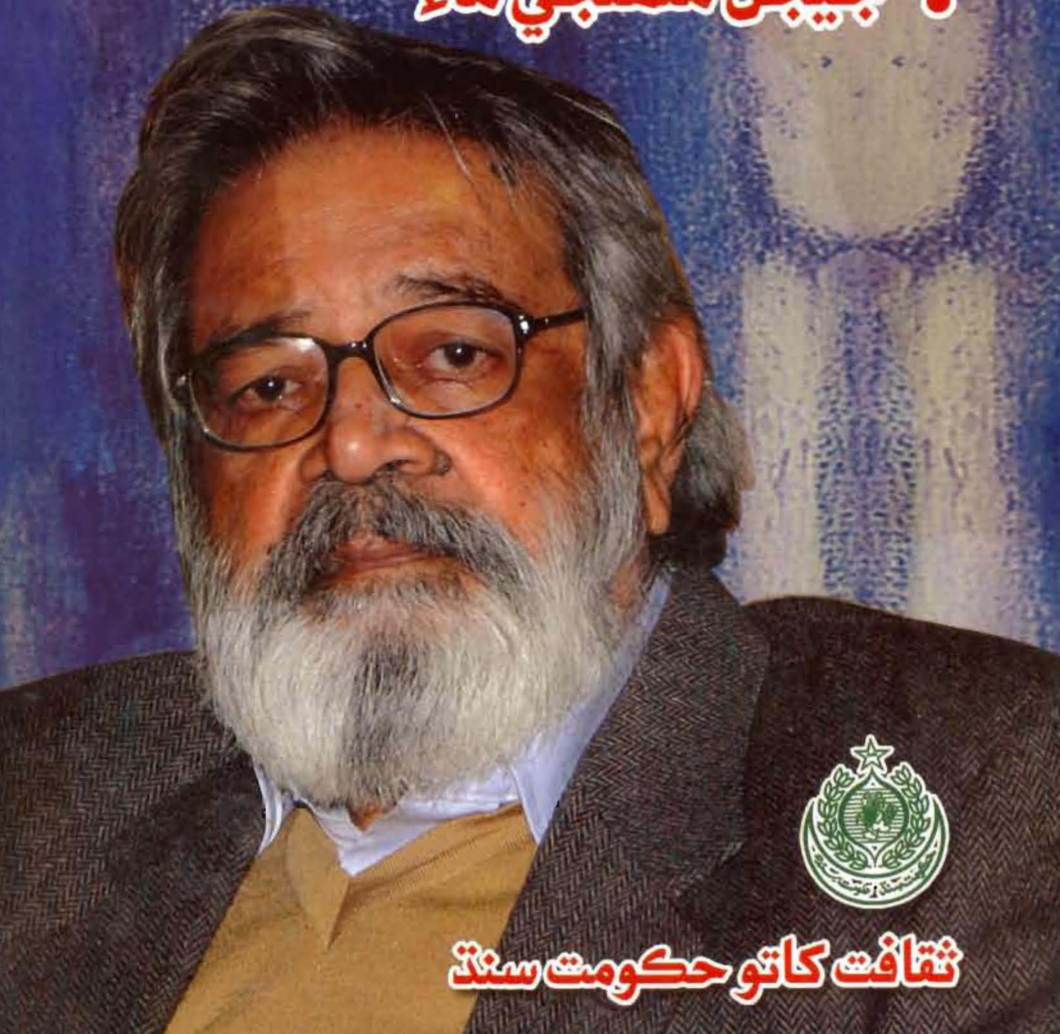

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

امر جليل جا
ڪتاب

ڀاڱو ٻيون

ٽيون وجود

سنڌو منهنجي ساهه ۾

رني ڪوٽ جو خزانو

جيجل منهنجي ماءُ

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
2012ع

حق ۽ واسطا ليکڪ وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: امر جليل جا ڪتاب (ياڳو ڀيون)
ليکڪ: امر جليل
ڪمپوزنگ: نئون نياپو ڪمپوزرس
پيج ميڪنگ
لي آئوٽ ۽ ٽائيٽل: انعام عباسي
پروف ريڊنگ: ”تيون وجود ۽ رني ڪوٽ جو خزانو“
علي عابد سومرو
”سنڌو منهنجي ساهه ۾ ۽ جيجل منهنجي ماءُ “
ڊاڪٽر ايوب شيخ
ڇاپو پهريون: جون 2012ع
ڇپيندڙ: نئون نياپو اڪيڊمي سچل ڳوٺ ڪراچي سنڌ
فون: 0346-2103811
ڇپائيندڙ: عبدالعزيز عقيلي
سيڪريٽري
ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

قيمت: -/800 رپيا

ملڻ جو هنڌ
ثقافت کاتو ڪتاب گهر
سامهون ايم.پي.اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ
ڪراچي- 74400 سنڌ
فون: 021-99206073

سنڌو منهنجي ساهه ۾

- ٽئون سهاڳ 213
- سهاڳ 217

ٽٽل آئيني جو عڪس

1. گدڙ 229
2. لٺ 232
3. طوطو 235
4. انٽرويو 238
5. گٽيش 241
6. خانڙ 244
7. مشغولي 247
8. ٻڪر 250
9. حقير 253
10. گامون 256
11. نيڪالي 259
12. قداور 261
13. تاثرات 264
14. جواب 267
15. پٽ 270
16. صاحب 273
17. روپوش 276
18. مرض 279
19. تنبيهه 282
20. سجاڳي 285
21. آئينو 288

چينو

1. فرق	293
2. تعبير	296
3. مٽو	299
4. چريائي	302
5. ڪنڌ	304
6. معمو	307
7. دنيا	310
8. مسئلو	313
9. سوال	316
10. فيلسوف	318
11. ڪوڙ	321
12. گول	324
13. داٽو پاٽي	327
14. لوهي ٽوپلو	329
15. ٻير	332
16. گلدستو	335
17. ڪنگ سائيز	338

پيهي منجهه پاڙ

1. مرشد	343
2. گرين روم	346
3. مٽيان	349
4. سفر	352
5. لاٽ	355
6. ماءُ	358
7. ٿوهر	361

8. سمجهاڻي 363
9. گلدان 366
10. عيد 369
11. ياد 372
12. خاڪو 375
13. سپردگي 378
14. باطن 381
15. نڪ 384
16. هوءَ 387
17. آس 391
18. اشرف المخلوقات 394
19. رهبر 397

سنڌو منهنجي ساهه ۾

1. تشخص 403
2. نشان 406
3. محبت 409
4. جنم 412
5. اعتقاد 415
6. خالق 418
7. واپسي 421
8. خاموشي 424
9. نگاهه 427
10. وچن 430
11. خيرات 433
12. افق 436
13. اوندهه 439
14. بندش 442

15. زندگي	445
16. علامت	448
17. موهن جو دڙو	451
18. ديوانگي	454
19. الزام	457
20. روانگي	461

رني ڪوٽ جو خزانو

• رني ڪوٽ جو قيدي (مهاڳ)	467
• خاموشيءَ جو آواز (مهاڳ)	472

1. گهاءُ	478
2. محرم علي	494
3. هڪ خطرناڪ سنڌ پرست جي ڳولا	507
4. آدم جي ماءُ	523
5. ساٽو ساٽو ساهه	537
6. مان ديوداس نه آهيان	556
7. چتي ڪتي جو موت	568
8. ڪيپيل پانهن جو وارث	580
9. هڪ دور جو ماتم	598
10. سنڌي گدڙ اِن (In) اسلام آباد	613
11. رني ڪوٽ جو خزانو	625

ڪتابن جي رٿا پڻ ڇپائيءَ هيٺ آهي.

هي امرجليل جي ڪهاڻين ۽ ڪالمن ڪي هڪ هنڌ گڏ ڪري ڇپائڻ جي پهرين ڪڙي آهي. امرجليل جي هن پهرين جلد ۾ سندس ٽئن ڪهاڻي ڪتابن "ٽيون وجود"، "سنڌو منهنجي ساهه ۾"، "رني ڪوٽ جو خزانو" ۽ "جيجل منهنجي ماءُ" کي گڏ ڪيو ويو آهي. هنن ڪهاڻين ۾ سماج جي مختلف ڪردارن جي درد، ڪربَ، پيڙائن ۽ سماج جي ڪروڌ ۽ ناانصافين کي ليکڪ جهڙيءَ طرح اپٽاريو آهي ان سان تنقيد ۽ اصلاح جا ٻه پاسا پڙهندڙن جي سامهون اچن ٿا ۽ پڙهندڙ چڱائيءَ ۽ مدائيءَ جي وچ ۾ ليڪو ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو.

اسان کي اميد آهي ته امرجليل جي ڪهاڻين جو هي پهريون جلد به پنهنجي ڇپائي ۽ سونهن جي ڪري اوهانکي پسند ايندو. اسان کي اميد آهي ته هي سڀ ڪتاب سنڌ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي لاءِ بيحد لاڀائتا بڻبا ۽ نوجوان انهن مان پنهنجي علمي ۽ ادبي اڃ اجهائي سگهندا.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

پروفائيل

نالو: ڪتاب جي پهرين صفحي تي ڏنل آهي.
پٽ ڪنهنجو: فاطمہ ۽ عبدالغني قاضيءَ جو.
ڪڏهن ڄائس: ٻي مهاڀاري جنگ کان ٽي سال اڳ، 8 نومبر 1936ع
ڪٿي ڄائس: روهڙيءَ ۾- شڪارپور ۾ چونہ ڄائس؟
نپيس: ڪراچيءَ ۾.
پوڙهو ٿيس: اسلام آباد ۾.
پڙهيس: رتن تلاءَ پرائمري اسڪول ڪراچي. اين جي وي هاءِ اسڪول ڪراچي ۽ ڪراچي يونيورسٽي. ڪراچي يونيورسٽي ۽ اين جي وي اسڪول سان تہ عشق اٿم. ان کان سواءِ گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد، گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهہ ۽ فلوريڊا اسٽيٽ يونيورسٽي.
چا مليو: ايم اي ايڪنامڪس، ايم اي هسٽري ۽ ڊپلوما ايجوڪيشنل ٽيڪنالاجي (ريڊيو ۽ ٽيليويزن ذريعي پڙهائڻ).
ٽيڪنيڪي سکيا جا مرڪز: اين ايچ ڪي ٽيليويزن ٽوڪيو جاپان، سکوٿائي اوپن يونيورسٽي ٿائيلينڊ ۽ فلوريڊا اسٽيٽ يونيورسٽي آمريڪا.
ڏنڊو ڏاڙي: ڊائريڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشنل ٽيڪنالاجي، علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي، اسلام آباد.
ڊائريڪٽر جنرل پاڪستان نيشنل ڪائونسل آف دي آرٽس، اسلام آباد.
وائيس چانسلر، علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد (اڻ پورو مدو)
لکڻ پڙهڻ: 1955ع کان ڪهاڻيون، ڪتائون، ناول، مضمون ۽ تخليقي ڪالم. (سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾).
ميڊيا: انيڪ سنڌي ۽ اردو آرٽ پليز ۽ ڊراما سيريلز.
دان: شاهہ لطيف ايوارڊ، اکل پارت سنڌي ساهت سڀا نيشنل ايوارڊ، پاڪستان رائيٽرس گلڊ ايوارڊ، پرائيڊ آف پرفارمنس، نشان فضيلت، ڪراچي يونيورسٽي ۽ لائف فيلو- پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد.
جنون: ڪرڪيٽ ۽ موسيقي.

ليکڪ جا ڇپيا ڪتاب

- دل جي دنيا
- جڏهن مان نہ هوندس
- منهنجو ڏس آسمان کان پڇو
- ٽيون وجود
- تاريخ جو ڪفن
- سنڌو منهنجي ساهہ ۾
- رني ڪوٽ جو خزانو
- نيٺ گونگي ڳالهايو
- جيجل منهنجي ماءُ
- اندرا
- چنڊ وسامي ويو
- ادب ۽ سياست
- سرد لاش جو سفر
- لهندڙ سج جي لام
- سنڌنامو
- چيني ۽ چرپٽ جون ڪهاڻيون
- فدا حسين فودني، ڏني ۽ ڦندڙ جا ڪالم

پاڪيٽ بڪ:

1. ڏج 2. هن چار ۾ 3. آدم جي ماءُ 4. تنهنجيون منهنجيون ڳالهيون.

انگريزي ۾ لکيل ڪهاڻيون:

1. Love, Longing and Death

تدريسي ڪتاب:

1 A Hand Book of Educational Technology

ليکڪ جي باري ۾ ڇپيل ڪتاب

- امر جليل۔ سهڻي نمبر
- هڪ ليکڪ جو تخليقي سفر 1974 ۔ 1955 (پاڳو پهريون)
- امر جليل نمبر۔ ڪلاچي، ڪراچي يونيورسٽي
- امر جليل۔ فن اور شخصيت۔ اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد

كتاب

سنة ومنهج
شاهد

انتساب

تون مون کان، منهنجي قلم کان۽ منهنجي نسل کان ظاهر طرح ۽ عارضي طرح طاقتور آهين. پر، تاريخ جي صفحن ۾ تون نہ مون کان طاقتور آهين ۽ نہ منهنجي قلم ۽ نہ منهنجي نسل کان طاقتور آهين.

—امر جليل

نئون مهاڳ

تنهنجي ياري ۾ مون کان پڇڻ ٿا

مون کان اڪثر، ورائي ورائي پڇيو ويو آهي ته سنڌو ڪير آهي؟ مون به اڪثر ڪلي، سوال جو جواب لنوائي ڇڏيو آهي. مون کي لاڳيتو پڙهڻ وارن کي خبر آهي ته مان وڏو چرچائي به آهيان. پر اِها ٻي ڳالهه آهي جو منهنجا چرچا ٻڌي ماڻهو روئي پوندا آهن. ماتمڪدي ۾ ويجهي رهندا آهن ۽ مون کي بددعائون ڏيندا آهن. مان ماڻهن کي جڏهن روئارڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، تڏهن ماڻهو ڪلي ڪلي ڪيرا ٿي پوندا آهن ۽ هٿ کڻي مون کي دعائون ڏيندا آهن.

مان اڃان تائين فيصلو ڪري نه سگهيو آهيان ته مان ڪو

مسخرو آهيان، يا پڙهندڙن ۾ غم ونڊيندو آهيان. ٻه-چار سال اڳ هڪ رسالي لاءِ انٽرويو ونندي ڪنهن ڏاڍيءَ معصوميت وچان پڇيو هو. ”هر دفعي سوال ٽاري ڇڏيندا آهيو. اَڄ ٻڌايو تہ سنڌو ڪير آهي؟ ڏسو جواب ڏجو لنوائجو نہ.“

مون ڏانهنس ڏٺو هو. سندس سوال چرچي ۾ ٽارڻ لاءِ چوڻ چاهيو هوم، تہ ”تون اچڻ ۾ جيڪڏهن ٽيهہ سال دير نہ ڪرين ها، تہ پوءِ شايد اِهو سوال مون کان نہ پڇين ها. پاڻ کان پڇين ها.“

پر، مان چاهڻ جي باوجود ڪجهہ چئي نہ سگهيس. دل اُداس ٿي پئي. سلسلو منقطع ٿي ويو. ڏک جي ڪا سرحد هجي ها، پار ڪري وڃان ها ۽ بار بار پڇيل سوال جو جواب ڏيئي ڇڏيان ها. ٽارڻ جي ڪوشش نہ ڪريان ها. پر، مان ڪو جواب ڏيئي نہ سگهيس. مان اڄ تائين ان سوال جو جواب ڏيئي نہ سگهيو آهيان ۽ شايد ڪڏهن بہ ڏيئي نہ سگهندس. مون امڪان جي اهميت کان ڪڏهن بہ انڪار نہ ڪيو آهي. مان خودڪشي ڪرڻ کانپوءِ، پٽڪڻ بدران جڏهن هيءَ دُنيا ڇڏي هليو ويندس، تڏهن ٻيهر جنم وٺي موٽي ايندس ۽ ورائي ورائي پڇيل سوال جو جواب ڏيندس تہ سنڌو ڪير آهي.

مون زندگيءَ ۾ انيڪ دفعا آپگهات ڪيو آهي، پر مان مري نہ سگهيو آهيان. آپگهات ڪرڻ کان پوءِ مان دُنيا ۾ پٽڪندو رهيو آهيان. ڪنهن جنم ۾ ڪيل ناقابل بخشش گناهہ جي سزا ڀوڳيندو رهيو آهيان. مان مري نہ سگهيو آهيان. آجو ٿي نہ سگهيو آهيان. ڪنهن ڪنهن وقت محسوس ڪندو آهيان تہ مان تاريخ جي سيءَ کان زبون قلعي ۾ پٽڪندڙ روح آهيان. مان مسلسل شڪست جو عيني گواهہ آهيان. مان هڪ اهڙي فتح جو منتظر آهيان، جيڪا صدين جي شڪستن جا داغ ڌوئي ڇڏيندي، ندامت کان مون کان آزاد ڪري ڇڏيندي ۽ هر دفعي هارايل جنگ جي ميدان تان زخم

ڪاٿي جيئري موتي اچڻ جي ذلت کان مون کي آزاد ڪري ڇڏيندي. تڏهن اظهار لاءِ آسمان کان ڪِشتي ۾ ڪجهہ لفظن جو داڻُ گهرندس ۽ پڌائي سگهندس تہ سنڌو ڪير آهي.

مان آئينو نہ آهيان، جنهن ۾ ڪو سنڌوءَ جو عڪس ڏسي سگهي. هڪ دفعي ڪنهن ڏاڍو ضد ڪيو هو ۽ پڇيو هو "ڪو راز آهي، جنهن جي پرده داري ڪري رهيو آهين.!"

وراڻيو هيم، "مان ننگِ ناموس آهيان. منهنجو نہ ڪو راز آهي ۽ نہ مان ڪنهن جو راز آهيان."

هڪدم وراڻيو هئائين. "مان تنهنجي جواب مان مطمئن نہ آهيان."

وراڻيو هيم، "چا اِهو ڪافي نہ آهي تہ جڏهن مان نہ هُئس تڏهن سنڌو هئي ۽ جڏهن مان نہ هوندسُ، تڏهن بہ سنڌو هوندي!"

چيائين. "تون وحدت الوُجود ۾ پناهہ وٺي ڇڏي آهي. تو سان ڳالهائڻ اجايو آهي."

مان سمجهان ٿو هُن ٺيڪ ٿي چيو هو. مون سان ڳالهائڻ اجايو آهي. بيڪار آهي. نہ مان ڪنهن سان ڳالهائيندو آهيان ۽ نہ ڪو مون سان ڳالهائيندو آهي. عقيدي جي ڳالهہ آهي، نہ مان ڪنهن کي قائل ڪري سگهيو آهيان ۽ نہ ڪو مون کي قائل ڪري سگهيو آهي. هونءَ بہ تصديق لاءِ گفتگو فقط غفائن ۾ ٿيندي آهي. بحث جي گنجائش ان ڪري بہ نہ آهي، جو ڪنهن جي ذات ۾ فنا ٿي وڃڻ ۾ منهنجو ايمان آهي.

خوشبوءِ احساس آهي. خوشبوءِ کي محسوس ڪبو آهي. خوشبوءِ کي ڏسي نہ سگهبو آهي. عڪس تائين رسائي ممڪن هجي ها تہ قيامت تائين هڪ بہ آئينو سلامت نہ رهي ها. مسجد ۾ مولا ملي ها، تہ مجنون برپٽ بيابانن ۾ نہ ڀٽڪي ها. سيلاني منزل کي معرفت

جو درجو نہ ڏيندا آهن. نفعي ۾ اثبات کي تلاش ڪرڻ وارن کي اثبات ۾ نفعي جون نشانيون نظر اينديون آهن.

پنهنجي وس جي ڳالهہ هجي ها تہ رستا، راهون ۽ منزلون متعين ڪري ڇڏيان ها. پر، منهنجي وس ۾ ڪجهہ بہ نہ آهي. سچل سائينءَ جي پناهہ ۾ وڃي ويهي رهيو آهيان. جيڏانهن پورب پنڌ تيڏانهن نہ ويو آهيان. وڃي نڪتو آهيان هنگلاج کان!

پنهنجي ڪهاڻين وانگر اڌ مان شروع ڪيل مهاڳ اڌ ۾ ڇڏي رهيو آهيان. اِهو ان ڪري بہ ضروري آهي تہ اوهان منجهان ڪو منهنجي خلاف ماڻهن کي منجهائڻ جو مقدمو دائر ڪندو ۽ پگهار وٺي فيصلا صادر ڪرڻ واري ڪنهن جج آڏو ڪٽهڙي ۾ پيش ڪندو. مان، جيتوڻيڪ نہ مُنجهندو آهيان ۽ نہ ئي ڪنهن کي مُنجهائيندو آهيان. مون کي يا تہ ڳالهہ سمجهہ ۾ ايندي آهي. يا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ايندي آهي.

امرجليل

21 جولاءِ 1999
1311, Gali 12
I-10/2 Islamabad

مهاڳ

مون کان اڪثر ۾ ورائي ورائي پڇيو ويو آهي تہ سنڌو ڪير آهي؟ جواب ۾ مون اڄ تائين فقط ايترو چيو آهي تہ منهنجي هئڻ ۾ وجود جو سبب آهي. مان سنڌوءَ لاءِ آهيان. مان سنڌوءَ جي ڪري آهيان. منهنجي تحرير ڪي مقصد ۾ مقصد ڪي منصب سنڌوءَ ڏنو آهي. زندگيءَ جي چانوءَ ۾ ۽ زندگيءَ جي اُس ۾ مون سندس موجودگي محسوس ڪئي آهي. اڄ جڏهن ڪالمن جي پهرين ڪتاب لاءِ مُهاڳ لکڻ ويٺو آهيان، تڏهن سنڌوءَ بابت تجسس جي جواب ۾ چوڻ لاءِ وڏيڪ مون وٽ ڪجهہ بہ ڪونهي تہ، منهنجو وجود، منهنجو حوالو۽منهنجي سڄاڻپ سنڌوءَ کان سواءِ بي معنيٰ آهي. هوءَ ڪڏهن خواب وانگر، ڪڏهن خواب جي تعبير وانگر مون سان ملندي رهي

آهي. مون کي اُها شام اڄ بہ ياد آهي جڏهن، هن مون کي هٿ کان وٺي سمنڊ جي سطح تي پنڌ ڪرايو هو ۽ منهنجي وجود جي سنسن ۽ وهمن کي پاتال ۾ ٻوڙي ڇڏيو هو. هن مونکي پُرندڙ پرمن مان هميشہ لاءِ آزاد ڪري ڇڏيو هو. هن مون کي زندگيءَ جي رڻ ۾ بيٺل گندڻ واري ٿوهر سان پيار ڪرڻ سيکاريو هو. هن منهنجي لاءِ ممنوع محبت جو اصطلاح ايجاد ڪيو ۽ ممنوع محبتن لاءِ درد جو دستور تحرير ڪيو.

ڪلفٽن وٽان هينئر گم ٿي ويل ريسٽورنٽ سيبريز جي ايوان مان سمنڊ ڏانهن ڏسندي، هن هڪ دفعي چيو هو سُپردگي (ڪمٽمنٽ) واري سفر ۾ ڪڏهن بہ منهن ورائي پٺتي نہ نهاريو آهي. موٽي وڃڻ لاءِ ڪڏهن بہ پوپون در کليل نہ ڇڏبو آهي. ڪڏهن ڪڏهن قزاق پوئين در مان داخل ٿي پٺيءَ تي وارُ ڪندا آهن.

سمنڊ سنڌوءَ لاءِ ڪائنات جي سڀ کان وڏيڪ پراسرار ۽ ڪيس ڪشش ڪندڙ تخليق آهي. ڪيس سمنڊ ۾ انيڪ معنائون ۽ علامتون نظر ايندڙيون آهن. هن هڪ دفعي چيو هو سمنڊ جون بہ صفتون مون کي ڏاڍو حيران ڪنديون آهن. هڪ تہ سمنڊ کي ٻيو ڪنارو نہ ٿيندو آهي ۽ ٻيو تہ سمنڊ پوڙهو نہ ٿيندو آهي. پوءِ انهن ئي ڏينهن ۾ چيو هئائين، تون مون کي ان ڪري بہ وڻندو آهين جو سمنڊ وانگر بيچين رهندو آهين . ان رات دير تائين مون پنهنجي روح لاءِ قيامت تائين بيچين رهڻ جي دعا گهري هئي. ويجهڙائيءَ ۾ اوچتو خوابن جهڙي شام ۾ هڪ کن لاءِ هڪ پلَ لاءِ هوءَ مون کي تعبيرن وانگر ملي هئي. عبادت ۾ منهنجي ديوانگي ڏسندي چيو هئائين، سمنڊ ۽ محبت ڪرڻ وارا ڪڏهن بہ پوڙها نہ ٿيندا آهن. موڪلائڻ کان اڳ مون کان وچن ورتو هئائين. چيو هئائين تہ پنجن سالن جي اُن ٻار متعلق ڪهاڻي ضرور لکجانءِ جنهن کي ميهڙ ۾ گولي لڳي هئي ۽ پوءِ هو آسمانن ڏانهن اُڏامي ويو هو.

ان رات دير تائين مارگلا ٽڪرين تان مون آسمان ڏانهن ڏٺو هو آسمان تي ٽاڪيل تارن ڏانهن ڏٺو هو. ان رات، ميهڙ ۾ گولي کائي آسمان ڏانهن اُڏامي ويل ٻار مون کي ڏاڍو ياد آيو هو. مون محسوس ڪيو هو تہ آسمان ۾ ڪڙيل تارا اصل ۾ ڌرتيءَ جا اُهي ٻار آهن، جيڪي گولي کائي آسمان ڏانهن اُڏامي ويا آهن. هو آسمان جي عدالت ۾ ڌرتيءَ جي وحشين خلاف عيني شاهد آهن.

تشريح ۽ وضاحتون خوبصورتيءَ کي ختم ڪري ڇڏينديون آهن. تنهن ڪري، سونهن جي بقا لاءِ مون سنڌوءَ جي باري ۾ ڪا بہ وضاحت نہ ڏني آهي. منهنجي لاءِ ايترو ڪافي آهي تہ هوءَ منهنجي وجود ۾ دل وانگر ڌڙڪي رهي آهي ۽ پنهنجي موجودگي جو مون کي احساس ڏياري رهي آهي. مايوسين ۽ پريشانين ۾ هڪ پل لاءِ هن مون کي اڪيلو نہ ڇڏيو آهي. هوءَ منهنجي لاءِ ڇپر ۽ هوءَ منهنجي لاءِ ڇانوَ آهي.

مون کي چڱيءَ طرح ياد نہ آهي، پر سمجهان ٿو اپريل 1972ع جي پنجويهن يا ڇويهين تاريخ هئي. ڪراچيءَ ۾ شيزان هوٽل جي ڏاکڻيءَ دريءَ پرسان چانهہ پيئندي سراج مون کان هلال پاڪستان لاءِ هفتي ۾ پنج ڪالم لکڻ جو انجام ورتو هو. موٽ ۾ مون ڪانئس مڪمل آزاديءَ سان لکڻ جي پڪ ورتي هئي. اسان ٻنهي ڇهن سالن تائين هڪ ٻئي کي ڏنل عهدنامي تي سختيءَ سان عمل ڪيو. ڪجهہ عرصي تائين ملڪ کان ٻاهر رهڻ جي باوجود مون ڪالمن جي سلسلي ۾ هڪ ڏينهن جي ڪوتاهي نہ ڪئي ۽ سراج منهنجن ٻن هزار ڪالمن مان ڪنهن بہ هڪ ڪالم ۾ ڦير گهير نہ ڪئي. ها ڪڏهن ڪڏهن، پر ورلي ايئن ٿيندو هو جو سراج چوائي موڪليندو هو تہ يار اجوڪو ڪالم هلي نہ سگهندو. ٻيو ڪو ڪالم لکي موڪل. آڪٽوبر 1977ع ۾ سراج هلال پاڪستان تان استعيفيٰ ڏئي

ڇڏي. جنهن ڏينهن سراج هلال پاڪستان کي ڇڏيو ان ڏينهن کان مون بہ ڪالمن تان هٿ کنيو. پراڻو صحافي ۽ براڊ ڪاسٽر شيخ عبدالرحيم اخبار هلال پاڪستان جو ايڊيٽر مقرر ٿيو. هن مون کان پيهر ڪالم لکائڻ جي ڪوشش ڪئي. دل من هٽندي مون حامي ڀري ڇڏي. پر شيخ عبدالرحيم منهنجا ڇڙواڳ قسم جا ڪالم هلائي نہ سگهيو. هن سينسر شپ جي ڊپ کان ڪالمن ۾ ڦير گهير شروع ڪئي تہ مون بہ ڪالم لکڻ کان نابري واري ڇڏي.

هن ڪتاب لاءِ جڏهن ڪالمن جي ڇنڊڇاڻ شروع ڪيم، تڏهن محسوس ڪيم تہ سراج ڪمال فراخدليءَ سان ۽ تدبر سان مون کي برداشت ڪيو هو. ڏهن ڪالمن مان منهنجا سراسر نو ڪالم بنهہ بڪواس، واهيات ۽ ردي آهن. اهڙا ڪالم ڪنهن بہ صورت ۾ ۽ ڪنهن بہ حالت ۾ اشاعت لائق نہ هئا. پر سراج اڻ لکيل عهدنامي تي قائم رهندي، هر طرح جا ڪالم ڇاپي ڇڏيا. ڪجهہ ڪالم خطرناڪ ۽ ناقابل برداشت جي دائري ۾ داخل آهن. اهڙن ڪالمن کي ڪنهن پارٽيءَ جي ترجمان اخبار ۾ شايع ڪرڻ وڏي همٿ ۽ حوصلي جو ڪم هو. جڏهن 1975ع ۾ حڪومت طرفان سمورن سنڌي رسالن تي مڪمل بندش وڏي ويئي هئي. تڏهن رد عمل طور جواب ۾ مون اهڙا ڪالم لکيا هئا، جن جو هلال پاڪستان ۾ شايع ٿيڻ ممڪن نہ هو پر سراج نہ فقط منهنجا ڪالم شايع ڪيا، پر هن پاڻ بہ سخت قسم جا ايڊيٽوريل لکي ڇڏيا هئا.

هلال پاڪستان ۾ مون مختلف نوعيت جا ڪالم لکيا هئا، جيڪي ڪالم مستقل نوعيت جا هئا، ۽ عنوان ۽ موضوع جي لحاظ کان ڪهاڻي سان مشابهہ هئا، سي ڪالم مون ڇئن ڪتابن لاءِ مواد ۾ وراهي ڇڏيا آهن. منهنجين انيڪ ڪهاڻين جا بنيادي خيال انهن ڪالمن ۾ قلمبند ڪيل آهن. باقي ڪالم مون رد ڪري ڇڏيا آهن.

هڪ دفعي ڪنهن مون کان پڇيو هو. پابنديءَ ۾ لکندي ڪيئن محسوس ڪندو آهيان؟ وراڻيو هيم. گذريل ٻاويهہ سالن کان، جڏهن کان مان لکي رهيو آهيان، پابندين ۾ لکي رهيو آهيان. مان پابندين ۽ چيلينج آڏو وڏيڪ قوت ۽ جذبي جي اڀموٽ اُڇل سان لکي سگهندو آهيان. ڪو ڪو ذهن آتشڪدي وانگر هوندو آهي. تيل جي چندي سان ڀنيٺ ڪري ڀڙڪي اُٿندو آهي. منهنجي بدقسمتيءِ اِها آهي جو عام رواجي حالتون مون کي لکڻ لاءِ آماده ڪري نہ سگهنديون آهن. عام حالتون ملن ها تہ شايد لکڻ کي بہ بي معنيٰ سمجهي ڇڏي ڏيان ها. گذريل ٻاويهہ سالن کان مون کي لکڻ لاءِ نهايت ڏانوَ وٺان ماحول مليو آهي. ڌڙ دونس، ٻوسٽ، گروه بندي، آڏيون ڇپائون، انڪوائريون ۽ بندشون!

مان لکڻ لاءِ مواد پنهنجي معاشري مان حاصل ڪندو آهيان. سن 1947ع کان هن ڪتاب جي اشاعت تائين اسان جي معاشري ۾ ڪجهہ نہ بدليو آهي. ڪالهہ ۽ اڄ جي دوران ڪجهہ نہ بدليو آهي. تفتيش دوران پوليس لاڪپن ۾ ماڻهو مري ويندا آهن. پر پوليس جي اطلاعن موجب هو خودڪشي ڪري مري ويندا آهن. هو گهٽو ڪري اڳٺ سان پاڻ کي ڦاهو ڏيندا آهن يا پٽين سان مٿو هڻي پنهنجو انت آڻيندا آهن. ان ۾ اسان جي نيڪ دل، نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت پوليس عملي جو دخل نہ هوندو آهي. پوليس مقابلي ۾ مري ويل ماڻهو هميشہ ڏاڙيل هوندا آهن ۽ هو گهٽو ڪري چانڊيا هوندا آهن. مجبور ۽ بيوس عورتن کي اگهاڙو ڪري تخليقِ آدم ۽ حوا جي توهين ڪئي ويندي آهي. ڪڏهن ڪنڊڪوٽ، تہ ڪڏهن نواب پور ۾. هر حڪومت ماڻهن ۾ هر دلعزيز هئڻ جي خوشفهميءَ ۾ مبتلا هوندي آهي ۽ عوام جي مڪمل حمايت جي دعويٰ ڪندي آهي. حڪومت هنگامن ۾ ٻاهرين هٿ ۽ مالي امداد جو ذڪر ڪندي آهي. هنگامن ۾

ماڻهو هميشہ مُني پر هوندا آهن. هر حڪومت جي دور ۾ پاڪستان پنهنجي نازڪ ترين دور مان گذرندي ٻڌايو ويندو آهي ۽ ان دوران اتحاد تي اڳ کان وڌيڪ زور ڏنو ويندو آهي. پاڪستان ۾ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو جو انگ مشڪل سان ڏهہ سيڪڙو آهي. انهن مان ادب سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن جو تعداد اٽي ۾ لوڻ برابر آهي. پر ، هر دورَ ۾ هر دفعي هڪ افساني ۽ هڪ غزل مان ملڪ ۾ بدامني ۽ فساد پکڙجڻ جو انديشو محسوس ڪيو ويندو آهي. گذريل 37 سالن ۾ ڪجهہ بہ نہ بدليو آهي. قطعي نہ بدليو آهي. رويا ساڳيا آهن. فقط ماڻهو بدلجي ويا آهن. مان جڏهن ننڍو هوس تہ صوف جي نالي ۾ ڪاٺڻ لاءِ مون کي ڦٽل ناسپاتي ڏني ويئي هئي. هينئر چيني کي صوف جي نالي ۾ ڪاٺڻ لاءِ ڦٽل ناسپاتي ڏني وئي آهي. وياج کي نفعي جو نالو ڏيڻ سان سماجي ۽ معاشرتي انقلاب نہ ايندو آهي. سوچڻ وارن گيڙو الفيون پائي جوڳ ورتو آهي ۽ معاشري کان منهن موڙي ريگستان جو رخ ڪيو آهي. اهڙي معاشري مان لکڻ لاءِ مواد حاصل ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو منهنجي اها ڪهاڻي جيڪا 1962ع ۾ اعتراض جوڳي سمجهي ويندي هئي، سا 1984ع ۾ بہ اعتراض جوڳي آهي. تاريخ جي ڪفن وارو اياز مڪراني اڄ تائين پهرين قطار ۾ نماز نہ پڙهي سگهيو آهي. آدم جي ماءُ خيرات لاءِ هٿ ڊگهيڙي اڄ بہ فٽ پاٿ تي ويٺي آهي. هن ڪتاب ۾ شامل ڪهاڻيون ذري گهٽ ڏهہ سال اڳ جون لکيل آهن، پر ايئن ٿيون محسوس ٿين، ڄڻ اڄ جون لکيل آهن. ان ۾ ڪمال منهنجو يا منهنجين ڪهاڻين جو هرگز نہ آهي، سمورو ڪمال اسان جي سماجي، سياسي ۽ اقتصادي ڍانچي جو آهي، جيڪو چوواٽي تي ورهين کان لاوارث پيو آهي ۽ سڙي ڳري رهيو آهي.

هر ملڪ ۽ هر معاشري ۾ ايڪسپلائيٽيشن جو ڪاروبار هلندو

آهي. استحصال ٿيندو آهي. ماڻهن کي استعمال ڪيو ويندو آهي. ان ۾ تعجب جهڙي ڪا به ڳالهه نه آهي. پر، جنهن معاشري ۾ ٻارن کي استعمال ڪيو وڃي، سو معاشرو وڏيڪ غليظ بدبودار ۽ بيمار هوندو آهي. اسان جي معاشري ۾ ٻار استعمال ٿي رهيو آهي. ٻارو شربت جي شيشي سان هڪ پينسل مفت دڪاندار کان ضرور وٺجو! ٻارو آئسڪريم جي پيالي سان هڪ کٽمنڙو وٺڻ نه وسارجو! ٻارو ڪپڙن ڌوئڻ واري صابڻ سان گڏ هڪ ڪاپي وٺڻ نه وسارجو! (ٻارو پنهنجي پيءُ کي فلاڻي سگريٽ ڇڪڻ تي مجبور ڪيو ڇو جو ان سگريٽ جي پاڪيٽ ۾ اوهان لاءِ هڪ خوبصورت اسٽيڪر شامل ڪيو ويو آهي!) ٻار سونهن جي علامت آهي. ٻار سچ جي علامت آهي. ٻار روشنيءَ جي علامت آهي. ٻار آئيندي جي علامت آهي. اسان جو معاشرو سچ ۽ سونهن جو دشمن آهي.

هر ليکڪ کي لکڻ لاءِ پنهنجو ڏانءُ ۽ اظهار جو پنهنجو طريقو هوندو آهي. مان ضمير متڪلم (First Person Singular) ۾ وڏيڪ چٽائي سان لکي سگهندو آهيان. ضمير متڪلم ۾ لکندي ڪهاڻين جا ڪردار مون کي واضح نموني نظر ايندا آهن. مان سندن آواز ٻڌي سگهندو آهيان. سندن باطن ۽ ظاهر جو جائزو وٺي سگهندو آهيان. اهو ئي سبب آهي جو مون اڄ تائين ذري گهٽ سموريون ڪهاڻيون ضمير متڪلم ۾ لکيون آهن. ساڳي طرح هلال پاڪستان لاءِ لکيل ڪالم مون گهڻو ڪري ضمير متڪلم ۾ لکيا آهن. مان ميان ٿو ته ليکڪ سڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح پنهنجي تحرير ۾ موجود هوندو آهي. پر اهو ضروري نه آهي ته ضمير متڪلم ۾ لکيل هر ڪهاڻي ليکڪ جي پنهنجي ذاتي ڪهاڻي هجي. جيڪڏهن ائين هجي ها ته پوءِ ضمير متڪلم ۾ هر ڪهاڻي ليکڪ جي آتم ڪهاڻي ٿي پوي ها. پر، ائين نه آهي.

ڪُل جڳ ۾ عشق جي اوتارسچل سرمست جو مان معتقد ۽ مريد آهيان. ورهيه ٿيا جو مون پنهنجي وجود مان نفس ۽ خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. هينئر مان، "مان" نه رهيو آهيان. مان ٻئي ڪنهن جي ذات ۽ وجود ۾ گم ٿي ويو آهيان. هن وضاحت جي ضرورت ان ڪري به محسوس ڪئي اٿم، جو هن ڪتاب ۾شامل سمورا ڪالم ضمير متڪلم ۾ لکيل آهن.

هلال پاڪستان ۾ منهنجا ڪالم هڪ ئي عنوان، "تنهنجون منهنجون ڳالهيون" جي عنوان سان شايع ٿيندا هئا. هن ڪتاب لاءِ ڪالمن جي چونڊ ڪندي، مون هر ڪالم کي هڪ عنوان ڏيئي ڇڏيو آهي. حقيقت ۾ اخباري ڪالم لاءِ نه مون کي ڏانءُ هو ۽ نه آهي. منهنجا ڪالم پڙهي ڪجهه دوستن اعتراض ۽ تنقيد ڪندي چيو هو ته ڪالم جي نالي ۾ جليل جيڪي ڪجهه لکي رهيو آهي، سو ڪنهن به صورت ۾ ڪالم لاءِ مواد نه آهي. مون سندن تنقيد کي تڏهن به قبول ڪيو هو ۽ هينئر به قبول ڪيو آهي. اصل ۾ مون ڪالمن جي نالي ۾ ننڍڙيون ننڍڙيون ڪهاڻيون لکيون آهن. تنهنڪري، ڪتابن لاءِ ڪالمن کي ترتيب ڏيندي محسوس ڪيم ته هر ڪالم کي ڪنهن ڪهاڻيءَ وانگر عنوان ڏيئي ڇڏيان.

مختصر ڪهاڻيون ۽ ٻيا ليک هن ڪتاب لاءِ مون چئن حصن ۾ ورهائي ڇڏيا آهن. "ٽٽل آئيني ۾ عڪس"، "چينو"، "پيهي منجهه پاڻ"، ۽ "سنڌو منهنجي ساهه ۾". هر حصي ۾ هڪ ئي موڊ ۽ تاثر واريون ڪهاڻيون ڏنيون ويون آهن. "ٽٽل آئيني ۾ عڪس" واري حصي ۾ انهن انسانن جون ڪهاڻيون آهن جيڪي حالتن هٿان چچرجي ويندا آهن. هو مري وڃڻ ڪانپوءِ به جيئرا رهندا آهن ۽ تاريخ جي صفحن ۾ پنهنجي عارضي شڪست کي مستقل فتح ۾ بدلائي ڇڏيندا آهن.

مان اچا ڇاٿو نہ هوس تڏهن عبدالرحمان ڏاڙيل جي هر طرف ڌاڪ ويٺل هئي. وڏڙا ڳالهہ ڪندا آهن تہ ڪيس گولي اثر نہ ڪندي هئي. ورهين جا ورهيہ واءُ ۾ وڄ وانگر سرڪشي ڪندو رهيو. ناموس ۽ بدناميءَ جي وچ ۾ جيئرو رهيو. چوندا آهن تہ ٻارن ۽ ٻڍن ۽ عورتن جو احترام ڪندو هو. ڏاڙو هڻندي قرآن شريف يا نياڻي اڳيان آيس تہ بيٺي پير موٽي ويندو هو. هڪ دفعي روهڙي ويجهو درياهہ ۾ وهنجندي پوليس جي گولين جو بک ٿي ويو. چون ٿا تہ عبدالرحمان هاري هو پر حالتن هٿان مجبور ٿي ڏاڙيل ٿي پيو. ورهين ڪان پوءِ مون لکڻ مس شروع ڪيو هو جو عالمو ڪوسي جو نالو ٻڌڻ ۾ آيو هو. ناميارو ڏاڙيل هو. هڪ دفعو اخبارن ۾ آيو تہ عالمو ڪوسو پوليس سان مقابلي ۾ مارجي ويو. هو گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ بي اي جو شاگرد هو ۽ هڪ غريب هاريءَ جو پٽ هو. هن ڪتاب جي تياريءَ دوران خبر آئي آهي تہ ڏاڙيل پرو چانڊيو پوليس مقابلي ۾ مارجي ويو آهي. پرو چانڊيو هڪ هاريءَ جو پٽ هو. منهنجو هيءُ ڪتاب ڪنهن هاريءَ جي اڻ پٽ لاءِ آهي، جيڪو في الحال عبدالرحمان ڏاڙيل، عالمو ڪوسو ۽ پرو چانڊيو ٿي نہ سگهيو آهي. ڪتاب جي ڇپجڻ تائين شل هو جيئرو هجي ۽ پوليس مقابلي ۾ مارجي نہ ويو هجي.

امر جليل

17 مئي، 1984ع
شعبو ايجوڪيشنل ٽيڪنالاجي
علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد

ٽٽل آئيني جو عڪس

گدڙ

سانجھيءَ ويل قبرستان مان لنگھندي سڏ پڏم. ”گدڙ اسلام عليڪم!“

مان بيھي رهيس. منھنجي بدران جيڪڏهن ٻيو ڪو شخص قبرستان ۾ سڏ ٻڌي ها، تہ جيڪر ڊپ وچان سراپجي وڃي ها. ڊپ محسوس ڪرڻ بدران مون کي ڪاوڙ لڳي. مون رڙ ڪندي چيو ”ڳالھ ٻڌ جِنَ مان گدڙ ناهيان، مان ماڻھو آهيان.“

آواز آيو ”ماڻھن ۾ ڪي ماڻھو شينھن هوندا آهن تہ ڪي وري گدڙ.“

”پائنجي ٿو تہ تون ڪو فلاسافر جنُ آهين.“ مون جن کي رهڙ ڪيندي چيو ”ڳالھ ٻڌ. مون کي جڏهن بہ ڪو گدڙ سڏيندو آهي،

تڏهن مون کي سخت ڪاوڙ لڳندي آهي.“

”مان جن ناهيان“، آواز آيو.

”جيڪڏهن جن ناهين تہ پوءِ توکي ڪيئن خبر پيئي تہ مان گدڙ جي نالي سان بہ سڏبو آهيان؟“! مون ڪاوڙ وچان پڇيو.

هڪ گدڙ منهنجي سامهون اچي بيٺو. گدڙ چيو ”مان اصلوڪو يعني سچو پچو گدڙ آهيان. مان ماڻهن ۾ گدڙ سڏاڻي ونندو آهيان.“ گدڙ کي ڳالهائيندي ڏسي حيران ٿيم. نہ پنهنجي ڪنن تي اعتبار آيو ۽ نہ ئي اکين تي. پر، گدڙ باقاعدي ڳالهائي رهيو هو. گدڙ چيو ”اڄڪلهہ ماڻهن ۾ گدڙن جو تعداد وڌي رهيو آهي.“

مون گدڙ کان پڇيو ”تون ڏسڻ ۾ تہ سچو پچو گدڙ آهين، پر تون ڳالهائي ڪيئن ٿو سگهين؟“

جواب ڏيڻ بدران گدڙ مون کان پڇيو ”ڇا تو اڳ ڪنهن گدڙ کي ڪڏهن بہ ڳالهائيندي نہ ٻڌو آهي؟“

”نہ ڪڏهن بہ نہ“، مون جواب ڏنو.

”ان ۾ نہ تنهنجو ۽ نہ ئي تنهنجي ڪنن جو ڏوهہ آهي“ گدڙ چيو. ”قيرُ تنهنجي مشاهدي ۾ آهي. روزانو هزارين گدڙ ڳالهائيندا آهن ۽ ٽيڪنالاجي کان وٺي بايولاجيءَ تائين دُنيا جي هر موضوع تي ڳالهائيندا آهن.“

”اهو انسانن جي بهادريءَ ۽ دليري تي سراسر الزام آهي“ مون احتجاج ڪندي چيو ”توکي ڪوبہ قانوني يا آئيني حق نہ ٿو پهچي گدڙ تہ تون اسان انسانن کي بدنام ڪندو رهين.“

گدڙ چيو ”انسانن بہ اسان گدڙن کي خوب بدنام ڪيو آهي.“ چيم، ”اهو بہ انسانن تي الزام آهي.“

”الزام آهي!“ گدڙ ڪاوڙ وچان چيو ”انسانن پنهنجن هٿ نوڪين ڪتابن ۾ هٿ نوڪيون چوٽيون وجهي ڇڏيون آهن. انهن

مان هڪ چوٽي آهي، گدڙ ڊاک نہ پڄي، آکي ٿُو کَٽا.“

”ڇا اهو ڪوڙ آهي.؟“ مون گدڙ کان پڇيو.

”ها“ گدڙ وراڻيو ”اهو سراسر ڪوڙ آهي. اها چوٽي گدڙن جي عظمت خلاف پروپيگنڊا آهي اسين گدڙ باقاعدي ڊاک جي ڇُڳن تائين پهچي سگهندا آهيون ۽ ڊاک کائيندا آهيون.“

”سو وري ڪيئن؟“ گدڙ کان پڇيم.

گدڙ وراڻيو ”گدڙن ڏاڪٽيون خريد ڪيون آهن.“

***

لٽ

مون ڏاڏي کي چيو، ”پنهنجي لٽ تہ ڏيکار.“

ڏاڏي مونکي پنهنجي لٽ ڏيکاري.

لٽ جي هڪ پاسي هٿ رکندي ڏاڏي کان پڇيم، ”هيءَ تہ آهي تنهنجي لٽ جو هڪ مٿو. تنهنجي لٽ جو ٻيو مٿو ڪٿي آهي؟“

ڏاڏو منهنجي سادگيءَ تان کِليو. منهنجي هٿ مان لٽ وٺي ڦيرائي، مٿيون پاسو هيٺ، ۽ هيٺيون پاسو مٿي ڪندي چيائين، ”هيءُ آهي منهنجيءَ لٽ جو ٻيو مٿو.“

ڏاڏي جي لٽ کي هٿ لڳائيندي ڏاڏي کان چيم، ”يار ڏاڏا، تنهنجيءَ لٽ کي بہ مٿا ڇو ٿيندا آهن؟“

”دنيا جي هر لٽ کي بہ مٿا ٿيندا آهن، پر ماڻهو استعمال فقط هڪ ڪندا آهن.“ ڏاڏي چيو ”لٽ جي ٻئي مٿي کي فقط ڏاڏا استعمال

ڪندا آهن. تنهنڪري ابوجهه ويچارا ڏاڏي جي لٺ کي به مٿا سڏيندا ۽ محسوس ڪندا آهن.“

ڏاڏي جي ڳالهه ٻڌي مان ڏاڍو حيران ٿيس. ڏاڏي کي چيم، ”مون کي ٻيهر پنهنجي لٺ ڏسڻ ڏي.“

ڏاڏي مون کي لٺ ڏيئي ڇڏي.

ڏاڏي جي لٺ دنيا جي ٻئي ڪنهن لٺ جهڙي ڏسڻ ۾ پئي آئي. ان لٺ ۾ مونکي ڪا به غير معمولي خوبي نظر نه آئي. ڏاڏي جي لٺ مون ڏاڏي کي موٽائي ڏني.

مان حيران، پريشان سڌو پنهنجي ناني وٽ آيس.

منهنجي ناني جهُور پوڙهي آهي. چيلهه ڪمان وانگر چٻي ٿي ويئي اٿس. هلندي، ته لٺ ٽيڪي هلندي!

مون پنهنجي نانيءَ کي چيو ”ناني، مونکي پنهنجي لٺ ڏيکار.“

نانيءَ مون کي پنهنجي لٺ ڏسڻ لاءِ ڏيئي ڇڏي. مون نانيءَ جي لٺ کي غور سان ڏٺو.

نانيءَ پڇيو. ”ڇوڪرا ڇا پيو ڏسين؟“

”تنهنجيءَ لٺ جا مٿا پيو ڏسان.“ نانيءَ کي لٺ موٽائيندي چيم، ”تنهنجي لٺ کي به ٻه مٿا آهن، ناني.“

”فقط ڏاڏي جي لٺ کي ٻه مٿا ٿيندا آهن.“ ناني چيو. ”منهنجيءَ لٺ کي فقط هڪ مٿو آهي.“

ان کان پوءِ مان هڪ پولي وٽ ويس. جنهن جي هٽ ۾ ڪنهن دور انديش صاحب لٺ ڏيئي ڇڏي هئي. مون ويجهو وڃي، پولي واري لٺ جو جائزو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ناڪام رهيس. پولو زور زور سان لٺ ڦيرائي رهيو هو ۽ ڊوڙيو مچائي وينو هو.

مان پنهنجي ناني وٽ موٽي ويس. نانيءَ کان پڇيم. ”ناني، جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڏاڍو هجي، سندس لٺ کي ٻه مٿا هجن ۽ مٿان

وري اهو ڏاڍو جيڪڏهن پولو ٻه هجي، تہ پوءِ ڇا ٿيندو آهي، ناني؟“

نانيءَ وراڻيو ”تڏهن عام ماڻهو ڏاڍي ۽ پولي ۾ فرق محسوس ڪري نہ سگهندا آهن. هو فقط لٺ ڪان ڊڄندا آهن.“

***

طوطو

هڪڙي طوطي پنهنجي مالڪ کي چيو "مالڪ، مون کي پڃري مان ٻاهر ڪڍُ."

مالڪ ڪليو ڇپائين، "تو کي پڃري مان ٻاهر ڪيندس، ته تون اُڏامي ويندين."

"نه مالڪ." طوطي وراڻيو "اُڏامڻ منهنجي وس جي ڳالهه نه آهي."

"تنهنجي ڳالهه تي ڪهڙو اعتبار." مالڪ چيو "تون پکي آهين، تنهنڪري ڪنهن وقت به اُڏامي سگهين ٿو."

"بدڪ، ڪڪڙ ۽ اُٺ پکي به پنهنجي ساءِ پکي آهن پر اُڏامي نه سگهندا آهن." طوطي چيو "يقين ڪر مالڪ، مان به اُڏامي نه سگهندس."

”تہ پوءِ پيجري مان ٻاهر نڪرڻ جو ٿو گهرين؟“

”پر پکيڙڻ لاءِ.“

”تون پيجري ۾ بہ پر پکيڙي سگهين ٿو!“

”پيجرو سوڙهو آهي، مالڪ.“

”آئي ايم ساري، پيرٽ.“

”ڊونٽ بي ساري، ماسٽر.“طوطي چيو.

”مون کي پيجري مان ٻاهر ڪڍ. مان پيجري تي چڙهي ويهندس ۽ هر گز اُڏامي نہ ويندس.“

مالڪ زماني ساز هو. چيائين، ”تون طوطو آهين. تنهنجي ڳالهہ تي ڪهڙو اعتبار!“

”ماڻهو آنڪ ڏيئي، طوطي کان قسمت جو ڪارڊ ڪڍرائي، ان تي اعتبار ڪندا آهن.“ طوطي چيو ”مان تہ پوءِ بہ گهريلو طوطو آهيان. واعدي جو پڪو آهيان.“

مالڪ مڙڻ جو نہ هيو. مڙس ماڻهو هيو. طوطي کي چيائين، ”مسٽر طوطا مان تنهنجي لاءِ ڪجهہ وڏو يعني خلاصو پيجرو ٺهرائيندس.“

”ٿينڪ يو ماسٽر.“

”ان ۾ هڪ بدران بہ پينگهون لڳل هونديون.“

”سو ڪائينڊ آف يو ماسٽر.“

”۽ ان ۾ ٻن بدران ٽي پياليون رکيل هونديون.“

”ٽي پياليون ڇا جي لاءِ، مالڪ.“

”هڪ پيالي پاڻيءَ لاءِ، ٻي اوٻاريل دال لاءِ ۽ ٽين ساون مرچن لاءِ.“

”يو آر گريٽ، ماسٽر.“طوطي چيو.

”پر، اُهو وڏو خلاصو پيجرو ڪڏهن تيار ٿيندو مالڪ؟“

”اُن پيجري جي ٺهڻ ۾ ڪجهہ ڏينهن لڳندا.“ مالڪ وراڻيو”في لحال توکي ان سوڙهي پيجري ۾ رهڻو آهي.“

طوطي چيو ”في الحال جيڪڏهن تو مون کي پڃري مان ٻاهر ڪڍين، تہ تنهنجو ٿورائتو رهندس ۽ هر گز اُڏامي نہ ويندس.“

مالڪ هڪ دم پڃري جو در کولي، طوطي کي ٻاهر ڪڍي پڃري جي مٿان ويهاري ڇڏيو.

طوطو مالڪ جي فراخدليءَ تي خوش ٿيو. چيائين، ”منهنجي ڳالهہ تي نيت اعتبار ڪيئي نہ، مالڪ!“

”مون تنهنجي ڳالهہ تي هر گز اعتبار نہ ڪيو آهي، مسٽر طوطا.“

مالڪ چيو ”مونکي ياد آيو تہ مون تنهنجا پر ڪپي ڇڏيا آهن، ۽ تون اُڏامي نہ سگهندين.“

***

انٽرويو

گذريل هفتي سرڪاري باغيچي ۾ هڪ ببر شينهن پنهنجي پڃري مان ٻاهر نڪري آيو. چار ڪلاڪ پڃري کان ٻاهر گذارڻ ڪانپوءِ ببر شينهن مانڙيءَ ۾ اندر هليو ويو. پڃري ۾ وڃڻ کان اڳ هن اخباري نمائندن لاءِ ڪوبہ بيان نہ ڏنو فقط فوٽا ڪيڊائي هليو ويو.

شينهن جي پڃري مان ٻاهر اچڻ ۽ پيهر پڃري ۾ موٽي وڃڻ جي خبر اخبارن وڏي شدمد سان شاعري ڪئي.

شينهن متعلق خبر کان وڌيڪ مون کي شينهن جي نالي متاثر ڪيو. شينهن جو نالو رستم هيو. اسان جي ادب ۾ شينهن ۽ رستم، بهادري، دليري ۽ شجاعت جي علامت سمجهيا ويندا آهن. اڄڪلهہ ڪاغذي شينهن جو دور آهي. ان خيال کان، تہ ماڻهو ڪٿي سرڪاري

باغيچي ۾ پڃري ۾ ويٺل شينهن کي ڪاغذ جو شينهن سمجهي نہ ويهن. باغيچي جي رکوال وڏي دانشمنديءَ وچان شينهن جو نالو رستم رکي ڇڏيو آهي. مان دل ئي دل ۾ رکوال جي عقل ۽ فهم کي ساراهڻ کان سواءِ رهي نہ سگهيس. رکوال جي اشاري ڏانهن ڌيان تہ ڪريو! رستم ۽ شينهن پڃرن ۾ بند آهن!

جڏهن بہ ڪو شينهن پڃري ۾ اندر ويندو آهي، يا پڃري کان ٻاهر ايندو آهي، تڏهن اسين پنهنجي اخبار لاءِ ان شينهن جو انٽرويو ضرور وٺندا آهيون. اهو اسان جو ڌنڌو آهي، وڏي جاکوڙ کانپوءِ رستم شينهن کان انٽرويو وٺڻ جو اجازتنامو مليو. ياد رهي تہ، شينهن جو انٽرويو وٺڻ لاءِ اڳواٽ درخواست ڪرڻي پوندي آهي، پوءِ جيستائين اجازتنامي جي صورت ۾ انٽرويو وٺڻ جي پرمٽ نہ ملندي آهي، تيستائين ڪنهن بہ شينهن جو انٽرويو وٺي نہ سگهبو آهي. بهرحال، سرڪاري باغيچي جي ببر شينهن سان انٽرويو جو احوال ڪجهہ هن ريت آهي.

سوال: رستم شينهن صاحب، ڇا اهو سچ آهي تہ اوهين پڃري مان ٻاهر اچڻ کانپوءَ ٻيهر پنهنجي مرضي سان پڃري ۾ واپس هليا ويا؟

جواب: اي دهريا، بي دين، ملحد اخباري نمائندا، اول سلام ڪر، پوءِ ڪلام ڪر، پوءِ سوال ڪر.

سوال: اسلام عليڪم رستم شينهن صاحب.

جواب: وعليڪم سلام نيڪ خصلت اخباري نمائندا.

سوال: سائين ڇا اهو سچ آهي تہ.....

جواب: بلڪل سچ آهي تہ مان پنهنجي مرضيءَ سان پڃري ۾ موٽي ويو هوس.

سوال: شينهن هميشہ پڃرن، پابندن ۽ زنجيرن خلاف بغاوت ڪندا آهن. اها شينهن جي روايت آهي، اوهان جو ٻيهر پڃري ۾ موٽي وڃڻ ان روايت جي خلاف ورزي نہ آهي؟

جواب: باغي شينهن جو فقط ٽارزن جي ڪهاڻين ۾ ذڪر ايندو آهي مان سچو پچو شينهن آهيان. مان هن پڃري ۾ ڄائو آهيان. پڃري ۾ وڏو ٿيو آهيان. پڃري ۾ اول ئي عشق، ۽ پوءِ شادي ڪئي اٿم. فيملي پلاننگ کاتي جي خلاف ورزي پڃري ۾ ڪئي اٿم. اڌ ڊزن ٻار ٿيا اٿم. پڃري ۾ رهڻو اٿم. پڃري ۾ مرڻو اٿم منهنجي پياري زال شينهڻ بہ تہ پڃري ۾ بند آهي.

سوال: ٿوري دير لاءِ اوهين جڏهن پڃري کان ٻاهر نڪتا، تڏهن اوهان آزاديءَ جي هوا ۽ ماحول ۾ ڇا محسوس ڪيو؟

جواب: مون محسوس ڪيو تہ هيءَ سڄي دنيا هڪ وڏو پڃرو يا وڏو قيد خانو آهي، جنهن ۾ هزراين، لکين، ڪروڙين ننڍا ننڍا پڃرا ۽ قيد خانا ٺهيل آهن.

سوال: اوهان تي رستم نالو اوهان جي پيءُ رکيو يا ماءُ؟

جواب: مون تي رستم نالو سرڪاري باغيچي جي رکوال، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جي مرضيءَ مطابق رکيو آهي، شڪر آهي جو هنن مون تي يو پيءُ ۽ سي پيءُ جي ڪنهن شاعر جو نالو نہ رکيو نہ تہ ماڻهو مون کي شينهن بدران رستو سمجهن ها.

سوال: اوهان کي پنهنجو نالو رستم پسند آهي ؟

جواب: ان نالي ۾ وڏي معنيٰ آهي، تاريخ آهي، تہ هر دور ۾ رستم ۽ شينهن پڃرن ۾ بند هوندا آهن. نالو مون کي پسند آهي.

سوال: پڃري ۾ اوهان کي ڪا تڪليف تہ نہ آهي؟

جواب: فقط هڪڙي پاسي واري پڃري جو گدڙ مون تان کلندو آهي.

سوال: اوهان جي وڏي مهرباني شينهن رستم صاحب جو اوهان قيمتي وقت سيڙائي، هيءُ ڪارائتو انٽرويو ڏنو.

جواب: هاڻي گم ٿي وڃ بدبخت اخباري نمائندا.

***

گڏيل

اسان جي پاڙي ۾ جنهن پار چمڻ کان پوءِ روئڻ شروع نہ ڪيو آهي، سو پار خان محمد جي گهر پيدا ٿيو آهي. خان محمد کي سيئي ڇٽا خانو ڪري سڏيندا آهن. سندس زال ڪيس خانو ڪري نہ سڏيندي آهي. هوءَ ڪيس جاڻ جا پيءُ ڪري سڏيندي آهي. جاڻ اصل ۾ خانوءَ جو وڏو پٽ آهي. ۽ هن جو نالو آهي جان محمد. مٿس نالو پئجي ويو آهي. جاڻ.

چينوءِ مان خانوءَ جي گهر وياسين. خانوءَ جي گهر ٻاهران ماڻهن جو انبوهہ بيٺو هو. واري واري سان هر ڪو ڇٽو خانوءَ جي گهر اندر پئي ويو ۽ خانوءَ جي خاموش پٽ کي ڏسي ٻاهر ٿئي آيو.

مون کي خانوءَ جي بيوقوفيءَ تي افسوس ٿيو. هو ڏوڪڙن ڪمائڻ

جو سونهري موقعو هٿان وڃائي رهيو هو.

ڪجهه عرصو اڳ ڪراچيءَ ۾ هڪ شخص جي گهر اهڙو ٻار پيدا ٿيو هو جنهن کي نڪ جي جاءِ تي سونڍ ۽ ٻن بدران چار ٻانهون ۽ چار ٽنگون هيون. هن شخص ٻار ڏسڻ لاءِ ماڻهن کان پئسا اوڳاڙڻ شروع ڪيا. ڪجهه عرصي تائين هن خوب ڏوڪڙ ڪمايا. نيٺ ايڪسائيز ۽ ٽيڪسيشن کاتي وارن کي خبر پئجي ويئي. وڃي مٿان ڪڙڪيس. ڪانئس تفريحي ٽيڪس اوڳاڙي ورتائون. پئي جو پوليس کي خبر ته اها به اچي الاهي آفت وانگر مٿان پيس. جيئن تيئن ڪري کين راضي ڪيائين. پوءِ هڪڙي ڏينهن سي آءِ ڊي وارا کيس گرفتار ڪري ويا. هن واويلا ڪئي ته ٻيلي مان ٻي ڏوهي آهيان. ان عجيب ٻار کي الله سائين پيدا ڪيو آهي. مون پيدا نه ڪيو آهي ۽ جيڪڏهن ڪيو به آهي ته ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي.!

کيس ڏنڊي ڏيکاريندي چيائون، ”ماٺ ڪر. اجايو موچڙا نه کائين، تون هندوستان جو ايجنٽ آهين.“

عجيب ٻار جو غريب پيءُ ڊڄي ويو. ڊڄندي ۽ ڪنبندي چيائين، ”جيئندا قبلا. اوهان کي ڪنهن دشمن خبر ڏني آهي ته مان هندوستان جو ايجنٽ آهيان. اصل ۾ مان ڪميشن ايجنٽ آهيان.“

ٻيهر کيس ڏنڊي ڏيکاريندي چيائون. ”اسانکي پڪ آهي ته تون هندوستان جو ايجنٽ آهي. ڇو جو تنهنجي گهر ۾ گڻيش پيدا ٿيو آهي!“

پر پوءِ ان کان اڳ جو گڻيش جو پيءُ سي آءِ ڊي هٿان پنهنجي تاريخ جاگرافيءَ جو ستياناس ڪرائي. هن هٿ ٻڌي کين عرض ڪيو ”منهنجي عجيب ٻار کي ڪٺي اچو“.

سي آءِ ڊي وارا عجيب ٻار ڪٺي آيا. جنهن کي نڪ جي جاءِ تي سونڍ ۽ ٻن بدران چار ٻانهون ۽ چار ٽنگون هيون. عجيب ٻار جو پيءُ

ٻار جي سونڊ ۾ هٿ وجهي ست ڏني ۽ سونڊ پٺي سي آءِ ڊيءَ وارن کي ڏني. ان ڪانپوءِ هن ٻار جون ٻه ٻانهون ۽ ٻه ٽنگون پٺي ورتيون ۽ اهي ٻه سي آءِ ڊي وارن کي ڏيئي ڇڏيون.

سي آءِ ڊي وارن کي خبر پيئي ته عجيب ٻار اصل ۾ عجيب نه هو ۽ هن جو غريب پيءُ اصل ۾ غريب نه هو. هو هندوستان جو ايجنٽ نه هو بلڪ ربڙ جي رانديڪن جو ڪميشن ايجنٽ هيو. هُن پنهنجي ٻار کي ربڙ جي سونڊ ۽ ربڙ جون ٻه ٻه ٻانهون ۽ ٽنگون چنبڙائي ٻه پلاٽ، هڪ پيٽرول پمپ ۽ هڪ ٽرڪ خريد ڪري ورتي هئي، مڙس بچي ويو.

خان محمد عرف خانوءَ جي خاموش پٽ سان ملاقات جو احوال اوهان کي ٻئي ڪنهن دفعي ٻڌائبو. في الحال حق موجود!

***

خاڻ

خان محمد عرف خانوءَ جي خاموش پٽ کي ڏسڻ جو نيٺ اسان کي وارو مليو.

چينوءِ مان اندر وياسين.

خانوءَ جو خاموش پٽ، جيڪو هفتي کن جو مس هيو. هڪ پينگهي ۾ پيو هو ءِ آرام سان لوڏا کائي رهيو هو. پينگهي کي لوڏا ڏيڻ لاءِ پينگهي سان هڪ رسي ٻڌي ڇڏي هئائون. رسيءَ جو ٻيو حصو در جي طاق هيٺان لنگهائي ٻئي ڪمري ۾ ڪٽي ويا هئا. اتان رکي رکي خانوءَ جي خاموش پٽ کي لوڏا ڏيئي پيئي ورتائون.

چينوءِ مان جڏهن پينگهي جي ڀرسان وڃي بيٺا سين. تڏهن خانوءَ جي خاموش پٽ جون اکيون بند هيون، ۽ وات ڪليل هو سندس

ڪليل وات ۾ آواز جو آثار هو.

خانو منهنجي پاسي ۾ اچي ويٺو. مون خانوءَ کان پڇيو. "تنهنجو پٽ ڪڏهن کان خاموش آهي؟"

وراڻيائين، "جڏهن کان ڄائو آهي."

"ڪمال آهي!" مون ٻار ڏانهن ڏسندي چيو. "تنهنجو پٽ ٻنا ڪنهن احتجاج جي دُنيا ۾ هليو آيو آهي."

خانوءَ کلندي چيو "ويچارو صابرين آهي."

"صابرين ناهي" مون خانوءَ کي چيو "تنهنجو پٽ سنڌي اديب آهي."

خانو حيران ٿيو. پنهنجي پٽ ڏانهن ڏسندي مون کان پڇيائين. "منهنجو پٽ سنڌي اديب آهي؟"

"ها" چيم. وڏو ٿي افسانا لکندو، شاعري ڪندو يا ناول تي طبع آزمائي ڪندو.

"طبع آزمائي ڇا ٿيندي آهي؟" خانوءَ پڇيو. "ان ۾ جوکم جهڙو ڪم تہ ڪونهي نہ؟"

"جوکم جو ڪم آهي هوائي جهاز هلائڻ ۾" مون خانوءَ کي چيو. "جيسيتائين تنهنجو پٽ ادب ۾ طبع آزمائي ڪندو. تيسيتائين خير خوبيءَ سان زندگيءَ جا ڏهاڙا گذاريندو ۽ جڏهن طبع آزمائي ڇڏي ادب لکندو ۽ شايع ڪرائيندو تڏهن سمجهہ تہ جوکم جهڙو ڪم ڪندو"

خانوءَ چيو "مان پنهنجي پٽ کي وڪالت پڙهائي وڪيل ڪندس" هڪدم چيم، "ڏاڍو ڪامياب ويندو."

"الا!" خان محمد جو وات ڦاٽي ويو. پڇيائين. "توکي ڪيئن خبر پيئي تہ منهنجو پٽُ ڪامياب وڪيل ٿيندو؟"

"ڳالهائي جو نہ ٿوا" وراڻيم. "اڄڪلهہ جي دور ۾ جيڪو وڪيل

بنهه نہ ڳالهائيندو آهي ۽ فقط ڪيس ملتوي ڪرائڻ لاءِ تاريخون وٺندو آهي تنهن ڪي نهايت ڪامياب وڪيل چئبو آهي.“

خانو ۽ مان ڳالهائي رهيا هئاسين جو اوچتو ئي اوچتو خانوءَ جو خاموش پٽ ٻاگها ڦاڙي روئڻ لڳو. اسين سخت حيران ٿياسين. مون چيني کان پڇيو ”اڙي چرپٽ، ڇهنڊڙي وڏي اٿسين ڇا؟“

چيني پشيمان ٿيندي چيو ”نہ“

پڇيو مانس، ”تہ پوءِ هن روئڻ شروع ڪيئن ڪيو؟“

چيني چيو ”مون ڪانئس ڪن ۾ هڪڙي ڳالهہ پڇي تہ هن روئڻ شروع ڪري ڏنو.“

پڇيو مانس، ”ڇا پڇيئيس؟“

”پڇيو مانس، امر جليل جو افسانو پڙهندين“ چيني چيو ”بس ايتري پڇڻ تي روئڻ شروع ڪيو اٿائين.“

***

مشغولي

سنڌي رسالن تي بندش پئجي وڃڻ ڪانپوءِ (1975ع) سنڌي اديب ۽ شاعر واندا ٿي پيا آهن ۽ اڄڪلهه ٻين مشغولين ۾ وقت ڪاٽي رهيا آهن. مون پنهنجن ڪجهه اديب شاعر دوستن سان ملاقات ڪئي ۽ ڪانئن حال احوال ورتو. هتي، اڄ انهن ملاقاتن جو احوال مختصر نموني ڏجي ٿو. دوستن جا نالا ڄاڻي واڻي مخفي رکيا ويا آهن.

هڪڙي نوجوان شاعر سان ملڻ ويس. خبر پيئي جاءِ جي ڇت تي ويٺو هو ۽ لغڙ اُڏائي رهيو هو. سندس مائٽ مون کي ڇت تي وٺي ويا. ڇياڻون ته جڏهن کان سنڌيءَ جا سمورا رسالا بند ڪيا ويا آهن، تڏهن کان هو ڇت تي لغڙ اُڏائي رهيو آهي. شاعر دوست مون کي ڏٺو.

پڇيائين، ”لغڙ اڏائڻ تي ته بندش نه وجهندا نه؟“
وراڻيم، ”لغڙ تي ڪجهه لکندين ته ضرور بندش وجهندا.“
شاعر چيو ”مون لغڙ تي لفظ عيد مبارڪ لکيو آهي.“
هڪدم چيم، ”جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ لکيو اٿئي ته پوءِ ان تي بندش وجهندس“
ان کان پوءِ مان پنهنجي همعصر افسانا نگار دوست وٽ ويس. هو پنهنجي ڪمري ۾ مکيون ماري رهيو هو. هٿ ۾ ويڙهيل سيڙهيل اخبار هئس ۽ هو ميز تي چڙهيو بيٺو هو ۽ مکين تي حملا ڪري رهيو هو. پڇيو مانس، ”ڇا پيو ڪرين يار.“
وراڻيائين، ”مکيون پيو ماريان.“
چيم ”موجوده ماحول ۾ ڏاڍو سٺو ڪم آهي. مونکي پڻ مکين مارڻ جي تلقين ٿي آهي. مان پڻ انشاءَ الله تعاليٰ مکيون مارڻ شروع ڪندس.“
پوءِ مان هڪ ٻئي اديب وٽ ويس، جيڪو شاعري به ڪندو آهي ۽ افسانا به لکندو آهي. سندس گهران ٻڌايائون ته سمهيو پيو آهي. مون ساڻس ملڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ مونکي سندس ڪمري ۾ وڃڻ ڏنائون. مون اديب دوست کي ننڊ مان جاڳايو. چيائين، ”مهرباني ڪري هليو وڃ. مان اڄڪلهه ننڊ ڪرڻ جو عالمي رڪارڊ قائم ڪري رهيو آهيان.“
اتان مان هڪ ٻئي شاعر دوست جي گهر ويس. هو رڌڻي ۾ هو ۽ پنهنجي ڪتنب لاءِ ماني پچائي رهيو هو. مون کيس تڪليف نه ڏني. منهنجو هڪ پيارو دوست ادب ۾ تنقيد جو ڪٽر حامي آهي ۽ سچو ڏينهن تنقيد ڪندو آهي. ملڻ ويو مانس. سندس گهران ٻڌايائون ته باغ ۾ آهي. مان کيس ملڻ لاءِ باغ ڏانهن ويس. اسان جو نقاد دوست باغ ۾ پوپٽ پڪڙي رهيو هو. مون کي ڏنائين. پڇيائين، ”تون به پوپٽ

پڪڙڻ آيو آهين ڇا؟“

وراڻيم، ”مان گاهه ڪائڻ آيو آهيان“

چيائين، ”سٺو شُغل آهي.“

آخر ۾ مان پنهنجي هڪ ٻئي اديب دوست سان ملڻ ويس، در ڪڙڪايم. سندس پٽ نڪري آيو. وات ۾ چوسٽي ۽ هٿ ۾ جهنجهڻ هوس. پڇيو مانس، ”پڙهين ڪٿي آهي؟“

وات مان چوسٽي ڪڍي جواب ڏنائين، ”اڙي پوڪ! مون کي نٿو سڃاڻين! اڄڪلهه واندو آهيان. چوسٽي وات ۾ وجهي جهنجهڻ سان راند ڪندو آهيان.“

***

ڪڪر

ڪالهه شام ميڪليوڊ روڊ تان لنگهندي هڪ ڪڪر ڏٺم. ڪڪر بدن ۾ پورو پنو هو ۽ سندس سِگ ننيڙا ۽ ڪاتن جهڙا هئا. رنگ عام رواجي ڪڪرن جهڙو هوس. چنهنبائي، تڪن ۽ ڪاتن جهڙن سڱن کان سواءِ ظاهري طرح مونکي ان ڪڪر ۾ ڪابه نمايان خصوصيت نظر نه آئي. ڪيس پريس ٽرسٽ بلڊنگ جي ٻاهران بيگانن وانگر بيٺل ڏسي مان بيهي رهيس ۽ ڪجهه ڪجهه اچرج وچان ڏانهنس ڏسڻ لڳس.

ڪراچيءَ جهڙي شهر ۾ ڪنهن ڪڪر جو سڙڪن تي بنا مالڪ جي بيگانن وانگر نظر اچڻ، حيرت انگيز منظر آهي. هن شهر مان بيگانا ماڻهو تہ ڇڏيو بيگانا فرشتا بہ ڪجي ويندا آهن! اهڙي شهر ۾ هڪ ڪڪر جي ميڪليوڊ جهڙي رستي تي بيگانن وانگر نظر اچڻ

مونکي حيرت ۾ وجھي ڇڏيو.
بجليءَ جي ٿنڀي کي ٽيڪ ڏيئي مان ٻڪر ڏانهن ڏسڻ لڳس. ٻڪر هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ کانپوءِ بي نيازيءَ سان هلندو منهنجي پاسي ۾ اچي ويٺو. مون دل ۾ سوچيو ته هن ٻڪر پڪ مون کي پنهنجو مائٽ سمجھيو آهي، تنهنڪري منهنجي پاسي کان اچي ويٺو آهي!
مون کيس کيڪاريندي چيو "مائٽ، خوش ته آهين نه"
ٻڪر ڪرڙي اک سان مون ڏانهن ڏٺو. پوءِ پڇيائين، "تون ان شخص جو دوست آهين نه جنهن جي زال بيحد بندريءَ بيحد ٿلهي آهي؟"
ها وراڻيم، "مان فدا حسين قودني جو دوست آهيان."
"مون کي هن جي تلاش آهي" ٻڪر چيو "مان قودني کي ماريندس"
مونکي ڏاڍو ڏک ٿيو. ٻڪر کان پڇيم، " قودني تنهنجو ڪھڙو ڏوھ ڪيو آهي، جو هن جي ڪڍ ڪُر ڌوئي پيو آهين؟"
ٻڪر وراڻيو "هن مونکي پنهنجي بيحد ٿُلهيءَ ۽ بيحد بِندريءَ زال جي نالي تي قربان ڪرڻ لاءِ خريد ڪيو هو. اها ڪا اشرافت آهي!"
چيم، "قرباني ڪرڻ ته ثواب آهي."
"تون سمجھين ٿو ته مان قيامت ڏينهن قودني جي پوائتي زال کي کٽي پُلصراط پار ڪري سگھندس! ڪري نه پوندس!" ٻڪر چيو "تنهنجي دوست کي پنهنجي زال لاءِ هاٿيءَ جي قرباني ڏيڻ گھرجي."
"ته تون اهو ٻڪر آهين، جنهن کي فدا حسين پنجن سون ۾ ٻڪراپڙيءَ مان خريد ڪيو هو؟"
"ها مان اهو ئي ٻڪر آهيان ۽ مون کي تنهنجي دوست جي تلاش آهي."

”هن کي وري تنهنجي تلاش آهي.“ ٻڪر کي ٻڌايم. ”جڏهن کان تون رسي ڇنائي ڀڳو آهين، تڏهن کان فدا حسين ڦودنو دربدر آهي.“

ٻڪر پڇيو. ”ڇو دردر آهي؟“

وراڻيم، ” ڦودني جي زال جو خيال آهي تہ تون ڦودني جي غفلت سبب فرار ٿي ويو آهين.“

ٻڪر کليو. چيائين، ”چڱي سزا ملي اٿس.“

مون ڪنهن بہ ٻڪر کي اڳ ڪڏهن کلندي نہ ڏٺو هو. حيران ٿيم. ٻڪر کان پڇيم، ”يار دلفريب ٻڪر، تون کِلي بہ سگهين ٿو!“

”ها مان کلي بہ سگهندو آهيان“ ٻڪر پڇيو ”هڪ ٻڪر کي ڳالهائيندي ڏسي تون نہ ڊنو آهين ۽ نہ ئي اچرج ۾ پيو آهي.!“

”اسان جي ملڪ ۾ ٻڪر ڳالهائيندا آهن.“ چيم، ”اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ٻڪرن جو ڳالهائڻ ڪو بہ ٻڌي نہ سگهندو آهي.“

***

حقير

هڪ شخص کي جڏهن چيو ويو هو ته تون بيوفا آهين، تڏهن هن وراڻيو هو "برابر مان بيوفا آهيان. مان بي وفا ان ڪري آهيان جو ماڻهو آهيان، وفادار ڪتا ٿيندا آهن."

ان ڏينهن مون کي ڪتن جي حال تي رحم آيو هو. اهو سڄو ڏينهن مون ڪتن لاءِ ارمان ڪندي گذاري ڇڏيو هو. ماڻهو بيوفا هئڻ جي باوجود احترام جوڳو آهي. ڪتو وفادار هئڻ جي باوجود ڌڪار جوڳو آهي! مون گهڻو سوچيو ته ايئن ڇو آهي! پر مون کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. مون هڪ سياڻي کان ان باري ۾ سمجهاڻي ورتي. هن چيو "ڪتو ڪيڏو به ڪٽي وفادار هجي پر مالڪ جي موت کان پوءِ مالڪ جي جنازي کي ڪلهو ڏيئي نه سگهندو آهي ۽ نه ئي ڪيس قبر ۾

لاهي سگهندو آهي.“

اها ڳالهہ ٻڌي مان خوش ٿيس. انسان جي عظمت ۾ منهنجو اعتقاد پختو ٿي ويو ۽ مون ڪتي کي حقير ڄاتو.

سياڻي چيو، ”ڪتو پنهنجي پُڇ سبب بہ بدنام آهي.“

”سو ڪيئن؟“ پڇيم.

جواب مليو تہ، ”ڪُتي جي پُڇ کي سچو سال نڙ ۾ وجهي رکجي ۽ پوءِ ٻاهر ڪڍجي، تڏهن بہ سڌو نہ ٿيندو. وريل ئي ملندو.“

چيم، ”اها تہ وڏي خاصيت آهي.“

”وڏي خاصيت!“

”ها“.

”سو وري ڪيئن؟“

”خارجي اثرن سبب انسان پنهنجي اصليت وڃائي ويهندو آهي، پر ڪتو ۽ ڪتي جو پُڇ ڪڏهن بہ پنهنجي اصليت نہ وڃائيندا آهن.

“

”ها. اصليت برقرار رکڻ سٺي ڳالهہ آهي.“ سياڻي چيو ”پر اصليت جهڙي نيڪ شيءِ جي ذڪر ۾ جيڪڏهن ڪتي جي پُڇ جو ذڪر نہ ڪجي تہ بهتر.“

”ڇو؟“

”ڇو جو ڪتو نهايت پليد جانور آهي.“

”عجيب ڳالهہ آهي.“

”ڪتو هر حال ۾ انسان جي مقابلي ۾ حقير آهي.“

”ڪيئن؟“

هو کليو. چيائين، ”ڪتو راڳ ڳائي نہ سگهندو آهي.“

”برابر“

”ڪتو تقرير ڪري نہ سگهندو آهي.“

”ٺيڪ“

”ڪتو شيوِ نہ ڪري سگھندو آهي.“

”مڃيم.“

”ڪتو پرائيز بانڊ خريد ڪري نہ سگھندو آهي ۽ نہ ئي اميدن جي سهاري جِي سگھندو آهي.“

”برابر.“

”هڪ ٻيءَ ڳالھہ ۾ بہ ڪتو انسان کان حقير آهي!“

”اها ڪھڙي ڳالھہ آ؟“

”ڪتو ڪلي نہ سگھندو آهي.“

”مان ڪتي جي حقير هئڻ بابت دليل مڃي چڪو آهيان.“ چيم.

”ڪتو وڏو ڪو بدبخت جانور آهي!“

”پيو نہ تہ!“ سياڻي چيو ”ڪتو ڪالم ۽ افسانا بہ لکي نہ سگھندو آهي.“

***

گامون

هڪڙي ڏينهن گامون سچار ڏاڍي غور سان پنهنجي پٽ ڏڏڻ جو هٿ ڏسي رهيو هو.

جوٽس سر تي اچي ڪڙڪيس، پڇيائينس، ”موئا گامون، تون ڪڏهن کان نجومي ٿي پيو آهين؟“

”مان وڏو آڙيڪاپ نجومي آهيان، بچان.“ گامونءَ وراڻيو. ”نجوم جو پروفيسر هاسانند جادوگر بہ منهنجو معتقد هيو.“

”پيو ڪوا ها ڳالهہ ڪري ها تہ جيڪر مڃي تہ اڪروٽ پچانس ها.“ گامونءَ جي زال بچان چيو ”پر جيئن تہ تون گامون سچار آهين، ڪوڙ نہ ڳالهائيندو آهين، تنهنڪري تنهنجي ڳالهہ تي اعتبار ڪريان ٿي. هاڻي ٻڌاءِ تہ اسان جي پٽ ڏڏڻ جي هٿ ۾ ڇا لکيل آهي.“

”ان ڳالهہ تان لهي وڃ بچان.“

”ڇو؟“

”بس منهنجي ڳالهہ مڃ، اجايو ضد نہ ڪر.“

”ايئن ڇئہ تہ ڄاڻين ڪجهہ بہ نہ ٿو اجايورعب ٿو رکين.“

”اها ڳالهہ ناهي بچان!“

”ڪوڙا ڪنهن جاءِ جا!“ بچان پنهنجي مڙس جو نقل ڪندي چيو ”پروفيشر هاشانند زادوگر منهنجي نجوم جو متقد هوا هونهہ!“

”تو منهنجي غيرت کي للڪاريو آهي، بچان.“ گامونءَ پنهنجي زال جي اکين ۾ ڏسندي چيو ”تنهنجيون اکيون هوبهو مئل ڏيڙي جي اکين جهڙيون آهن، پر تنهن هوندي بہ نهايت خطرناڪ ٿيون ڏسجن، مان ڊپ وچان توکي سڀ ڪجهہ ٻڌائي ڇڏيندس.“

بچان کي پنهنجي مڙس گامونءَ تي ڏاڍا خار لڳا. عام حالتن ۾ جيڪر مٿو ڪچو ڪري ڇڏيس ها، پر ڊپلوميسيءَ جو ثبوت ڏيندي خاموش رهي. فقط ايترو چيائين، ”چڱي طرح هٿ ڏسي، مون کي ڊڳڻ جي باري ۾ هر ڪا ڳالهہ ٻڌاءِ“

گامون پنهنجي پتڪڙي پٽ جو پتڪڙو هٿ کٽي پنهنجي هٿ ۾ جهليو ۽ چيو ”ڊڳڻ وڏي لاڏ ڪوڏ سان پلجي وڏو ٿيندو. ماءُ پيءُ جو ڏاڍو پيار ملندس.“

بچان خوش ٿي کلڻ لڳي.

”پوءِ هڪڙي ڏينهن ڊڳڻ اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽي مان اڪ ڪارا ڪري يعني علم حاصل ڪري فارغ ٿيندو ۽ ڪجهہ عرصي تائين بيروزگار رلندو رهندو.“

”آئي مان مُئيس!“

”پر پوءِ، هڪ نپٽ جاهل، پر وڏي اثر رسوخ واري معزز شخص جي سفارش سان ڊڳڻ کي نوڪري ملندي.“

”تنهنجا لک شخرانا، منهنجا رب“

”۽ بچان، هڪ ڏينهن ڊڊڙ شادي ڪندو.“

”سهرا ڊڊڙ جا ڳايان ڙي ڳايان!“

”ترس، اول ڊڊڙ جي هسٽري شيٽ ٻڌي وڃ.“ گامونءَ چيو ”شادي ڪرڻ کان پوءِ ڊڊڙ اسان کان اکيون ڦيري ڇڏيندو.“

”نہ نہ!“

”هو سمورو وقت پنهنجي جوءِ کي خوش رکڻ جي رٿابندي ڪندو رهندو.“

”اهڙو مڄو ٿيندو؟“

”بلڪل پنهنجي پيءُ تي ويندو.“

”يعني!“ بچان اکيون ڦوٽاريون.

”اڳتي ٻڌ.“ گامونءَ چيو ”ڊڊڙ نہ فقط اسان سان رکو ٿيندو ، پر پنهنجي پائرن ۽ پينرن کان بہ اکيون مٽائي ڇڏيندو.“

”نہ نہ ائين هرگز نہ ٿيندو.“ بچان پنهنجي پٽ ڊڊڙ ڏانهن ڏسندي چيو ”اسين هن کي رت ست ڏيئي پالي وڏو ڪندا سين، ۽ هيءُ اسان کان ڦري ويندو! نہ نہ. ايئن هرگز نہ ٿيندو.“

”ايئن ٿيندو بچان.“ گامون سچار مثل سپاهيءَ جو لوهي ٽوپلو مٿي تي رکندي چيو ”ڊڊڙ منهنجو موبي پٽ آهي. انشاءَ الله تعاليٰ منهنجي نقش قدم تي هلندو.“

”گامون!“ بچان تمام وڏي رڙ ڪئي.

گامون پيڇي ويو. ڊڊڙ روئڻ لڳو.

***

ٽيڪالي

هو ڊوڙندو پئي ويو پڄندو پئي ويو. مون کيس سڏ ڪيو. هو نہ بيٺو. ڊوڙندو رهيو.

مون کيس ٻيهر سڏ ڪيو. چيم، ”ترس، تون ڪير آهين ۽ ايتري تيزيءَ سان ڪيڏانهن ڊوڙندو پيو وڃين؟“

هو نہ ترسيو. ڊوڙندو رهيو.

هن جي باري ۾ منهنجو تجسس وڌي ويو. مون هن جي ڪڍ ڊوڙڻ شروع ڪيو.

هن منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺو. سندس منهن مان هراس ظاهر ٿي رهيو هو. هو ڪنهن خوف وچان ڊوڙي رهيو هو. مون کي پنهنجي ڪڍ ايندي ڏسي هن وک تکي ڪري ڇڏي. تمام تيزيءَ سان ڊوڙڻ لڳو. هن

جي ۾ منهنجي وچ ۾ مفاصلو وڌڻ لڳو.

مون وڏي واڪ چيو. "مان پوليس وارو نہ آهيان، مان انٽيليجنس ۾ سي آءِ ڊي جو ماڻهو نہ آهيان. ترس، مون کي احوال ڏي. تون ڪير آهين، جو ايتري تيزيءَ سان ڊوڙندو پيو وڃين؟"

ڪو فرق نہ پيو. هو تيزيءَ سان ڊوڙندو رهيو ڀڄندو رهيو. سوچيم، ايئن سندس ڪيڏ ڊوڙندي، مان ڪيس پڄي نہ سگهندس، ڪيس پهچي نہ سگهندس. هو جڏهن وڏي وراڪي وٽ پهتو تڏهن مان وراڪي بدران ويجهو سڏو ۾ سنئون سنواٽو گس ورتي، هن جي منهن ۾ وڃي پيس. سهڪندي چيم، "استاد تون تڪو آهين، پر مون بہ تو تائين پهچڻ جو قسم کڻي ڇڏيو هو."

هو سهڪي رهيو هو. چيائين، "مون کي نہ روڪ مون کي نہ بيهار. مون کي پڄي وڃڻ ڏي. مان هينئر هتي رهي نہ سگهندس."

پڇيو مانس، "پر تون ڪير آهين؟"

تڏو ساهہ کنيائين، چيائين، "مان سنڌي ادب آهيان."

***

قداور

هلال پاڪستان ۾ گذريل هفتي (11 ڊسمبر 1974ع) ساڍن اٺن فوٽن واري قداور مڙس عالم خان جو احوال ڇپيو هو. اهو احوال پڙهي اسان جي سموري سنگت کي اچرج ٿيو هو. اسين ڪارڪن اجان اچرج ۾ مبتلا هئاسون، جو هڪ همدرد مليو. جنهن ٻڌايو ته عالم خان نه فقط سيوهڻ جو ڊگهي ۾ ڊگهو شخص آهي، پر هو سموري دادو ضلعي ۾ سڀ کان قداور مڙس آهي. اسان کي همدرد جي همدرديءَ تي ويساهه گهاتيءَ جو گمان ٿيو. پوءِ جڏهن هڪ ٻيو همدرد مليو تڏهن اسان جو شڪ سچو ثابت ٿيو. ٻئي نمبر همدرد ٻڌايو ته، عالم خان نه رُڳو دادو ضلعي جو پر سموريءَ سنڌ جو ڊگهي ۾ ڊگهو مڙس آهي. اسين سخت حيران ٿياسين. اسين ڪارڪن سنڌ جي ڪيترن ئي اصلي ۽ نقلي

قداورن کي سڃاڻون. انهن ۾ عالم خان جو نالو ڪڏهن به نه ٻڌو هوسين. همدرد کان پڇيو سين. ”عالم خان پاٽاريدار آهي؟ “

”نه“

”عالم خان جي ڪامورڪي لڏي سان ياري آهي. “

”بلڪل نه.“

”حد جي سپاهين ۽ صوبيدار سان رهائي اٿس؟“

”اون هون.“

”يلا، عالم خان خون ڪيا آهن؟“

”نه“

”هارين نارين جون لڇون ڪٽايون اٿائين؟“

”ڪڏهن به نه“ همدرد حيرت وچان اسان ڏانهن ڏسندي جواب ڏنو. پوءِ اسان منجهان ٿي ڪنهن همدرد کي جواب ڏنو ” ته پو عالم خان سنڌ جو قداور مڙس نه آهي. “

همدرد چيو ”هو سچ پچ سنڌ جو سڀ کان وڏو قداور مڙس آهي. “

”چريو ٿيو آهين، همدرد“ ڪنهن چيس، ”سنڌ ۾ جيسيتائين ڪو شخص خون نه ڪرائي، ڌاڙا نه هڻائي ۽ ٻين جون ڏيئرون ۽ پينرون نه ڪٽائي، پوليس ۽ ڪامورن سان نه رهائي، تيستائين ڪنهن به صورت ۾ سنڌ جو قداور مڙس ٿي نه ٿو سگهي. “

همدرد مٿي تي هٿ رکي ويهي رهيو. چيائين، ”مان ڪهڙي نموني اوهان کي يقين ڏياريان ته عالم خان نه فقط سنڌ جو پر سڄي پاڪستان جو سڀ کان قداور مڙس آهي. “

”ٺهيو!“ ڪنهن چيو ”اول هو سنڌ جو قداور شخص هوءِ هينئر پاڪستان جو قداور شخص ٿي پيو آهي. “

”اوهان منهنجيءَ ڳالهه تي اعتبار ڪريو. “

”ٺلهو اعتبار ڪريون!“

”مان قسم کڻي ٿو چوان تہ ھو پاڪستان جو سڀ کان قداور ماڻس آھي.“

”پلا ٻڌاءِ تہ، عالم خان وٽ ڪارخانا آھن؟“

”نہ“

”عالم خان وٽ پرڏيھي واپار جي ھڪ ھٽي آھي.“

”نہ“

”چرس ۽ آفيم ٻاھر موڪليندو آھي؟“

”نہ، نہ!“

”ٻاھران شراب، سون، ڊالر ۽ پائونڊ سمگل ڪرائيندو آھي.؟“

”نہ، نہ، نہ!“

”بين الاقوامي سازشن ۾ حصو وٺندو آھي؟“

”نہ ، نہ، نہ!“

”تہ پوءِ ڪن ڪولي ٻڌي چڙ. مسٽر ھمدرد“ اسان منجھان ڪنھن چيس. ”عالم خان ڪي ڪنھن بہ حالت ۾ پاڪستان جو قداور ماڻس سمجھي نہ ٿو سگھجي.“

***

تاثرات

ڪجهہ ڏينهن ٿيندا، ڪراچيءَ جي سرڪاري باغيچي ۾ هڪ نانگ جي آپريشن ڪئي ويئي هئي. نانگ جي آپريشن، پنهنجي نوعيت جي پهرين آپريشن هئي. اسان جي ملڪ ۾ روايت آهي تہ جڏهن بہ ڪو وڏو انوکو ۽ غير متوقع ڪم يا واقعو ٿيندو آهي، تڏهن اسين اخبار وارا عام ماڻهن کان ان ڪم يا واقعي متعلق تاثرات پُڇندا آهيون.

ان سلسلي ۾ مان بہ پنهنجي ساءِ جيڏانهن منهن آيو تيڏانهن ڪاهي پيس. ڪافي ماڻهن کان نانگ جي آپريشن بابت تاثرات معلوم ڪيم.

هڪ ڊاڪٽر، جيڪو سرڪاري اسپتال ۾ نوڪري ڪندو آهي،

پر مريضن کي فقط پنهنجي پرائيويٽ ڪلينڪ ۾ ڏسندو آهي، تنهن کان جڏهن نانگ جي آپريشن بابت پُڇا ڪيم، ”مونکي بيحد خوشي ٿي آهي، تہ اسان جي ملڪن ۾ نانگن جي نگهداشت طرف خاص ڌيان ڏنو پيو وڃي. نانگ معاشري جو ڪارائتو جُز آهن. نانگن کانسواءِ صحتمند معاشري جو تصور بہ ڪري نہ ٿو سگهجي.“

ان سلسلي ۾ مون هڪ سرڪاري ٺيڪيدار سان ڳالهہ ٻولهہ ڪئي، جيڪو ان وقت هڪڙي ايگزيڪيوٽو انجنيئر کي سندس زال جي نالي ۾ رجسٽر ٿيل بلڪل نئين ٽويوٽا ڪرولا موٽر ڏيئي، ۽ عيوض ۾ ”پوئرمينس ڪالوني“ جو ٺيڪو وٺي، آفيس مان ٻاهر نڪري رهيو هو. ٺيڪيدار نانگ جي آپريشن متعلق پنهنجا تاثرات بيان ڪندي چيو، ”مون کي اهو ٻُڌي خوشي ٿي آهي تہ نانگن جي زندگي بچائڻ لاءِ هر ممڪن اپاءَ ورتا پيا وڃن. نانگن جي آپريشن هن ملڪ جو عظيم ڪارنامو آهي. ان مان ظاهر آهي تہ هينئر هر ڪو نانگ صحتمند زندگي گذاريندو ۽ حفاظت ۾ پلجندو رهندو. مان واسطيدار ماڻهن کي مبارڪباد پيش ڪريان ٿو.“

ان ڪانپوءِ مان هڪ معزز شخصيت سان مليس. جنهن جي هڪ اشاري سان سرڪاري ملازمن جون بدليون ۽ مقرريون ٿي وينديون آهن. هو سرڪاري نوڪرن کي سسپينڊ ۽ ڊسمس بہ ڪرائي سگهندو آهي. حد جا سمورا ڊاڙيل ۽ پوليس آفيسر سندس چئي ۾ هوندا آهن. هن نانگ جي آپريشن متعلق پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو ”نانگ جي آپريشن ان حقيقت جي تصديق آهي تہ اسان جي ملڪ ۾ نانگ کي جيئري رهڻ جو قانوني، آئيني ۽ اخلاقي حق مليل آهي، هينئر نانگن جي زندگي بچائڻ لاءِ نہ فقط نانگن کي ترت طبي امداد پهچائي ويندي، پر کين قانوني محافظ بہ ڏنا ويندا. نانگ جي آپريشن يادگار ڪارنامو آهي.“

گهڻي پڇ پڇان کان پوءِ مان هڪ آڙيڪاپ سياستدان جو انٽرويو وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيس. اُهو سياستدان ڪو عام رواجي، يا معمولي سياستدان نہ آهي. سندس سڀ کان وڏو ڪارنامو اهو آهي، جو هر دور ۾ سندس هاها_ڪار ۽ ناميا چار هوندو آهي. سياسي ردوبدل جو مٿس اثر نہ ٿيندو آهي. سندس سج هميشہ چوٽ چڙهيل هوندو آهي. هن نانگ جي آپريشن متعلق پنهنجو رايو ڏيندي چيو "حقيقت ۾ نانگ ملڪ جي سياسي، سماجي ۽ معاشي وهنوار ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. مون کي خوشي ٿي آهي، تہ نانگ خلاف تعصب کي ختم ڪيو ويو آهي ۽ نانگ جي اهميت کي محسوس ڪيو ويو آهي. مونکي اُميد آهي تہ هينئر هر قسم جا نانگ بنا ڪنهن خوف خطري جي باوقار زندگي گذاريندا.!"

***

جواب

ڪنهن ڪنهن وقت پڙهندڙن جا ڪي خط، جيڪي ڊاڪٽر محمد صالح ميمڻ ۽ منهنجي پياري ساٿي سعدي ڏانهن لکيل هوندا آهن، سي پڻ سببان مون وٽ پهچي ويندا آهن. مان به پڻ وچان اهڙا خط کولي ويهندو آهيان ۽ پوءِ پڻ وچان سمورا خط پڙهي ويندو آهيان. اڄ پڻ وچان مون اهڙن ڪجهه خطن جا جواب ڏنا آهن.

خط نمبر 1.

ڳوٺ هادو پاڏي ڪان پاڏي هادوءَ پنهنجي خط ۾ لکيو آهي، ته سائين مان بيحد غريب ۽ مسڪين آهيان. تنهنڪري مون ڏيڍ ڊزن ٻار ڄڻيا آهن. مان اڄڪلهه هٿن جي خارش جنهن ڪي عام طرح

"كارس" چئبو آهي، ۾ مبتلا آهيان. شروعات ۾ جڏهن منهنجن هٿن ۾ ڪارس شروع ٿي هئي، تڏهن ڳوٺ هادو پاڙي جي ڪجهه سياڻن مون کي اهو چئي علاج ڪرائڻ کان منع ڪئي هئي، ته هٿن جي ڪارس ستو سنوڻ آهي. جنهن کي هٿن تي ڪارس ٿيندي آهي، تنهن کي دولت ملندي آهي. تنهنڪري ڊاڪٽر صاحب، مون هٿن جي ڪارس جو علاج نه ڪرايو ۽ دولت جو انتظار ڪندو رهيس. هينئر منهنجن هٿن جي ڪارس وڏي ويئي آهي ۽ مان ارڙهون پار ڄٽڻ کانپوءِ بيحد غريب ٿي ويو آهيان. مون ڪجهه اخبارن ۽ رسالن جا معما ڀريا، صحيح نه نڪتا. مون پنهنجي زال کي انشوئر به ڪرايو آهي. پر هوءَ مرڻ بدران ٻار ڄڻي رهي آهي، مهرباني ڪري ڪو علاج ٻڌائيندا.

علاج: پوليس، روينيو ڪسٽم، پي ڊبليو ڊي ۽ ايڪسائيز کاتي ۾ وڃي نوڪري ڪر، تنهنجي هٿن جي ڪارس يا خارش لهي ويندي.

خط نمبر 2.

ڳوٺ پڏي آڏواٽيءَ کان آڏواٽي پڏو پنهنجي خط ۾ لکي ٿو ته ادا سائين هڪ عمارت بابت اشارن ۾ ڳالهايان ٿو. مهرباني ڪري ٻڌائيندا ته اها عمارت ڪهڙي آهي. صحيح جواب ڏيڻ تي اوهان کي اڌ سير اڪروٽ انعام ۾ ڏنا ويندا. عمارت جا اشارا هن ريت آهن. عمارت هڪ ڳوٺ ۾ آهي. عمارت ۾ پنج ڪوٺيون آهن، جن جون ڇتيون اُڏامي ويون آهن. ٽن ڪمرن جون ڀتيون ڪري پيون آهن. ٻن ڪمرن جي ڀتين جا چاپڙ لهي ويا آهن. عمارت ۾ گند جا ڍير آهن. ڪنڊن پاسن کان ڏارا لٽڪي رهيا آهن. هڪ ڪمري ۾ فرش تي ڇڳل تڏا وڇايل آهن ۽ پاسي کان ٽن ٽنگن واري ميز ۽ هڪ جوڙن ڀڳل ڪرسي رکي آهي. تڏن تي ٻارڙا وينا آهن. ڪرسيءَ تي هڪڙو سنهڙو سڪل پوڙهو وينو آهي ۽ جهوٽا کائي رهيو آهي. ادا ٻڌائيندا ته

اها عمارت ڇا جي آهي؟

جواب: اها عمارت سنڌ جي ڪنهن پرائمري اسڪول جي آهي.

***

پيت

ٻڌو هوم تہ پيتين کي کن ٿيندا آهن. تنهنڪري پيتيون ٻڌي سگهنديون آهن. اها معلومات ملڻ ڪانپوءِ مان خوش ٿيو هوس. سرهو ٿيو هوس. ورنہ مون کي اها خبر هئي تہ پيتيون خاموش هونديون آهن. پٿر وانگر بيحس هونديون آهن. پيتيون مکين لاءِ ماتمڪدو تہ ٿي سگهنديون آهن. پر مکين جي ماتم ۾ شريڪ ٿي نہ سگهنديون آهن. پيتيون غم ۾ شريڪ نہ ٿينديون آهن. پيتيون دل کي آٿت نہ ڏينديون آهن. پيتيون، بس پيتيون آهن! خاموش تماشائي!

پر پوءِ ڪنهن سياڻي ڪانوَ مون کي ٻڌايو بلڪ منهنجي کن ۾ وڏو، تہ پيتين کي ڪَنَ ٿيندا آهن. مان خوش ٿيس.

پوءِ هڪڙي ڏينهن، مون هڪ پيت سان ڳالهايو. پيت کي چيم، ”پيت،

ڳالهه ٻڌ. مان اڄڪلهه پريشان آهيان. تنهنڪري ماني گهٽ ۽ غم وڌيڪ ٿو کاوان. تون ڪا صلاح ڏي ته مان مسڪين ڇا ڪريان. مان ڪيڏانهن وڃان!“

اُها پت، دُنيا جي ٻي ڪنهن، بلڪ سڀ ڪنهن پتين وانگر خاموش رهي. سوچيم، پت کي منهنجي ڳالهه دل سان لڳي آهي، تنهنڪري پت خاموش آهي.

پت کي وڌيڪ متاثر ڪرڻ لاءِ چيم، ”اڄڪلهه منهنجي نوڪري خطري ۾ آهي ۽ اُها ڇوڪري، جنهن سان مان محبت ڪندو آهيان، مون منجهان بيزار آهي. مون مٿي تي جيڪا ادب جي ٽوڪري کنئي آهي، تنهن ۾ يارن ڪندا پري ڇڏيا آهن. او پت، ٻڌاءِ ته مان ڇا ڪريان. مان ڪيئن ڪريان. ڪيڏانهن وڃان!“

پِت خاموش رهي. مون سوچيو ته پتِ مون بابت، منهنجن مسئلن بابت تپسيا ۾ آهي، تنهنڪري خاموش آهي. ڪجهه دير کان پوءِ ڪو نه ڪو جواب ضرور ڏيندي!

مون پت کي چيو ”پر، اڄڪلهه منهنجي لاءِ سڀ کان اهم مسئلو قلم جو آهي. قلم جا ڪيترائي استعمال آهن، پر شريفاڻا استعمال فقط ٽي آهن. هڪ ته قلم سان لکي سگهجي ٿو پيو ته قلم سان سَٽڻ ۾ اڳٺ وجهي سگهجي ٿو ۽ ٽيون ته قلم سان ڪَنَ مان مَرُ ڪڍي سگهجي ٿي. هاڻي تون ئي ٻڌاءِ، پياري پت، ته قلم جو صحيح استعمال ڪهڙو آهي؟“

پت اهڙي خاموش، جهڙي پت!

پت اهڙو ڪچي، جهڙي پت.

پوءِ مون کي ياد آيو ته منهنجي هڪڙي دوست هڪ دفعي هڪ پت جو سهارو ورتو هو. اُها پت منهنجي دوست مٿان ڪري پيئي هئي. مان هڪدم پت کان پري ٿي بيٺس ۽ غور سان پت جو ڪَنُ ڳولڻ

لڳس.

ڪجھ دير ڪان پوءِ مون کي پيءُ جو هڪ ڪن نظر آيو. مان خوش ٿيس. مون پيءُ جي ڪن وٽ وات رکي وڏي واڪ چيو ”پياري پيءُ، مون کي هڪ سياڻي ڪانوَ ٻڌايو آهي، ته پيءُ کي ڪن ٿيندا آهن مون اهو پهاڪو هينئين سان هنڊايو آهي، پر ڪنهن پيءُ جو ڪن اڄ زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڏٺو اٿم. ڇا تون منهنجو دردناڪ ۽ خطرناڪ داستان ٻڌي سگهين ٿي؟“

پيءُ نه ڳالهايو. پوءِ پيءُ جي ڪن مان هڪ ڪوئو نڪري آيو. خبر پيئي ته اُهو ٽنگ پيءُ جو ڪن نه هو بلڪ ڪنهن ڪوئي جو ٻرُ هو.

پر تنهن هوندي به سياڻي ڪانوَ جو ضد آهي ته پيءُ کي ڪن ٿيندا آهن.

***

صاحب

”هيلو.“

”هيلو.“

”صاحب آهي.“

”ڪهڙو صاحب؟ هتي هر ڪو صاحب آهي.“

”وڏو صاحب.“

”ها . ڳالهايان پيو.“

”سائين سلاماعليڪم.“

”ماليڪم سلام“

”مان وڏيرو هڻ ڪڻ پيو ڳالهايان“

”اوا! وڏيرو هڻ ڪڻ! سائين خوش، چاڪ، چڱا ڀلا.“

”الله جو شڪر آهي.“

”ڪو حڪم احڪام.“

”عرض ڪرڻو اٿم“

”سائين ڪمال ٿا ڪريو اوهان جو نمڪ کاڌو اٿئون، اوهين آرڊر ڪيو.“

”هين. هين. هين. لک لائق.“

”آهي ته خير نه؟“

”ها، پيو مڙيئي ته خير آهي، پر هو مون وارو هاري آهي نه.....“

”ڪهڙو هاري؟“

”لکمير.“

”اڇا اڇا، جنهن اوهان جي خلاف درخواست ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پوءِ اوهان سنڌس منهن ڪارو ڪري، گڏهه تي ويهاري سنڌس جلوس ڪڍيو هو. اهو لکمير نه؟“

”بلڪل اهو اصل ساڳيو.“

”وري ڦٽي اٿس ڇا؟“

”ها، ماستر ابراهيم کان هڪ ٻي درخواست لکائي اٿائين، جنهن ۾ پهرين درخواست ۽ ان کان پوءِ جيڪا جُٽ تي اٿس، تنهن جو ذڪر ڪرايو اٿائين.“

”درخواست موڪلي ڇڏي اٿائين ڇا؟“

”هين. هين. هين. عين وقت تي خبر پئجي ويئي. وجي پڪڙ ڪئي مانس.“

”قابو ڪجوس، مان اجهو ٿو حاضر ٿيان. حراميءَ کي خون جي ڪيس ۾ ٿو اڇي ٻڌانس.“

”پر ماستر ابراهيم کي به ڇڏڻو نه آهي. ڳوٺ ۾ ماڻهن کي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب پڙهي ٿو ٻڌائي. ڳوٺاڻن کي اصل ٻِر ڪري

چڏيو اٿائين.“

”هن کي ٻن ڏوهن ۾ اچي ٿو پڪڙيان. هڪ ته بغاوت ڪرائڻ جو ۽ ٻيو زوريءَ زنا جو..“

”لک ٿورا، مهرباني، الله ان جو اجر ڏيندءِ.“

***

روپوش

مان اڄڪلهہ روپوش ٿي ويو آهيان. ڪنهن کي هٿ اچڻ جو نہ آهيان. متان سمجهو تہ مون کي گم شم جي ڪا ٿولي هٿ لڳي ويئي آهي. نہ اهڙي ڪا بہ ڳالهہ ڪونهي. مان پنهنجي عقل جي زور تي روپوش ٿي ويو آهيان. مان خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي، قسم کڻي ٿو چوان تہ مان پوليس جي مدد سان روپوش نہ ٿيو آهيان.

مان مختلف نمونن ۾ روپوش ٿيندو آهيان. ڪڏهن، ڪنهن گدڙ جي کل پائي بگهڙن وٽان لنگهي ويندو آهيان. بگهڙ اُلر ڪري ايندا آهن. مان ڪُڙيءَ تي زور رکندو آهيان. پوءِ بگهڙ جڏهن ويجهو اچي پهچندا آهن، تڏهن گدڙ جي کل لاهي، ڪنهن وڻ تي چڙهي ويندو آهيان. بگهڙ زوم مان گدڙ جي کل تي اچي ٽُٽندا آهن ۽ پوءِ گدڙ جي

ڪل ڏسي شرمندا ٿي موٽي ويندا آهن.

ڪنهن وقت بگهڙ جي ڪل پائي گدڙن ۾ ڪاهي پوندو آهيان. گدڙ جڏهن جان بچائي ڀڄي ويندا آهن، تڏهن مان بگهڙ جي ڪل مان نڪري ٻاهر ايندو آهيان.

روپوش رهڻ لاءِ مون مختلف ڪلن کي آزمايو آهي ۽ سندن خامين ۽ خوبين کي معلوم ڪيو آهي.

مون کي ڪلن پائڻ جي تجربي مان خبر پئي آهي ته جيڪي ماڻهو رڇ جي ڪل پائيندا آهن، سي گهڻو ڪري شڪاري ڪتن جو کاڄ ٿي ويندا آهن. يا ڪنهن مداريءَ جي ور چڙهي ويندا آهن. جيڪي ماڻهو روپوش رهڻ لاءِ رڇ جي ڪل پائيندا آهن، سي ماڻهو دهلڙيءَ تي اُڀا ٿي نچندا آهن. تنهنڪري رڇ جي ڪل پائڻ کان پاسو ڪجي.

ٻليءَ جي ڪل به ڪم نه اچي. اول ته ٻليءَ جي ڪل ماڻهوءَ جي ماپ کان ننڍڙي هوندي آهي. تنهنڪري، جڏهن به ٻليءَ جي ڪل پائڻ جو ارادو ڪبو آهي، تڏهن ڏهن ٻارهن ٻلين جون کليون گڏيون ڪري گنڍيرائڻيون پونديون آهن. پر، ٻليءَ جي ڪل پائڻ سان ڪو خاص فائدو نه ٿيندو آهي. ماڻهو خوامخواه ڇيڙا ڪارائيندا آهن.

روپوش رهڻ لاءِ سانڊي جي ڪل به ڪارآمد آهي. سانڊي جي ڪل جيئن ته ست رنگ مٽائيندي آهي. تنهنڪري روپوش رهڻ ۾ وڏي مدد ڪندي آهي.

روپوش رهڻ لاءِ سيني کان لاجواب ڪل آهي، ڪُتي جي ڪل! ماڻهو پنهنجي ساءِ ڪيڏو ئي دغاباز دوکيباز فريبي ۽ ميسڻو ڪٽي ڇو نه هجي، پر ڪُتي جي ڪل پائڻ کان پوءِ سچار ۽ وفادار مڃيو ويندو آهي ۽ سندس قدر ڪيو ويندو آهي.

شينهن جي ڪل ۾ جتي وڏيون وڏيون خوبيون آهن، وڏيون وڏيون خاميون به آهن. شينهن جهنگ جو بادشاهه هوندو آهي. تنهنڪري

روپوش رهڻ لاءِ جڏهن بہ شينهن جي کل پائي ڇڏبي آهي. تڏنهن جهنگ جا سمورا جانور اچي سلامي ڏيندا آهن. ماڻهوءَ کي بہ جانور سڏيو ويو آهي. پر ماڻهو شينهن جو سلامي نہ ٿيندو آهي. هو شينهن کي پڃري ۾ بند ڪري ڇڏيندو آهي. يا بندوق سان ماري وجهندو آهي. تنهنڪري شينهن جي کل پائڻ کان پوءِ، ماڻهن کان مڙيئي پاسو ڪجي.

روپوش رهڻ لاءِ ڪڏهن بہ ماڻهوءَ جي کل استعمال ڪرڻ جو ارادو نہ ڪجي، ڇوجو ماڻهوءَ کي کل ٿيندي ئي ڪونهي.!

***

مرض

هڪ شخص پنهنجي نوجوان پٽ کي رسين سان ٻڌي، جڪڙي، قابو ڪري، ڪنڀي ڪٽائي آيو هڪ ڊاڪٽر وٽ!

ڊاڪٽر حيران ٿي ويو. ڪجهه دير تائين ان شخص ۽ سندس جڪڙيل پٽ ڏانهن ڏسندو رهيو. مريضن جي پيهه سبب ڊاڪٽر ان شخص سان وڌيڪ ته ڪجهه ڳالهائي نه سگهيو. فقط ايترو چئي سگهيو ته مان چرين جو ڊاڪٽر نه آهيان.

”منهنجو پٽ چريو ناهي، ڊاڪٽر.“ ان شخص چيو ”منهنجي پٽ کي موتمار مرض لڳي ويو آهي.“

ڊاڪٽر غور سان نوجوان کي ڏٺو ۽ پوءِ ان شخص کان پڇيو ”ڪو عشق ۾شق يا محبت ۾حبت جو چڪر ته ناهي؟“

”نہ ڊاڪٽر“ ان شخص وراڻيو ”مرض نهايت خطرناڪ آهي جنهن ڪي ادبي ٻوليءَ ۾ مُهلڪ مرض سڏيندا آهن.“
”ڏسڻ ۾ تہ صحتمند ٿو اچين!“ ڊاڪٽر پڇيو ”سلهہ تہ ڪونهيس؟“ ”سلهہ هجيس ها تہ مان جيڪر فڪرمند نہ ٿيان ها!“ ان شخص ٻين مريضن ڏانهن ڏسندي، ڏاڍيءَ رازداريءَ واري نوع ۾ چيو ”مان خدا جي خلق آڏو پنهنجي پٽ جي مرض جو ذڪر ڪري، پنهنجي پٽ کي بدنام نہ ڪندس. بس، ايترو چوڻ ڪافي سمجهو تہ منهنجو پٽ نهايت ئي خطرناڪ مرض ۾ گرفتار آهي. الله شل رحم ڪري!“
”بس بس مان سمجهي ويو آهيان. اڪثر نوجوان غلطيون ڪري وجهندا آهن ۽ پوءِ اهڙن مهلڪ مرضن ۾ ورتجي ويندا آهن.“ ڊاڪٽر چيو ”توهين فڪر نہ ڪريو. مان ٻين مريضن مان واندو ٿي سمورو احوال وٺي ڪا موثر دوا ۽ سُيون لکي ٿو ڏيان.“
ڊاڪٽر ڪجهہ دير ڪان پوءِ واندو ٿيو اُن شخص ۽ نوجوان وٽ اچي ويٺو. نوجوان ڏانهن ڏسندي سندس پوڙهي پيءُ کي چيائين، ”ها، هاڻي سمورو احوال ڏيو“
اُن شخص هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي پڇيو ”پيو ڪو مريض يا توهان جو ڪمپائونڊر ٻُڌي تہ نہ وٺندو.؟“
”ان ۾ لڪائڻ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي!“ ڊاڪٽر چيو ”اهڙين بيمارين جا مريض اڪثر مون وٽ ۽ ٻين ڊاڪٽرن وٽ ايندا رهندا آهن.“
”اڇا!“ پوڙهو شخص حيران ٿي ويو. پڇيائين، ”تہ ڇا اهو مرض ايڏو عام ٿي ويو آهي؟“
”اگهاڙين فلمن، فحش ڪتابن، رسالن ۽ ننگين تصوير جا اُگرا نتيجا نہ نڪرندا تہ ڇا ڪي چڱا نتيجا نڪرندا!“ ڊاڪٽر چيو

”سمورو معاشرو جنسي هيجان ۾ مبتلا آهي.“

”نہ نہ. اها ڳالهہ ناهي.“ پوڙهي هڪدم چيو ”منهنجو پٽ ڪنهن اهڙي بيماريءَ ۾ ورتل ناهي، پر ان کان بہ وڌيڪ خوفناڪ خطرناڪ ۽ پوائتي بيماريءَ ۾ ونجي ويو آهي.“

ڊاڪٽر اچرج وچان پڇيو ”تنهنجي پٽ کي ڇا ٿيو آهي؟“

پوڙهي شخص وراڻيو ”منهنجي پٽ سوچڻ شروع ڪيو آهي!“

***

تنبيهہ

جڏهن مان بيحد بندرو ۽ ننڍڙو هوندو هوس ۽ منهنجي ناني بيحد پوڙهي ۽ ڪنڊي هوندي هئي، تڏهن مان نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهندو هوس ۽ منهنجي ناني مون کي تنبيهه ڪندي هئي. مان نانيءَ جي تنبيهہ کي اهميت نہ ڏيندو هوس ۽ پابنديءَ سان نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهندو رهندو هوس.

منهنجي ناني مون کي تنبيهہ ڪندي هئي. چوندي هئي، تہ جيڪي ماڻهو نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهندا آهن سي نقصان سهندا آهن.

ڪجهہ عرصي تائين پابندي سان نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ ڪانپوءِ جڏهن ڪجهہ بہ نہ ٿيو يعني منهنجو نقصان نہ ٿيو تڏهن مون

ڪي نانيءَ جي تنبيھہ تي ڪلڻ آيو.

منهنجي نانيءَ منهنجي ڪلڻ تي اعتراض ڪيو. چيائين، ڇورا، اڄ ڪلين ٿو سياڻي روئيندين-نانگن جي ٻرن ۾ هٿ ٿو وجهين، هڪ ڏينهن پڇتائيندين.

پوءِ مون اوڙي پاڙي ۽ ير واري قبرستان جي نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهي ڏٺو. ڪجهہ نہ ٿيو. مون ان جو نانيءَ سان ذڪر ڪيو. نانيءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيو. چيائين تہ اهي نانگ الائي ڪيڏانهن ويا، جن جي ٻرن ۾ جڏهن هٿ وجهبو هو تہ اُڦٽ ڦٽڪائي ماري وجهندا هئا!

پوءِ هڪڙي ڏينهن منهنجي ناني مونکي تنبيھہ ڪندي مري ويئي. مان سمجهان ٿو تہ منهنجي نانيءَ جي مرڻ ۾ سندس تنبيھہ جو هٿ هو. هوءَ جيڪڏهن مون کي نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ کان منع نہ ڪري ها تہ جيڪر ڪجهہ عرصو وڌيڪ جيئري رهي سگهي ها ۽ اونهاري جي گرمي سهڻ جو ثواب حاصل ڪري سگهي ها. بهرحال منهنجي ناني تنبيھہ ڪندي مري ويئي.

نانيءَ جي مرڻ جو مون کي ڪجهہ ڏينهن تائين افسوس رهيو ۽ سندس ذڪ ۾ مون نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ ڇڏي ڏنو. ڳپل وقت کان پوءِ، نانيءَ جي ياد جڏهن منهنجي دل تان لهي ويئي تڏهن نانگن جي ياد دل تي تري آئي.

مون زندگيءَ ۾ ٻيهر نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ شروع ڪيو. هڪڙي ڏينهن جڏهن مان نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهي رهيو هوس، تڏهن پنيان سنگيت جهڙو آواز ٻڌم. ڪنهن پڇيو "ڇا پيو ڪرين؟"

هڪدم منهن ورائي پنتي نهاريم، چيم، "جيئرن نانگن جي ٻرن ۾ هٿ پيو وجهان."

هوءَ کلي پيئي، جڻ ستن سُرن جو پڙلاءُ ٿيو. چيائين، "ورهيہ ٿيا جو نانگ ٻر ڇڏي وستين ۾ وڃي رهيا آهن. هينئر اهي نانگ تنهنجي

ڳولا ۾ آهن.“

مون سندس اکين ۾ نهاريو. سندس اکيون ننڊيون، چمڪندڙ ۽ بيحد ڪشش ڪندڙهيون. ڪائنس پڇيو. ”تون ڪير آهين.؟“

جواب ڏنائين، ”مان نانگڻ آهيان، توکي ڦاسائڻ آئي آهيان.“

***

سڄاڳي

بس ۾ سفر ڪندي جهوٽا ويٺي کاڌم. پرسان ويٺل مسافر مونکي چيو "ڪجھ شخص سمهڻ کان پوءِ جاڳندا آهن ۽ ڪجھ شخص جاڳڻ کانپوءِ سمهي پوندا آهن."

مون ڪنڌ ورائي عجب وچان ڏانهنس ڏٺو. هو سٺ-پنجهٺ سالن جو پوڙهو هو. وار وڏا ۽ وچڙيل هئس. ڏاڙهي وڌيل ۽ وکريل هئس. ڪپڙي لٽي مان هو ديوانو پئي لڳو. مون ڪيس نظر انداز ڪري ڇڏيو ۽ جهوٽا کائڻ لڳس.

هن مون کان پڇيو "تون جاڳڻ جي ڪوشش پيو ڪرين يا سمهڻ جي؟"

پوڙهي جو سوال مون کي پسند نہ آيو. ڪو جواڻ جماڻ هجي ها تہ

جيڪر چنڊ ڪڏي چڙيانس ها. هڪ نظر ڏانهنس ڏسي، منهن ڦيرائي دريءَ کان ٻاهر ڏسڻ لڳس.

پوڙهي چيو "جڏهن ويجهڙائيءَ واريون شيون نظر نہ اينديون آهن تڏهن انسان پري جون شيون ڏسڻ جي ڪوشش ڪندو آهي."

مون ڏانهنس ڌيان نہ ڏنو.

پوڙهي چيو "۽ جڏهن پريون شيون چٽيون نظر نہ ايـنـديـون آهـن تڏهن انسان رُڳو ويجهڙائيءَ واريون شيون ڏسڻ جي ڪوشش ڪـنـدو آهي."

سوچيم، پوڙهو پاڳل آهي-ديوانو آهي. ڪيس جواب نہ ڏنم.

هن پڇيو "تون ويجهڙائيءَ واريون شيون ڏسي سگهندو آهـيـن يـا ڏورانهيون؟ يا، ٻئي شيون ڏسي سگهندو آهين؟ يا ڪجهہ بہ ڏسي نہ سگهندو آهين.؟"

ڪجهہ رڪائي وچان ڪيس جواب ڏيندي چيم، "بزرگ، في الـحـال تون منهنجي پاسي ويٺو آهين، ۽ نهايت چِٽو پيو نظر اچين."

"ان ڪي نظر جو فريب چئبو آهي." پوڙهي چيو. "حقيقت تي خواب جو ۽ ڪڏهن خواب تي حقيقت جو گمان ٿيندو آهي."

مون دل ۾ پِيرن مرشدن کي ياد ڪيو.

"ڪجهہ ماڻهو اول تعبير جو بندوبست ڪندا آهن ۽ پوءِ خـواب ڏسندا آهن. ڪجهہ ماڻهو اول خواب ڏسـنـدا آهـن ۽ پوءِ تـعـبـيـر ڪرائيندا آهن." پوڙهي مون کان پڇيو. "تون اول خواب ڏسندو آهين، يا تعبير ڪرائيندو آهين ۽ پوءِ خواب ڏسندو آهين؟"

سوچيم، پوڙهو جيڪڏهن ان قسم جا سوال ڪندو رهـيـو تـہ پـوءِ انشاءَ الله تعاليٰ مونکي بہ پاڻ جهڙو ڪري ڇڏيندو. مون اڳئين اسٽاپ تي لهڻ جو ارادو ڪيو. اٿي بيهي رهيس.

"ڪجهہ شخص محفل مچڻ کان اڳ اٿي ويندا آهن." پوڙهي مون

ڪان پڇيو "تون محفل مچائيندو آهين، يا ڦٽائيندو آهين يا مٽل محفل اڌ ۾ ڇڏي هليو ويندو آهين؟"

اڳئين اسٽاپ تي بس بيٺي. مان در ڏانهن وڌي ويس. ان ڪان اڳ جو مان بس مان لهي وڃان ڪجهه مسافر ڊوڪيندا بس ۾ چڙهي آيا. الاءِ ڇو لهڻ ڪان اڳ مون منهن ورائي پوڙهي ڏانهن ڏٺو. پوڙهي چيو "زندگيءَ جي قافلي ڪان ڪجهه مسافر جدا ٿي ويندا آهن ۽ ڪجهه نوان مسافر قافلي ۾ شامل ٿيندا آهن."

مان بس مان لهي ويس.

***

آئينو

نٽ ٽانگر منهنجي عادت آهي. ان ڏينهن سوٽ پوٽ پائي، ٽاءِ ٻڌي ۽ تيل ڦُليل ڪري مان سڌو وڃي آئيني آڏو بيٺس. آئيني تي دز چڙهيل هئي، ميرو ڪپڙو کڻي آئيني تان دز لاٿم ۽ پوءِ ڏاڍي پاٻوهه مان آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڏٺم.

مارا! منهنجا ته طاق لڳي ويا. عڪس ۾ منهنجي بدران هڪ گدڙ سوٽ بوٽ پائي، ٽاءِ ٻڌي، تيل ڦليل ڪري بيٺو هو ۽ مرڪي مرڪي مون ڏانهن نهاري رهيو هو. مون کي آئيني جي اها حرڪت قطعي پسند نه آئي. آئيني کي پاراتا ڏيندي چيم، ”تون دُنيا جو سڀ کان بدتميز آئينو آهين، جو عڪس ۾ مون بدران گدڙ کي کڻي ڏيکاريو اٿئي.“

آئيني جي عڪس ۾ گدڙ ڪليو چيائين، ”يار مان تنهنجي وجود جو لازمي حصو آهيان، بلڪ مان تنهنجو وجود آهيان. تنهن هوندي به تون مون کي سڃاڻڻ کان انڪار ٿو ڪرين!“

” مان گدڙ ناهيان،“ ڪاوڙ وچان چيم، ”مان گدڙ ناهيان، مان گدڙ ناهيان.“

گدڙ چيو، ”پاڻ کي جيڪڏهن گدڙ مڃڻ کان انڪار ٿو ڪرين ته پوءِ ڀئي ڪنهن آئيني آڏو وڃي بيهه ۽ منهنجي سامهون پري ٿي وڃ.“

رڙ ڪندي چيم، ”مان ڇو پري ٿيان! مان هن آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڏسندس.“

گدڙ چيو، ”پر اُهو عڪس توکي پنهنجو عڪس مڃڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

”هي تنهنجو پنهنجو عڪس آهي يار“ گدڙ چيو، ”يقين ڪر، تون گدڙ آهين ۽ آئيني ۾ توکي نظر ايندڙ گدڙ اصل ۾ تنهنجو عڪس آهي.“

مان سخت ڪاوڙ وچان آئيني آڏو هٽي ويس.

گدڙ پڇيو ”ڪيڏانهن پيو وڃين يار؟“

خارن مان چيم، ”تون نهايت ئي نالائق آئينو آهين. بلڪ آئيني جو گدڙ آهي. مان تنهنجي آڏو هرگز نه بيهندس.“

پوءِ مان هڪ ٻئي آئيني آڏو وڃي بيٺس. ان آئيني تي دز چڙهيل هئي. آئيني جي دز لاهي، آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڏٺم. سچ پڇيو ته ڏڄي ويس. آئيني ۾ منهنجي بدران هڪ ڪوئو بيٺو هو. ڪوئي نٽ ٿانگر ڪيو هو. سوٽ بوٽ ناءِ ٻڌي ۽ تيل ڦليل ڪري بيٺو هو. هو مرڪي مرڪي مون ڏانهن نهاري رهيو هو.

هڪ دم رڙ ڪندي چيم، ”بدتميز ڪوئا، تون ڪير آهين؟“

ڪوئي ورائيو ”مان تنهنجو عڪس آهيان.“

”بڪواس ٿو ڪرين!“ ڪاوڙ وچان چيم، ”تون ڪوئو آهين. منهنجو عڪس ناهين.“

”يقين ڪر، مان تنهنجو عڪس آهيان“. ڪوئي چيو. ”تون اصل ۾ ڪوئو آهين ۽ آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڏسي رهيو آهين.“

”مان ڪوئو ناهيان! رڙ ڪندي چيم، ”مان ڪوئو ناهيان. مان ڪوئو ناهيان، مان ڪوئو ناهيان!“

پڇيائين، ”پنهنجين اکين تي اعتبار نہ اٿئي ڇا!“

چيم، ”ڇونہ اٿم پنهنجي اکين تي اعتبار.“

چيائين، ”تہ پوءِ آئيني ۾ پنهنجي عڪس کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڇو پيو ڪرين!“

چيم، ”انڪري جو مان ڪوئو ناهيان.“

ڪوئي چيو ”جيڪڏهن تون ڪوئو ناهين تہ پوءِ تون گدڙ آهين. يقين نہ اچئي تہ سامهون واري آئيني آڏو وڃي بيهہ توکي آئيني ۾ گدڙ نظر ايندو.“

مون پٿر هٿي ۾ ئي آئينا ڀڃي ڇڏيا. ڀڳل آئينن ۾ منهنجو وجود ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو.

***

چينو

ڦرق

چينو هڪڙي ڏينهن ڦٽل ناسپاتي وٽي آيو. پڇيو مانس، "اڙي چينا، هي ڇا آندو اٿئي؟"

جواب ڏنائين، "صوف"

"ڦٽل ناسپاتيءَ کي ڇريا صوف ٿو چوين!" چيني کي چيم، "تون صوف بدران ناسپاتي وٽي آيو آهين."

"ايئن وري ڪيئن هوندو!" چيني حيران ٿيندي چيو "مون ميوي واري کان صوف گهريو هو. هن مون کي صوف ڏنو آهي."

"تو برابر ميوي واري کان صوف گهريو هوندو چينا، پر هن توکي صوف بدران ڦٽل ناسپاتي ڏني آهي." مون چيني کي چيو "ميوي واري توسان دوکو ڪيو آهي."

”ميوي وارو معتبر ماڻهو آهي.“ چيني چيو ”هن مون کي صوف ڏنو آهي.“

”اهو صوف ناهي چينا.“

”اهو صوف ئي آهي.“

”منهنجي ڳالهہ تي يقين نہ ٿو اچيئي ڇا؟“

”مون کي ميوي واري جي ڳالهہ تي بہ يقين آهي.“

مون جهٽ هٽي ڦٽل ناسپاتي چيني کان ڦري ورتي. چيم، ”هي ڦٽل ناسپاتي آهي. صوف ناهي.“

چيني اعتراض ڪندي چيو ”مون کي منهنجو صوف موٽائي ڏي.“ کيس سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندي چيم، ”هيءُ ميوو صوف ناهي چينا. هن ميوي کي ناسپاتي سڏيندا آهن ۽ هيءَ ناسپاتي ڦِٽل آهي.“

چينو ضد ڪري بيهي رهيو. چيائين، ”مون ميوي واري کان صوف گهريو. هن مون کان صوف جي قيمت وصول ڪئي ۽ هيءُ ميوو مون کي هٿ ۾ ڏيئي روانو ڪري ڇڏيو. جنهن کي تون ناسپاتي ٿو چوين.“

مون کي سخت ڪاوڙ وٺي ويئي. کُهري لهجي ۾ چيني کان پڇيم، ”پنهنجي پتڪڙي عمر ۾ ڪڏهن صوف ڏٺو اٿئي؟“

اطمينان سان جواب ڏنائين، ”ها، صوف ڏٺو اٿم. بلڪ کائي ڏٺو اٿم.“

پوءِ پڇيومانس، ”۽ پنهنجي عمر ۾ ڪڏهن ناسپاتي ڏٺي اٿئي؟“

اطمينان سان وراڻيائين ”ها، ڏٺي اٿم. بلڪ کائي ڏٺي اٿم.“

”هاڻي غور سان هن ميوي ڏانهن ڏس.“ چيني کي ناسپاتي ڏيکاريندي چيم، ”هيءُ ميوو صوف جهڙو آهي، يا ناسپاتي جهڙو؟“

”اِهو ميوو ڏسڻ ۾ ناسپاتي جهڙو آهي“ چيني چيو ”پر اصل ۾ اهو ميوو صوف آهي.“

”شل مار پوَئي چينا.“ بيزار ٿيندي چيم. ”هڪ جاهل ميوي واري جي ڳالھ تي ايڏو اعتبار اٿئي جو ناسپاتيءَ کي صوف قبول ڪري ويٺو آهين.!“

چيني چيو ”اسين ٻڌل ڳالھ تي ڳنڍ ڏيئي ويهندا آهيون.“

مون چيني کي ٻانهن کان وٺندي چيو ”هل تہ هلي ميوي واري سان حساب ڪتاب چُڪتو ٿا ڪريون.“

چينو ۽ مان معتبر ميوي واري وٽ پهتاسين. سربستو احوال ڪرڻ کان پوءِ مون ميوي واري کي چيو ”وڏي افسوس جي ڳالھ آهي جو هڪ ٻار کي صوف بدران ڦٽل ناسپاتي ڏني اٿئي ۽ کيس چيو اٿئي تہ اها ڦٽل ناسپاتي اصل ۾ صوف آهي! افسوس، افسوس.“

ميوي واري مون کان پڇيو ”هيءُ ٻار ڪو خاص قسم جو ٻار آهي ڇا.“

چيم. ”نہ. عام پاڪستاني ٻارن جهڙو آهي.“

ميوي واري چيو ”عام ٻار ڦٽل ناسپاتيءَ کي صوف سمجهي قبول ڪري رهيا آهن. اسان جو ايندڙ نسل انشاءَ الله تعاليٰ صوف ۽ ناسپاتيءَ ۾ فرق محسوس ڪري نہ سگهندو.“

چينو ڦٽل ناسپاتيءَ کي صوف سمجهي کائي ويو.

***

تعبير

اڌ رات ڌاري چينو اکيون مهٽيندي ننڊ مان جاڳي پيو. شايد سپنو ڏٺو هُئائين.!

مون ڏانهن ڏٺائين. پڇيائين، "تون اڃا تائين جاڳين پيو ادا؟"

"ها ، چينا."

"تون سمهين ڇونہ ٿو؟"

"ننڊ نہ ٿي اچي."

"ننڊ واريون گوريون ڇونہ ٿو کائين؟"

"گوريون کپي ويون آهن."

"تہ هاڻي تون ڪڏهن بہ سمهي نہ سگهندين، ادا!" چيني بيحد معصوميءَ مان پڇيو.

”پائنجي تہ ايئن ئي ٿوا“ منهنجي چپن تي مرڪ تري آئي.
پڇيم، ”پر تون ڪهڙي سلسلي ۾ جاڳيو آهين. وري ڪو خواب تہ نہ ڏٺو اٿئي؟“
جواب ڏيڻ بدران پڇيائين، ”توکي ڪيئن خبر پيئي تہ مون خواب ڏٺو آهي؟“
”تون منهنجو پاءُ آهين، چينا - پيارو پيارو، ننڍڙو ننڍڙو پاءُ.“ چيم، ”مون کي خبر آهي تہ اسين هميشہ خوابن جي ايوانن ۾ پٽڪندا آهيون ۽ سچي جمار تعبير جي انتظار ۾ گذاري ڇڏيندا آهيون.“
”مون جيڪو خواب ڏٺو آهي، ان جي تعبير ڪهڙي ٿيندي؟“
”ڪهڙو خواب ڏٺو اٿئي؟“
”ڏٺم تہ مان ڪنهن پليٽ فارم تي پهتو آهيان. ريل ڇُٽي ويئي آهي. مان هلندڙ ريل جي ڪِ ڊوڙان ٿو نيٺ هڪ گاڏي ۾ چڙهي وڃان ٿو.“ چيني جون اکيون حيرت ۽ خوف وچان گول ٿي ويون. هو پنهنجي کٽ تان اٿي منهنجي پرسان اچي ويٺو.
پڇيو مانس ”پوءِ ڇا ٿيو؟“
ڪنبندڙ آواز ۾ چيائين، ”پوءِ.... پوءِ مون کي ڏاڍو ڊپ لڳو.“
چيم، ”بنا ٽڪيٽ ريل ۾ چڙهيو هوندين. سو ٽي ٽيءَ سوگهو ڪيو هوندءِ!“
”نہ نہ.“ چيني چيو ”مان جنهن گاڏيءَ ۾ چڙهيو هوس، تنهن جا سمورا مسافر هڏاڻان پڃرا هئا، ۽ هو ڏند ڪڙڪائي رهيا هئا پوءِ مون هڪدم هلندڙ ريل مان ٽپو ڏيئي ڇڏيو ۽ پوءِ منهنجي اک کلي ويئي.“
چيني جا وار سندس منهن تان پري ڪندي چيم، ”ان خواب جي تعبير سولي آهي.“
پڇيائين، ”سو وري ڪيئن.!“
جواب ڏنم، ”ان خواب جو مطلب آهي تہ تون سولائيءَ سان حالتن

آڏو پيش نہ پوندين. تون ننڊ جي گوري نہ کائيندين. تون جاڳندين ۽ جاڳڻ کان پوءِ پنهنجي اوجاڳي جي هڪ هڪ گهڙي سجائي ڪندين.“

چيني پڇيو ”تون پنهنجي اوجاڳي جي هڪ هڪ گهڙي سجائي نہ ڪندو آهين ڇا؟!“

”مان جاڳندي بہ خواب ڏسندو آهيان، چينا.“ وراڻيم، ”مان جاڳندي بہ خوابن جو سمنڊ جهاڳيندو آهيان. تصور جي لهرن ۾ لُڙهي ويندو آهيان. ويراڳ جي وير سان وهي ويندو آهيان. منهنجي ننڊ ۽ اوجاڳي ۾ ڪو بہ فرق نہ هوندو آهي، چينا.“

***

متو

هڪڙي ڏينهن چيني مون کان پڇيو "ڪنهن کي خون ڪرڻ لاءِ سندس متي تي ڪهاڙين جا ڏڪ چو هنيا ويندا آهن؟"

"سوال سخت ڏکيو پڇيو اٿئي." چيم. "سوچ ويچار ڪرڻ کان پوءِ ڪو مناسب جواب ڏيئي سگهندس."

"ڪمال آهي!" چيني چيو "ايتري معمولي سوال لاءِ بہ سوچ ويچار."

"ها چينا." چيم. "تون بيخياليءَ ۾ نهايت سخت سوال پڇي ويٺو آهين."

چيني چيو "مان سمجهان ٿو ان سوال جو جواب ايڏو ڏکيو ڪونهي."

چيني کان پڇيم، ”ان سوال جو جواب چاهين ٿو؟“

”ها.“

”تہ پوءِ مون کان ڇا جي لاءِ سوال پڇيو اٿئي؟“

”توکي آزمائڻ لاءِ.“

”آزمائڻ وار ٻيا ڪي ڪُتا آهن. جو تون بہ مون کي آزمائڻ لاءِ اٿيو آهين.“ چيم، ”هاڻي مهرباني ڪري ان سوال جو جواب بہ مونکي ٻڌائي ڇڏ.“

چينو ڪليو چيائين، ”مٽي تي ڏڪ لڳڻ سان ماڻهو جلد مري ويندو آهي.“

”پر نڙگهٽ ڪپجڻ ۽ مٽڪي ڀڄڻ کان پوءِ ماڻهو اڪثر مري ويندو آهي.“ چيم، ”تنهنڪري تنهنجو جواب صحيح ڪونهي.“

چيني پڇيو ”تہ پوءِ صحيح جواب ڪهڙو آهي“

وراڻيم، ”ماڻهوءَ جي مٽي ۾ وڏا وڏا خزانا ۽ راز دفن هوندا آهن۔ لڪل هوندا آهن. تنهنڪري خوني اول مٽي تي وار ڪندو آهي.“

”ڪهڙي قسم جا راز ۽ خزانا ماڻهوءَ جي مٽي ۾ لڪل هوندا آهن.“ چيني پڇيو.

”اُهي خزانا مرڻ واري جي زندگيءَ جي ميراث هوندا آهن.“ چيم، ”اهي خزانا ننڍڙين خوشين، ننڍڙين ننڍڙين محبتن، ننڍڙن ننڍڙن تجسسن، ۽ ننڍڙن ننڍڙن تجربن سان ڀريل هوندا آهن.“

”مٽي ۾ ٻيو ڇا هوندو آهي، ادا؟“ چيني پڇيو.

”مٽي ۾ انهن اظهارن جو دفينو هوندو آهي، جيڪي زندگيءَ جي ڪنهن دور ۾ لفظن کان محروم رهجي ويندا آهن.“ مون چيني کي ٻڌايو ”مٽي ۾ بارود ڀريل بہ هوندو آهي، جنهن جي قاتڻ سان زماني جي گردش ۾ ڦيرو اچي ويندو آهي.“

”ها!“ چيني جو پتڪڙو وات ڦاٽي ويو. پڇيائين، ”مٽي ۾ ٻيو ڇا

هوندو آهي.“

وراڻيم، ”ان کان سواءِ انسان جي وجود جو سمورو گند سندس مٿي ۾ هوندو آهي ۽ چينا، مٿو ماڻهوءَ کي وسوسن، وهمن ۽ سوداڻن جي بيماري بہ عطا ڪندو آهي.“

چيني عجب وچان چيو ”چئبو تہ انسان جو مٿو نهايت ئي خوفناڪ شيءِ آهي!“

***

چريائي

ڪالهه مون پنهنجي ننڍڙي ياءُ چيني کي عجيب حرڪت ڪندي ڏٺو. هو ادب سان ٻهرن آڏو ويٺو هو.

چيني کان پڇيم، ”چا پيو ڪرين؟“

جواب ڏنائين، ”ٻهرن کان ٻير پيو گهران.“

”چا!“ مان حيران ٿيس. چيم، ”چينا ٻهرن کان ٻير پيو گهرين!“

وراڻيائين، ”ها، ٻهرن کان ٻير پيو گهران.“

پڇيومانس، ”چريو ته نه ٿي پيو آهين؟“

ڪليو جواب ڏنائين، ”ٻهرن کان ٻير گهرڻ ۾ ڪو عيب آهي چا!“

”عيب ته ڪونهي.“ چيم، ”پر، ڪجهه عجيب پيو لڳي.“

”عجيب توکي لڳندو هوندو.“ چيني چيو ”تون پوڙهو ٿيندو پيو

وچين، تنهنڪري جديد دور جي رواجن کي سمجهين نہ ٿو سگهين.“

”تون سچ پيو چوين.“ چيم، ”مان پوڙهو ٿي ويو آهيان.“

چيني چيو ”اڄڪلهہ ٻير فقط ٻهرن کان گهربا آهن.“

پڇيم، ”ڇو؟“

جواب ڏنائين ”ڇو جو ٻيرن جي وڻن ٻير ڏيڻ ڇڏي ڏنا آهن.“

”پر ان جو مطلب اهو تہ ناهي، تہ پوءِ وچي ٻهرن کان ٻير گهرجن!“

مون چيني کان پڇيو ”تون ٻير ڪائڻ ڇڏي چو نہ ٿو ڏئين؟“

چيني چيو ”ٻير ڪائڻ ڇڏي ڏيندس تہ پوءِ ٻهرن کان ٻير گهرڻ جي نوبت ڪيئن ايندي!“

حيران ٿيم. ڪائنس پڇيم، ”ان جو مطلب آهي، تہ تون جاٽي ٻجهي ٻهرن کان ٻير پيو گهرين؟“

وراٽياائين، ”ها“

پڇيم، ”ڇو؟“

جواب ڏنائين،” اهو ثابت ڪرڻ لاءِ، تہ ٻهر ٻير نہ ڏيندا آهن.“

چيم،”ان ۾ ڪهڙي وڏي ڳالهہ آهي! سڄيءَ دنيا کي خبر آهي تہ ٻهرن کان ٻير گهرڻ چريائي آهي.“

چيني وڏو ٽهڪ ڏنو. چيائين، ”پر، تنهن هوندي بہ ماڻهو ٻهرن کان ٻير گهرندا آهن.“

***

ڪنڌ

مان ڄائي ڄم کان ٻڌ حواس آهيان، ڪجهه ڏينهن کان منهنجو ڪنڌ جهُڪيل آهي. ڇينو جيڪڏهن جهُڪيل ڪنڌ جو ذڪر نه ڪري ها، ته مون کي جيڪر خبر ئي نه پوي ها ته مان پنهنجن ڪلهن تي جهڪيل ڪنڌ کڻي گهمندو وتان ها.

ڇيني چيو "ادا ڪجهه ڏينهن کان تنهنجو ڪنڌ ڇو جهُڪيل آهي."

حيران ٿيندي ڇيني کان پڇيم، "منهنجو ڪنڌ ڇو جهڪيل آهي!"

"ها ادا." ڇيني چيو "اڳ تنهنجو ڪنڌ مٿي هوندو هو پر، ڪجهه ڏينهن کان ڏسان پيو ته تنهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي."

مون آئيني آڏو بيهي، پنهنجو جائزو ورتو. منهنجو ڪنڌ جهڪيل هو.

مان عجب ۾ پئجي ويس. چيني کي چيم، "منهنجو خيال آهي ته پاڻ ڪنهن ڊاڪٽر سان هلي صلاح ڪريون."

چيني پڇيو "ڇا جي صلاح؟"

چيم، "ڪنڌ بابت، بلڪ جهڪيل ڪنڌ بابت صلاح."

چيني پڇيو " ڪنڌ ۾ تڪليف اٿئي؟"

وراڻيم، "نه."

چيني چيو "مان سمجهان ٿو ته تنهنجي جهڪيل ڪنڌ جو علاج ڪنهن به ڊاڪٽر وٽ نه هوندو."

"ايئن وري ڪيئن هوندو!" چيم، "منهنجي جهڪيل ڪنڌ جو علاج ڪنهن نه ڪنهن ڊاڪٽر وٽ ضرور هوندو."

"تون مون کان وڏو آهين، تنهن ڪري تو سان اجايو بحث نه ٿو ڪريان." چيني چيو. " تون ڀل وڃي ڪنهن ڊاڪٽر سان صلاح ڪر."

مان هڪ ڊاڪٽر وٽ ويس. هن چڱيءَ طرح تپاس ڪرڻ کان پوءِ چيو " تو کي غلط فهمي ٿي آهي. تنهنجو ڪنڌ جهڪيل ناهي."

"ڪمال ٿو ڪرين ڊاڪٽر." چيم، "منهنجو بينو پاڻ چينو ٿو چوي ته منهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي ۽ تون ٿو چوين ته منهنجو ڪنڌ جهڪيل ناهي."

مون کي ان ڊاڪٽر تي اعتبار نه آيو. پوءِ مان هڪ ٻئي ڏانهن ويس. هو هوميو پيٿيءَ جو ڊاڪٽر هو.

هن منهنجو ڪنڌ چڱيءَ طرح جاچي ڏسڻ کان پوءِ چيو، " مون کي تنهنجو ڪنڌ جهڪيل نه ٿو لڳي."

"ڊاڪٽر مان انڌو ناهيان." چيم، " اول ته چيني کي پڪ آهي ته

منهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي، پيو ته مون پاڻ آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڏٺو آهي. منهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي.“

”تي سگهي ٿو آئيني ۾ ڪا خرابي هجي.“ هوميوپيٿي ڊاڪٽر چيو. ”ڪجهه آئينن ۾ عڪس ڇپو ٽيڏو نظر ايندو آهي.“

”آئينو غلط ٿي سگهي ٿو ڊاڪٽر.“ چيم. ”پر منهنجو بينو پاءُ چينو غلط ٿي نه ٿو سگهي. هن چيو آهي ته منهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي.“

ان کان پوءِ مان هڪ ويڄ وٽ ويس. ويڄ سان اندر جو حال اوريم. ڪيس پنهنجو جهڪيل ڪنڌ ڏيکاريم.

ويڄ چيو. ”مونکي پنهنجو پير ڏيکار.“

چيم، ”منهنجو پير نه پر ڪنڌ جهڪيل آهي، ويڄ.“

ويڄ چيو ”تون مونکي پنهنجو پير ڏسڻ ته ڏي.“

پڇيم. ”پير ۽ ڪنڌ جو پاڻ ۾ ڪهڙو تعلق آهي.“

ويڄ وراڻيو ”جڏهن پنهنجي پير تي ڪهاڙو هڻبو آهي، تڏهن ڪنڌ خودبخود جهڪي ويندو آهي. تو پنهنجي پير تي ڪهاڙو هنيو آهي، تنهنڪري تنهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي.“

ها اڄڪلهه منهنجو ڪنڌ جهڪيل آهي. مون پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هنيو آهي.

***

معمو

هڪ ڏينهن منهنجي پٽڪڙي ياءَ چيني مون کان پڇيو. ”ادا، پٽاٽو جيڪڏهن نرم ۽ ٽماٽو جيڪڏهن سخت هجي ها، تہ پوءِ ڇا ٿئي ها؟“

چيني جو سوال بلڪل واهيات ۽ بي معنيٰ هيو. هو اڪثر ان قسم جا سوال پڇندو آهي. مان سندس سوال لنوائي ڇڏيندو آهيان. ضد ٻڌندو آهي تہ دڙڪو ڏيندو آهيانس. مُڙندو ناهي، تہ ڪيس ٽارڻ لاءِ ڪو بہ ابتو سبتو جواب ڏيئي ڇڏيندو آهيان.

چيني جنهن وقت پٽاٽي ۽ ٽماٽي متعلق مون کان سوال پڇيو، تنهن وقت مان هڪ رسالي مان معمو حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس. معمي جو سوال ڪجهہ هن ريت هيو- ”متس ڪڏهن اعتبار نہ ڪجي“ ان کان پوءِ تي ممڪن جواب ڏنل هئا، جن مان هڪ

جواب صحيح هيو. سوال جي آخر ۾ جيڪي ٽي ممڪن جواب لکيل هئا، سي هئا: عورت جو پيار، ليڊر جو واعدو، بهار جي موسم.

مون زندگيءَ ۾ بهار نہ ڏٺي آهي. ها، هڪ بهار ڏٺي هيم. پر اُها بهار موسم نہ هئي. اُها بهار ڇوڪري هئي ۽ مونسان اين. جي. وي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندي هئي. اُن بهار کان سواءِ مون ٻي ڪا بہ بهار نہ ڏٺي آهي. تنهنڪري معمي جي سوال لاءِ ممڪن جوابن مان بهار متعلق مون سوچڻ ڇڏي ڏنو ۽ پوءِ ڪڏهن عورت جي محبت ۽ ڪڏهن ليڊر جي واعدي جي باري ۾ سوچيندو رهيس.

معمي جي سوال سان جڏهن عورت جو پيار وارو جواب ملائي پڙهيم، تڏهن جملو مون کي مڪمل نظر آيو تہ " عورت جي پيار تي اعتبار نہ ڪجي." ان کان پوءِ مون ليڊر وارو جواب معمي جي سوال سان ملائي ڇڏيو ۽ جملو ڪجھ وڌيڪ صحيح، مڪمل ۽ حقيقي نظر آيو تہ. " ليڊر جي واعدي تي اعتبار نہ ڪجي."

مان جواب متعلق اڃان صحيح فيصلي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس، جو چيني پڇيو تہ جيڪڏهن پٽاٽو نرم ۽ ٽماٽو سخت هجي ها، تہ پوءِ ڇا ٿئي ها؟

کيس جواب ڏنم. "جيڪڏهن ٽماٽو سخت ۽ پٽاٽو نرم هجي ها، تہ پوءِ ڪو وڏو انقلاب اچي ها."

چينو حيران ٿيو. پُڇيائين. "پٽاٽي ۽ ٽماٽي جو انقلاب سان ڪهڙو واسطو آهي، ادا؟"

"پٽاٽي ۽ ٽماٽي جو انقلاب سان وڏو واسطو آهي، چينا." وراڻيم. "مشهور ڀاڄين، جهڙوڪ، واڱڻ، موري، توريءَ ۽ گجر جو انقلاب سان هميشہ وڏو واسطو رهيو آهي."

پڇيائين، "سو وري ڪيئن؟"

چيم. "واڱڻ ٽنگر، موري تکي ۽ توري ڪڏهن ڪڏهن ڪوڙي

نڪري پوندي آهي.“

چيني پڇيو. ”ٻگجر؟“

وراڻيم. ”گجر ڪاڄي ويندي آهي.“

چيني ڪي منهنجا جواب نہ وڻيا. چيائين. ”مونکي لنوائين ٿو.“

چيم. ”مان هن وقت معمي جي سوال جو صحيح جواب ڳولي رهيو آهيان. تہ ڪنهن تي اعتبار نہ ڪجي؟ عورت جي پيار تي يا ليڊر جي واعدي تي!“

***

دنيا

چيني مون کان پڇيو ”ادا، دنيا گول نہ هجي ها، تہ جيڪر ڇا ٿئي ها؟“

وراڻيم، ”مون ان باري ۾ اڃا تائين نہ سوچيو آهي.“

پڇيائين، ”ڇو نہ سوچيو اٿئي؟“

جواب ڏنم، ”اڄڪلهہ مون ان باري ۾ سوچڻ شروع ڪيو آهي.“

چيني ڪي اڄڪلهہ ويڪيشن آهي. هو پنهنجي آزاديءَ جو پورو پورو فائدو ڪٽي رهيو آهي. پنهنجي ڪورس جا ڪتاب ڇڏي، هو ٻيا ڪتاب پڙهڻ لڳو آهي. اخبارن جي اشتهارن تي خاص ڌيان ڏيڻ لڳو آهي.

چيني چيو ” دنيا گول نہ هجي ها، تہ جيڪر منهنجو مٿو بہ گول نہ

هجي ها.“

مون ڇرڪي چيني ڏانهن نهاريو.

چيني چيو ”پوءِ تنهنجو مٿو بہ گول نہ هجي ها.“ مون چيني کي چيو. ”تون اجايا سجايا ڪتاب پڙهڻ ڇڏي ڏي چينا“

”ڪمال آهي!“ چيني چيو ”مون توکان دنيا بابت سوال پڇيو آهي ۽ چوين ٿو تہ ماڳهين ڪتاب پڙهڻ ڇڏي ڏيان!“

چيم، ”تون ڦڏي جا سوال پڇڻ شروع ڪيا آهن.“

چيني چيو“ مون توکان سياسي سوال تہ نہ پڇيو آهي!“

چيم، ”جاگرافيءَ جي باري ۾ سوال ڦڏيبازي جي دائري ۾ شامل آهن.“

ان وقت اسان جو پيارو دوست ڏٽي بخش ڏنو وات مان سيٽي وڄائيندو آيو.

اسان کي ڳنڀير موڊ ۾ ڏسي پڇيائين، ” ڪنهن کي سچ ڳالهائيندي ٻڌو اٿو ڇا، جو خاموش ويٺا آهيو-بلڪ مُنهن سُڄائي ويٺا آهيو.“

مون ڏني کي چيو ”منهنجي بيني ياءَ چيني جو آئيندو تاريڪ آهي.“

ڏني حيران ٿيندي پڇيو ”تو جوتش جو ڪم ڪڏهن کان شروع ڪيو آهي، جو اڳڪٿيون ڪرڻ لڳو آهين.“

ان ڳالهہ تان چينو ڏاڍو ڪليو.

مون ڏني کي چيو ”چيني دنيا جي باري ۾ سوال ڪيو آهي.“

ڏني پُڇيو ”ڪهڙو سوال؟“

چيم، ”چيني پڇيو آهي تہ دنيا گول ڇو آهي.“

ڏني چيو ”اهو سوال برابر خطرناڪ آهي، پر ان سوال جو مخفي طرح سان جواب ڏيئي سگهجي ٿو.“

چينو ڏاڍو خوش ٿيو. ڏني کان پڇيائين، ” ادا ڏنا، تون ٻڌاءِ تہ دنيا جيڪڏهن گول نہ هجي ها، تہ جيڪر ڇا ٿئي ها.“

ڏني چيو، ” تہ پوءِ ماڻهو گول نہ هجن ها!“

”گول ماڻهو ڇا ڪندا آهن، ادا ڏنا؟“ چيني پڇيو.

ڏني وراڻيو ”گول ماڻهو گول ڳالهيون ڪندا آهن.“

”گول ڳالهيون ڪيئن ٿينديون آهن. ادا!“ چيني پڇيو.

”اڳ چوندا هئا سج لهي ٿو سج چڙهي ٿو. پوءِ چيائون، سج نہ لهي ٿو نہ چڙهي ٿو بلڪ سج دنيا جي چوگرد ڦري ٿو!“ ڏني چيو.

”پر اهو غلط آهي.“ چيني چيو ”سج دنيا جي چوگرد نہ، بلڪ دنيا سج جي چوگرد ڦري ٿي.“

مون چيني ۽ ڏني کي چيو ”ڪير ڪنهن جي چوگرد ڦري ٿو ڪير ڪنهن لاءِ ڦري ٿو- اهو اهم ناهي. ان بحث دوران مارجي ويل سائنسدانن جو ذڪر اهم آهي.“

چيني پڇيو ”ڇو؟“

وراڻيم، ” ان لاءِ تہ جيئڻ ڪجهہ نئين، اهم ۽ انسانذات لاءِ ناياب معلومات جي تلاش جاري رهي، ٻڌل ڳالهين جي چنبڙ چاڙهڻ ٿيندي رهي“

***

مسئلو

مون پنهنجي ننڍي ياءِ چيني کي وڏي غلطان ۾ ڏٺو. هو گهڻو ڪري ننڍڙين ڳالهين تي غور فڪر ڪندو آهي ۽ وڏين ڳالهين کي نظرانداز ڪري ڇڏيندو آهي. هن جي انهيءَ عادت سبب مان فڪرمند رهڻ لڳو آهيان.

ڪالهه مون جڏهن چيني کي خيالن ۾ گم ڏٺو تڏهن مون ڪانئس پڇيو" اڄ ڪهڙي قسم جي معمولي ڳالهه تي سوچي رهيو آهين، چينا."

چيني جواب نه ڏنو. هو خيالن ۾ غلطان رهيو. مون ورجائي ڪانئس پڇيو." ڇا تون پڪي پڪائي تازه روٽيءَ جي باري ۾ سوچي رهيو آهين!"

هن جواب نہ ڏنو.

مون کانئس پڇيو. "ڇا تون سياستدانن جي دسترخانن جي باري ۾ سوچي رهيو آهي."

چينو خاموش رهيو.

پڇيم. " ڇا تون ان باري ۾ سوچي رهيو آهين تہ سج اولھہ بدران اوڀر کان ڇو اُڀرندو آهي ۽ اوڀر بدران اولھہ ۾ ڇو لهندو آهي."

چيني تڏهن بہ جواب نہ ڏنو.

مون پڇيومانس. "ڇا تون ماٺهوءَ جي ماس جي ويهين رپئي سير وڪامندڙ گوشت جي قيمتن سان ڀيٽ ڪري رهيو آهين."

چيني ڪنڌ کڻي مون ڏانهن ڏٺو چيائين. " مون کي پريشان نہ ڪر." چيم "پريشان تہ تون مون کي ڪري رهيو آهين."

پڇيائين. "ڇا خاموشي بہ پريشان ڪندڙ ٿيندي آهي!"

"ها چينا" چيم. "قديم آثار خاموش هوندا آهن. تنهنڪري پريشان ڪندا آهن."

چيني چيو "مان هن وقت تمام اهم مسئلي تي سوچي رهيو آهيان مون کي اجايو پريشان نہ ڪر."

پڇيم "ڇا ڪنهن مخفي مسئلي تي سوچي رهيو آهين."

چيائين. "مان اهم مسئلن کي نظرانداز ڪندو آهيان ۽ معمولي نوعيت جي مسئلن تي سوچيندو آهيان"

پڇيم. "ڪهڙي قسم جي معمولي نوعيت جي اهم مسئلي تي سوچي رهيو آهين."

"مان ڪوڙ تي سوچي رهيو آهيان." چيني آهستي چيو.

منهنجا طاق لڳي ويا.

چيني کان پڇيم. "ڪوڙ جي ڪهڙي پهلوءَ تي سوچي رهيو آهين."

وراڻيائين، ”سوچي رهيو آهيان تہ ڪوڙ ڳالهائڻ مان ڪهڙا فائدا آهن.“

”ڪوڙ جي منهن ۾ ڏوڙا“ چيم، ”ڪوڙ ڳالهائڻ مان پلا ڪهڙا فائدا آهن.“ ”وڏا فائدا آهن، پائو.“ چيني چيو ”ڪوڙ ڳالهائيندڙ ڏچي ۾ نہ پوندو آهي.“

تہ ڇا سچ ڳالهائڻ وارو ڏچي ۾ پوندو آهي.“ پڇيم.

”ها“ چيني چيو ”اڄوڪي دُنيا ۾ سچ ڳالهائيندڙ مصيبتن جي منهن ۾ هوندو آهي.“

”ان جو مطلب آهي تہ ڪوڙ ڳالهائيندڙ موج ڪندو آهي.“ چيني منهنجي ڳالهہ جو جواب نہ ڏنو. فقط هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو.

چيم، ”مثال ڏيئي سمجهاءِ“

چيني چيو ”ڪوڙ ڳالهائيندڙ زندگيءَ ۾ اهم حيثيت حاصل ڪندو آهي.“

پڇيم، ”بيو ڪجهہ.“

چيني چيو ”ڪوڙ هڻندڙ هر دور ۾ حاڪمن جي خوشنودي حاصل ڪري سگهندو آهي.“

تڏهن مون کي اهي خوشامدي ياد آيا، جن کي جڏهن حڪم ٿيندو آهي، تڏهن رات کي رات نہ چوندا آهن. هو اوندهہ کي اوندهہ نہ چوندا آهن. هو ٿوهر کي ٿوهر نہ چوندا آهن. هو سڀ ٺيڪ آهي، چوندا آهن.

***

سوال

منهنجي ننڍي ڀاءُ چيني، جنهن ويجهڙائيءَ ۾ ويڪيشن پوري ڪري اسڪول وڃڻ شروع ڪيو آهي، تنهن هڪڙي ڏينهن چيو "ادا، اڄ تو کان چار سوال پڇندس. جيڪڏهن چئني سوالن جا صحيح جواب ڏيندين، ته هڪدم هڪڙو ڪتمنڙو ڪارائيندو مانءِ."

وراڻيم، "مون اڄ ڊنر ۾ دال ڪاڌي آهي، دال کائڻ ڪانپوءِ ڪتمنڙي جي سوئيٽ ڊش حاصل ڪرڻ لاءِ مان تنهنجن سوالن جا جواب ڏيندس. سوال پڇ."

"سوال نمبر هڪ" چيني پڇيو "قبرستان کي ڀتيون ڇو ڏياريندا آهن؟"

جواب ڏنم، "ان ڪري ته جيئن وڌندڙ آدمشماري قبرستان ۾ رهڻ شروع نه ڪري."

”بلڪل غلط“ چيني چيو ”قبرستان کي ان ڪري پتيون ڏياريندا آهن تہ جيئن، مڙدا قبر مان نڪري ڪيڏانهن پڄي نہ وڃن.“

چيم ”ٻيو سوال پُڇ“

پڇيائين، ”اهو ڪهڙو جانور آهي، جيڪو ڪلي نہ سگهندو آهي.؟“ وراڻيم ، ”مون کي خبر ناهي.“

”سيئي جانور ڪلندا آهن.“ چيني چيو ”فقط ماڻهو ڪلي نہ سگهندو آهي.“

”ٽيو“ چيم، ”ٽيون سوال پُڇ“

پڇيائين، ”وات وڪيل عورتون، جيڪي پنهنجيءَ رضا خوشيءَ سان گهر ٻار ڇڏي، ٻئي ڪنهن مرد سان وڃي رهنديون آهن، سي اخبارن ۾ عام اطلاع ڏيڻ وقت ڪاٻو آڱوٺو ڇو استعمال ڪنديون آهن. ساڄو آڱوٺو ڇونہ استعمال ڪنديون آهن.“

وراڻيم، ”ڇو جو ساڄو آڱوٺو مرد استعمال ڪندا آهن.“

”غلط بلڪل غلط“ چيني چيو ”وات وڪيل عورتون کاٻو آڱوٺو ان لاءِ استعمال ڪنديون آهن، جو ڪين ساڄو آڱوٺو هوندو ئي ناهي. اهڙين عورتن جو ساڄو آڱوٺو مرد ڪائي ڇڏيندا آهن.“

”جيتوڻيڪ ڪتمنڙو نصيب مان نڪرندو پيو وڃي، تنهن هوندي بہ آخري سوال تي قسمت آزمايان ٿو.“ چيم، ”تون سوال پڇ، چينا.“

چيني پڇيو، ”ماڻهو جو ميڄالو کوپڙيءَ ۾ ڇو هوندو آهي ۽ گوڏي ۾ ڇونہ هوندو آهي؟“

انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيم، ”مونکي خبر ناهي، چينا.“

”ان سوال جي جواب جي مونکي بہ خبر ناهي.“ چيني چيو ”پاڻ گذريل ڏهن ڏينهن کان دال ڪاڏي آهي، تنهنڪري توسان خاص رعايت ڪندي اڌ ڪتمنڙو ڏيان ٿو، ڪائي موج ڪر.“

چيني مون کي ڪتمنڙي جو اڌ ڏنو.

***

فيلسوف

چيني مون کان پڇيو، "فيلسوف ڪنهن کي چئبو آهي؟"

ان وقت مون جنن جي باري ۾ جنوري 1935ع واري سنڌو رسالي مان لعل چند امرڏني جو مضمون ويٺي پڙهيو.

چيني پنهنجو سوال ورجايو. پڇيائين، "ادا، ٻڌاءِ نه، ته فيلسوف ڪنهن کي چئبو آهي؟"

مضمون بيحد پوائتو هو تنهنڪري دلچسپ پئي محسوس ٿيو. چيني کي ٽارڻ خاطر چيم، "چينا فيلسوف ان شخص کي چئبو آهي جيڪو مصروف رهندو آهي."

پڇيائين "۽ مصروف ماڻهو ڇا ڪندا آهن؟"

"مصروف ماڻهو گهڻو ڪري صوف ڪاٽيندا آهن ۽ بيو ڪوبه ڪم

نہ ڪندا آهن.“

”۽ جيڪي مصروف ماڻهو صوف نہ کائيندا آهن، سي ڇا ڪندا آهن.“

”سي بين جو مٿو کائيندا آهن.“

”۽ ادا، ماڻهن جو مٿو ڪيئن کائبو آهي؟“

بيزار ٿيندي چيم، ”جيئن تون منهنجو مٿو کائي رهيو آهين.“

چينو ان ڳالهہ تي ڏاڍو خوش ٿيو. چيائين، ”ان جو مطلب آهي تہ مان فيلسوف آهيان!“

وراڻيم، ”تون آثار تہ فيلسوفن وارا پيو ڏيکارين!“

”تہ پوءِ قديم دور وارو رسالو رکي ڇڏ“ چيني چيو ”۽ مونکي هڪ بي ڳالهہ سمجهاءِ.“

”رسالي ۾ جنن متعلق هڪ خوفناڪ مضمون آهي.“ وراڻيم، ”تون پنهنجو فلسفو سياڻي تائين ملتوي ڪري ڇڏ ۽ خدا جي واسطي مون کي آرام سان جنن وارو مضمون پڙهڻ ڏي ۽ ڊڄڻ ڏي.“

چيني چيو ”ادا ، خبر اٿئي تہ ماڻهو ڪڏهن ڊڄندو آهي.“

”جڏهن پيٽ خالي هوندو آهي تڏهن ڊڄبو آهي.“

”اِها ڳالهہ گهر ۾ ڪئي اٿئي نيڪ آهي، ٻاهر هرگز نہ ڪجانءِ، ماڻهو کلائيندين.“

”غلط ڳالهہ پيو چوان؟“

”ڊڄبو دماغ سان آهي، پيٽ سان ناهي.“

”پر دماغ جو پيٽ سان ڏاڍو گهرو تعلق آهي.“

چيني چيو ”گذريل دفعي اسان جي اسڪول ۾ هڪ اسسٽنٽ ڊپٽي انسپيڪٽر آف اسڪولس آيو هو. هن اسان جي ماستر کي اهڙا دڙڪا ڏنا، جو اسان جو ماستر ڊپ وچان ستن ڏينهن تائين وائي بادي ۽ پيچش جي مرض ۾ مبتلا رهيو.“ چيني چيو، ”ان مان ظاهر آهي تہ

دماغ جو پيٽ سان تمام ويجهو واسطو آهي.“

”تون برابر بندرو فيلسوف آهين. چينا“ چيم. ”پر هڪڙي ڳالهه ياد رک تہ پيٽ جو بہ دماغ سان وڏو واسطو هوندو آهي.“

حيران ٿيندي پڇيائين. ”سو وري ڪيئن؟“

وراڻيم. ”جڏهن پيٽ ڀريل هوندو آهي. تڏهن دماغ خالي هوندو آهي.“

چيني پڇيو ”جڏهن دماغ خالي هوندو آهي تڏهن ڇا ٿيندو آهي؟“

”تڏهن وڏي عهدي واري نوڪري ملندي آهي ۽ ماڻهو ڪامورو ٿي پوندو آهي.“ مون چيني کي ٻڌايو ”اهڙو ڪامورو پنهنجي جهالت لڪائڻ لاءِ پنهنجن ماتحتن کي گاريون ڏيندو آهي.“

پڇيائين. ”يعني تہ ڪين وائي بادي ۽ پيچش جي مرض ۾ مبتلا ڪندو آهي.“

وراڻيم. ”ها. بلڪل تنهنجي فلسفي مطابق.“

***

ڪوڙ

چينو اسڪول مان چٽو تہ سڏ اچي اسان جي آفيس مان نڪتو. ڪتاب ميز تي رکي بيهي رهيو. ڪجهہ ڪجهہ خفي پئي ڏٺو. پڇيو مانس، "ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ وارن تاريخ جي ڪتابن ۾ وري ڪا ضروري ڦير گهير ڪئي آهي ڇا؟"

چيني منهنجي سوال جو جواب نہ ڏنو. پڇيائين، "ڪوڙ ڳالهائڻ مان ڪهڙا ڪهڙا نقصان آهن؟"

مان مُنجهي پيس. سوچ ۾ گم ٿي ويس. سوچ جو سلسلو جاري هيو جو چيني ٻيهر پڇيو "ادا، ٻڌاءِ نہ، تہ ڪوڙ ڳالهائڻ مان ڪهڙا ڪهڙا نقصان آهن؟"

ڪو جواب سُجهي نہ آيو تہ چيم، "چينا، ڪوڙ ڳالهائڻ وارو

گنهگار ٿيندو آهي.“

ڏنو وڏو ٺهڪ ڏيئي کلي پيو. چيني ۾ مون حيرت وچان منهن ورائي ڏني ڏانهن ڏٺو.

ڏنو ڪمري جي پوئين ڪنڊ ۾ پراڻين اخبارن جي انبار پنيان وينو هو. جتان سندس مٿي جا فقط وار نظر اچي رهيا هئا. هو صبح کان پراڻين اخبارن جي ڍير مان اها اخبار ڳولي رهيو هو جنهن ۾ هڪ مالدار پوڙهيءَ پنجين مڙس جي مرڻ کانپوءِ ڇهون دفعو شادي ڪرڻ لاءِ اخبار ۾ اشتهار ڏياريو هو. انهن ڏينهن ۾ ڏنو پنهنجي چاچي لاءِ هڪ عدد ڪنوار هٿ ڪرڻ جي سر توڙ ڪوشش ڪري رهيو هو. ان سلسلي ۾ جڏهن کيس پوڙهيءَ مالدار عورت جي شاديءَ واري اشتهار جي ڪٿان خبر پيئي، تہ سڌو اچي پراڻين اخبارن جي انبار تي ڪريو.

ڏني اخبارن جي ڍير پٺيان چيو ”چينا، ڪوڙ ڳالهائڻ مان سڀ کان وڏو نقصان اهو آهي، جو ماڻهو سچ ڳالهائي نہ سگهندو آهي.“

چيني پڇيس، ”۽ جڏهن ماڻهو سچ ڳالهائي نہ سگهندو آهي ، تڏهن ڇا ٿيندو آهي؟“

”تڏهن ماڻهو ڏاڍي مزي ۾ هوندو آهي.“ ڏني چيو ”جيڪو ماڻهو سچ نہ ڳالهائيندو آهي، سو موج ڪندو آهي.“

”ننڍين ٻارن کي غلط ڳالهيون نہ ٻڌائيندو ڪر، ڏنا“ پوءِ چيني کي چيم، ”ڏني جو مٿو ڦري ويو آهي. دماغ جاءِ تي ڪونهيس. سچ ڳالهائڻ مان وڏا فائدا آهن.“

”بلڪل غلط ٻارن کي پٽيلائين ٿو.“ ڏني چيو ”ياد رک چينا، تہ سچ ڳالهائڻ وارو هميشہ موچڙا کائيندو آهي.“

چيني کي اِها ڳالهہ ڏاڍي وڻي. ڏني کان پڇيائين،” سچ ڳالهائڻ وارو جڏهن موچڙا کائيندو آهي، تڏهن ڇا ڪندو آهي.“

”تڏهن سچ ڳالهائڻ وارو نچندو آهي.“ ڏني وراڻيو ”تنهنڪري ٻهاڪو آهي تہ سچ تہ بينو نچ.“

چينو خوب کليو. ڏني کان پڇيائين، ”ادا ڏنا، ڀلا ڪوڙ ڳالهائڻ مان ٻيا ڪهڙا نقصان آهن.“

ڏني وراڻيو ”ڪوڙ ڳالهائڻ مان ڪوبہ نقصان ناهي. فقط ان جي تہ ماڻهو سچ ڳالهائي نہ سگهندو آهي ۽ جڏهن ڳالهائبو آهي تڏهن موچڙا کائبا آهن. ڪوڙ ڳالهائڻ مان باقي فائدو ئي فائدو آهي.“

”تون منهنجي ٻاءُ کي، خراب پيو ڪرين، ڏنا.“ مان اٿي بيهي رهيس. چيم، ”وساري ڇڏيو اٿئي ڏنا، تہ چوندا آهن تہ ڪوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ!“

”اهو ٻهاڪو بہ پنهنجي جاءِ تي درست آهي. پر توهان ان ٻهاڪي ۾ لفظ ڌوڙ جي معنيٰ نہ سمجهي آهي.“ ڏني چيو. ”جيڪو ڪوڙ ڳالهائيندو آهي. سو ڪارخانن جي پرمٽ، زمينون، موٽرون ۽ محلات ماڙيون هٿ ڪري وٺندو آهي. جنهن ڌوڙ جو ٻهاڪي ۾ ذڪر ڪيل آهي، سا ڌوڙ انهن موٽرن جي ڦيٽن، ڪارخانن جي چمنين، زمينن جي ٻُسڙ ۽ بنگلن ۾ غاليچن کي ڇنڊڻ سان اڏامندي آهي ۽ مالڪ جي منهن ۾ پوندي آهي.“

***

ڳول

منھنجي ننڍي ڀاءُ ٻيني عرف چيني پڇيو. "ادا دُنيا گول ڇو آهي؟ ۽ جيڪڏهن گول نہ هجي ها تہ ڇا ٿي پوي ها؟"

سوال ٻڌي، ڪنن مان دونهان نڪري ويا.

"دُنيا جي آدمشماري جو وڏو حصو گول قسم جي ماڻهن جو آهي. تنھنڪري دُنيا بہ گول آهي."

ٻيني کي جواب مان اطمينان نہ ٿيو. پنهنجو ننڍڙو نڪ مهٽيندي پڇيائين، "ادا، گول قسم جا ماڻهو ڇا هوندا آهن."

"هو بہ ماڻهو هوندا آهن، پر گول هوندا آهن."

"اهو ٺي تہ پيو پُڇان تہ ڪيئن گول هوندا آهن؟"

"بال ڏٺو اٿئي، ٻينا؟"

”ها. گول هوندو آهي.“

”بال لاهِي لهي ويندو آهي. چاڙهي چڙهي نہ سگهندو آهي.“ چيم، ”تنهن ڪري ڪي ماڻهو بال وانگر لاهين جو رُخ ڪندا آهن. چڙهندڙ سج جا سلامي هوندا آهن. مصيبتن جي منهن ۾ نہ ويندا آهن. هو سدائين ٻين جي پاڇي ۾ پلجندا آهن.“

چيني پڇيو ”ٻيا ڪهڙي قسم جا گول ماڻهو هوندا آهن؟“

”هو ٿلها هوندا آهن. تنهنڪري جوکائتي ڪم ۾ هٿ نہ وجهندا آهن“ چيم، ”ٿُلهن ماڻهن سان سڀ کان وڏي ٽريجڊي اها هوندي آهي جو هو ڀڄي نہ سگهندا آهن. تنهنڪري ٿلها ماڻهو فطرتي طرح امن پسند هوندا آهن.“

”گول ماڻهن جو ٻيو ڪهڙو قسم هوندو آهي؟“

”گول ماڻهو قرض وٺي واپس نہ ڪندو آهي.“

”ٻيو ڇا؟“

”گول ماڻهو واءُ ڏسي سڙهہ چاڙهيندو آهي. منزل لاءِ فڪر مند نہ هوندو آهي.“

”ٻيو ڇا؟“

”ٻيو تہ گول ماڻهوءَ جي جڏهن توهان ۾ غرض هوندي، مطلب هوندو، تڏهن توهان کي سچاڻيندو نہ تہ منهن مٿائي هليو ويندو.“ چيم، ” گول ماڻهو ووٽ وٺڻ مهل وڏا وڏا واعدا ڪندا آهن. پر پوءِ ووٽ وٺي گول ٿي ويندا آهن.“

چيني پڇيو ”ادا گول ڪيئن ٿبو آهي؟

”آفيس جي پوئين در مان ڀڄي وڃڻ کي گول ٿي وڃڻ سڏبو آهي.“

”پوئين در مان ڇو ڀڄبو آهي؟“

”ڇو جو عرضدار، بيروزگار، ستايل ۽ آزاريل ماڻهو آفيس آڏو درخواستون کڻي اچي ٻاهت ٿيندا آهن ۽ صاحب کي انصاف لاءِ

ستائيندا آهن.“ چيم، ”تنهنڪري صاحب بهادر جان بچائڻ لاءِ پوئين در مان ڀڄي ويندو آهي، يعني گول ٿي ويندو آهي. سمجهيئي؟“

چيني چيو ”هينئر سمجهيم تہ دُنيا گول ڇو آهي؟“

***

داڻو پاڻي

چيني هڪڙي ڏينهن مونکان پڇيو "ادا داڻي پاڻيءَ تي ڪائڻ واري جو ٽيپو لڳل هوندو آهي ڇا؟"

وراڻيم، "ها"

پڇيائين، "داڻي تي ٽيپو ڪير هڻندو آهي."

"داڻن تي ٽيپو آسماني فوڊ ڊپارٽمينٽ جا فرشتا هڻندا آهن."

وراڻيم، "پر ڪجهه ماڻهو پنهنجي نالي جو ٽيپو ڪيسي ۾ ڪٽي هلندا آهن ۽ ڪنهن به داڻي تي ٽيپو هڻي، اهو داڻو ڪائي ڇڏيندا آهن."

چينو وڏي سوچ ۾ پئجي ويو.

پڇيومانس، "تون به پنهنجي نالي وارو ٽيپو ٺهرائڻ جو منصوبو پيو رٿين ڇا؟"

وراڻيائين، ”نہ“

پڇيم، ” تہ پوءِ ڇا پيو سوچين.؟“

هن منهنجي سوال جو جواب نہ ڏنو. سوچ ۾ غرق رهيو. مون کي چيني جو سوچڻ پسند نہ آيو. مون چيني کي چيو ”چينا، اجايو سوچيندو نہ ڪر. جيڪي سوچيندا آهن، سي ڏک ڏسندا آهن.“

چينو خاموش رهيو.

هو ستن ڪن سالن جو مس آهي، پر ڳالهيون اُپ ڏار ڪندو آهي. مونکي پڪ آهي تہ چينو اجائي يخي هڻڻ ۽ سوال پڇڻ سبب هڪ نہ هڪ ڏينهن ڏچي ۾ پوندو ۽ پيڙجي ويندو. امان مون کي چيني جي ٻانهن ڏيندي چيو هو تہ چيني کي مثالي انسان ڪري پاليان، نپايان ۽ وڏو ڪريان. پر، تجربي ثابت ڪيو آهي تہ چينو ذهني طرح خودمختيار آهي ۽ منهنجي قبضي ڪان ٻاهر آهي.

داڻن جي باري ۾ ڳالهائيندي، چينو جڏهن چپ ٿي ويو، تڏهن مون چيني کي چيو ”جيڪي ماڻهو گهڻو سوچيندا آهن، سي ننڊ ۾ ڳالهيون ڪندا آهن.“

چيني منهنجي ڳالهہ اڻ ٻڌي ڪندي پڇيو ”جيڪي فرشتا داڻن تي ٺپا هڻندا آهن، انهن جو آفريقا ۽ ايشيا جي ٻارن سان وير آهي ڇا؟“

چيم، ”فرشتا ڪنهن سان بہ وير نہ رکندا آهن.“

پڇيائين، ”تہ پوءِ آفريقا ۽ ايشيا جا اسي سيڪڙو ٻار بک وگهي بيمارين ۾ مبتلا ٿي مري ڇو ويندا آهن.؟“

مون هڪ دم چيني جي وات تي هٿ رکي ڇڏيو.

***

لوهي ٽوپلو

چيني چيو "ادا مون چوڏنهن لاءِ تياري ڪري ڇڏي آهي."

مونکي تعجب لڳو چيم، "چينا تون ورهين کان پوءِ ووٽ ڏيڻ واري عمر کي رسندين. تو چوڏنهن لاءِ ڪهڙي قسم جي تياري ڪئي آهي."

چيني چيو "مان هڪ لوهي ٽوپلو وٺي آيو آهيان، بلڪ ٻه لوهي ٽوپلا وٺي آيو آهيان."

هو ڊوڙندو پنهنجي ڪمري ڏانهن ويو ۽ اُتان ٻه ڪٽ ڪاڏل چپا ۽ گهٻ پيل فولادي ٽوپلا کڻي آيو. هڪ ٽوپلو مون کي ڏيندي چيائين، "هن ۾ گهٽ گهٻ آهن. هيءَ ٽوپلو تنهنجي لاءِ آندو اٿم."

ڳالهه جي ته تائين پهچي نه سگهيم. چيني ڪان هڪ لوهي ٽوپلو

ونندي چيم، "چينا، هي لوهي ٽوپلا ڪٿان آندا اٿئي؟"

"جهوني مارڪيٽ مان هڪ هڪ رپئي ۾ وٺي آيو آهيان." چيني چيو "هي ٽوپلا مهاڀاري جنگ ۾ مئل انگريز سپاهين جا آهن."

چيني کان پڇيم، "پر لوهي ٽوپلن جو چونڊڻ سان ڪهڙو تعلق آهي."

چيني چيو "لوهي ٽوپلن جو چونڊ سان تمام گهرو تعلق آهي."

پڇيم، "ڪيئن؟"

چيني چيو "چونڊڻ جي تياري هلندي اسين هڪ ٻئي جا مٿا ڦاڙي ڇڏيندا آهيون."

مون اچرج وچان چيني ڏانهن ڏٺو. هو هوائي ڳالهين ڪرڻ جو ماهر آهي.

چيني چيو "دل تي لڳل ڌڪ انسان برداشت ڪري سگهندو آهي. پر مٿي تي لڳل ڌڪ انسان برداشت ڪري نه سگهندو آهي. مٿي تي ڌڪ لڳڻ سان ماڻهو ياداشت وڃائي ويهندو آهي. ڪيترين فلمن ۾ مٿي تي ڌڪ کائڻ کانپوءِ هيرا پنهنجي ياداشت وڃائي ويهندا آهن ۽ پوءِ پنهنجي محبوبه کي پنهنجي ناني سمجهندا آهن."

چيني کان پڇيم، "اڄڪلهه چرچائي ٽيڻ جي چڪر ۾ آهين ڇا؟"

"ان ۾ چرچائي ٽيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي!" چيني چيو "مان نٿو چاهيان ته مٿي تي ڌڪ لڳڻ کان پوءِ تون پنهنجي ياداشت وڃائي ويهين ۽ مون کي پنهجو ياءُ سمجهڻ بدران طوطو سمجهڻ لڳين."

چيني کي چيم، "پر مان هي ٽوپلو نه پائيندس ، چينا."

چيني چيو "يقين ڪر، هنن ٽوپلن ۾ جوئان نه آهن."

مون فولادي ٽوپلو مٿي تي رکيو. چيني منهنجو جائزو ورتو. چيائين، "هن ٽوپلي ۾ تون هوبهو فائربر گيڊ جو سپاهي ٿو لڳين."

چيم، ”ان ۾ ڪا خرابي آهي!“

”ڪتي“ چيم، ”تہ ان ۾ ڪا خرابي آهي،“ چيني پنھنجو لوهي ٽوپلو مٿي تي رکندي پڇيو ”مان توکي ڪيئن ٿو لڳان هن فولادي ٽوپلي ۾! مان توکي مثل انگريز تہ نظر نہ ٿو اچان!“

”نہ چينا!“ چيم، ”لوهي ٽوپلي ۾ تون پولو ٿو لڳين.“

چيني هڪدم مٿي تان لوهي ٽوپلو لاهي ڇڏيو. ٽوپلو هٿ ۾ جهليندي پڇيائين، ”هن لوهي ٽوپلي ۾ مان توکي اداڪار محمد علي فلم پياسا سپاهيءَ ۾، جهڙو نہ ٿو لڳان!“

”نہ چينا.“ چيم، ”تون لوهي ٽوپلي ۾ هوبهو پولو ٿو نظر اچين.“

چيني ٿڌو ساهہ کڻندي چيو ”افسوس جو هن بدبخت لوهي ٽوپلي ۾ مان توکي اداڪار محمد علي جهڙو نظر نہ ٿو اچان، پر تنهن هوندي بہ چونڊن لاءِ تياريءَ جي دوران مان لوهي ٽوپلو ضرور پائيندس.“

پڇيم، ”پر لوهي ٽوپلي جي توکي ڪهڙي ضرورت آهي!“

چيني چيو ”مان نٿو چاهيان تہ مون ڪي مٿي تي ڏڪ لڳي ۽ مان پنھنجي يادداشت وڃائي ويهان ۽ پوءِ توکي پنھنجي پاءُ بدران گدڙ سمجهي ويهان.“

***

پيپر

مان اخبارن مان موسم جو احوال پڙهيو رهيو هوس ۽ گد گد ٿي رهيو هوس. اخبارن ۾ جڏهن هڪ ٿي ڪسيءَ تان شينهن ۽ ٻڪري جي پاڻي پيئڻ جي خبر پڙهي نـ سگهندو آهيان. تڏهن اخبارن مان موسم جون خبرون پڙهي گد گد ٿيندو آهيان. ڪجهه صحتمند ماڻهن جو رايو آهي تـ گد گد ٿيڻ سان صحت سٺي رهندي آهي. خاص ڪري ماڻهوءَ کي ڪنگهڻ جي بيماري نـ لڳندي آهي. هر اُها بيماري جنهن ۾ ڪنگهڻ شامل هوندو آهي، سا خراب بيماري هوندي آهي ۽ ٻين ماڻهن جو خوامخواه مريض ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي آهي. ڪينسر، ٽائيفائيڊ، مليريا، گوڏن جو سور وغيره اهڙيون خطرناڪ بيماريون نـ آهن. اهي بيماريون ماڻهن جو ڌيان مريض ڏانهن نـ

ڇڪائينديون آهن. بس، سموري گڙٻڙ ڪنگهڻ ۾ آهي. مان ذهني طرح هر قسم جي بيماريءَ لاءِ تيار رهندو آهيان، پر ڪنگهڻ واري بيماريءَ لاءِ هرگز نه. تنهنڪري مان اخبارن مان چونڊي چونڊي موسم جون خبرون پڙهندو آهيان ۽ بيحد گد گد ٿيندو آهيان. شينهن ۽ ٻڪريءَ بابت هڪ ئي ڪسيءَ تان پاڻي پيئڻ واريون خبرون پڙهي پڻ مان گد گد ٿيندو آهيان، پنهنجي صحت سڌاريندو آهيان.

ان ڏينهن پڻ مان اخبارن مان موسم جون خبرون پڙهي رهيو هوس ۽ بيحد گد گد ٿي رهيو هوس. چينو چُپڙي ڪري منهنجي پاسي کان اچي ويٺو. منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيائين. ڪنڌ ورائي ڏانهنس ڏٺم. منهن لٿل هوس. اکيون اُداس هوس. پڇيومانس، "ڪجهه تازا لطيفا ٻڌي آيو آهين ڇا، جو ايتري قدر اُداس آهين!"

جواب نه ڏنائين.

پڇيو مانس، "ڪنهن اهڙي شخص جي پريس ڪانفرنس ته اٽينڊ نه ڪري آيو آهين، جيڪو اڳ مڙدا وهنجاريندو هو ۽ هينئر سياستدان ٿي پيو آهي؟"

انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيائين.

"ته پوءِ تون اُداس ڇو آهين!" پڇيومانس، "نانگ ۽ نور واري قصي جي فلسفياتي پهلوءَ تي ته نه سوچيو اٿئي!"

چيائين، "نه"

پڇيو مانس، "ڪٿي ڪنهن اهڙي عورت سان عشق ڪري ته نه ويٺو آهين، جيڪا توکان يا ته پندرنهن سال وڏي آهي، يا پندرهن سال ننڍي آهي!"

چيني چيو "جاڻان ٿو تون مونکي کلائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهين."

"ڪمال آهي يار!" چيم، "کلائڻ لاءِ اهڙيون خبرون ڪي گهٽ

آهن تہ اسان جي ملڪ ۾ ماڻهو بنا علاج جي اسپتالن ٻاهران مري ويندا آهن!"

چيني چيو "اسان جي ماستر اسان کي نوان حساب سيکاريا آهن، مون کي سمجهہ ۾ نہ آيا آهن."

چيمہ "حسابن ۾ مان جيتوڻيڪ جڳ مشهور جڏو آهيان، پر تنهن هوندي بہ تنهنجي مدد ضرور ڪندس."

چيني چيو "ماستر صاحب اسان کي سمجهايو آهي تہ ٻہ واڌو ٻہ برابر آهن، پنجن جي."

چيمہ "هن بلڪل نيڪ چيو آهي.

"پر اڳ تہ ٻہ واڌو ٻہ برابر هوندا هئا چئن جي!" چيني تعجب وچان پڇيو.

"هينئر سائنسي اصولن موجب ثابت ٿي چڪو آهي تہ ٻہ واڌو ٻہ برابر آهن، پنجن جي." چيمہ "۽ سائنسي اصولن موجب هينئر اهو بہ ثابت ٿي چڪو آهي تہ شير شاهہ ڪوهہ پرڪاليا هئا ۽ وڻ کوٽايا هئا."

چيني تعجب وچان پڇيو "توکي ڪيئن خبر پيئي!"

چيمہ "اهي خبرون موسم جي خبرن مان پڙهيو اٿم."

چيني پڇيو "ٻيو ڇا پڙهيو اٿئي، موسم جي خبرن مان!"

چيمہ "پڙهيو اٿم تہ سائنسي اصولن موجب ٻيرن کي ٻيريون ۽ ٻيرن کي ٻير ثابت ڪري سگهجي ٿو."

***

گلدستو

منهنجو ننڍڙو منڙو پاڻ چينو اخبار کڻي مون وٽ آيو اخبار ۾ ڇاپيل هڪ تصوير ڏانهن اشارو ڪندي چيني چيو "هن تصوير ۾ ٻه ٻار هڪ غير ملڪي مهمان کي گلدستو پيش ڪري رهيا آهن."

مون تصوير ڏانهن ڏٺو. تصوير ۾ هڪ ٻار ۽ هڪ ٻارڙي خاص مهمان کي گلدستو پيش ڪري رهيا هئا. خاص مهمان جهڪي، ڏاڍي پاٻوهه مان ٻنهي کي پيار ڪري رهيو هو ٻنهي ٻارن کي سنڌي وڳا پاتل هئا. ٻارڙيءَ جي ڪلهن تي اجرڪ رکيو هو ۽ ڏاڍو نهيو پئي.

"برابر" تصوير ڏسندي چيم. سنڌي لباس ۾ هڪ نينگر ۽ هڪ نينگري خاص مهمان کي گلدستا پيش ڪري رهيا آهن."

چيني چيو "هن دفعي جڏهن پيو ڪو غير ملڪي مهمان جڏهن

پاڪستان ايندو، تڏهن مان ان مهمان کي هڪ گلدستو پيش ڪندس.“

مان چيني جي معصوميت تي کلي پيس.

چينو حيران ٿيو پڇيائين، ”تون کلين ڇو ٿو ادا؟“

وراڻيم، ”تنهنجي خواهش تي پيو کلان، چينا.“

”ڇو!“ چيني پڇيو ”مان سنڌي ٽوپي نہ پائيندو آهيان؟“

”ها.“ وراڻيم، ”تون ٻارهوئي سنڌي ٽوپي پائيندو آهيان.“

پڇائين، ”ٻ مان سنڌ ۾ پهرياڻ نہ ڪندو آهيان؟“

”ها.“ وراڻيم، ”ان لباس کان سواءِ تون ٻيو ڪو بہ لباس ڪري نہ سگهندو آهين.“

پڇيائين، ”ٻ مان گهڻو ڪري ڪلهن تي اجرڪ نہ ويڙهيندو آهيان؟“

”برابر.“ وراڻيم، ”تون اجرڪ ويڙهيندو آهين.“

”تہ پوءِ مان مهمان کي گلدستو ڇو نہ پيش ڪري سگهندس.“ چيني چيو ”جواب ڏي نہ ادا.“

چيني ڏانهن ڏسندي چيم، ”مون اهو ڪڏهن چيو تہ تون خاص مهمان کي گلدستو پيش ڪري نہ سگهندين.“

جواب ڏنائين، ”مان تنهنجي کلڻ جو مطلب سمجهي ويو آهيان.“

”جيڪڏهن منهنجي کلڻ جو مطلب سمجهي ويو آهين، چينا تہ پوءِ توکي ان خواهش تان هٿ کڻڻو پوندو. تون خاص مهمان کي گلدستو پيش ڪري نہ سگهندين.“

پڇيائين، ”آخر ڇو؟“

”ڇو جو تون ٻارهوئي سنڌي ٽوپي، سنڌي ويس ۾ اجرڪ ڪندو آهين.“ وراڻيم، ”جيڪي ٻار خاص مهمان کي گلدستو پيش ڪندا آهن، سي ان خاص موقعي تي سنڌي لباس ڪندا آهن. تنهنڪري

سندن لباس اڇا اُجرا، قيمتي ۽ خوشبوءِ وارا ٿيندا آهن.“

هڪدم چيائين، ”پوءِ مان به هڪ وڳو خاص طرح اهڙي موقعي لاءِ جدا ڪري رکندس، ۽ اهڙن موقعن تي پيو پائيندس.“

چيم، ”تڏهن به تون خاص مهمان کي گلدستو پيش ڪري نه سگهندين.“

ڏاڍو حيران ٿيو. پڇيائين، ”ڇو؟“

وراڻيم، ”ڇو جو تون گريڊ 20،21،22 ۽ 23 جي ڪنهن عملدار جو نه پٽ آهين ۽ نه پوٽو ۽ نه ياءُ آهين ۽ نه ياٽيجو.“

***

ڪنگ سائيز

چيني مون کان پڇيو "ادا بادشاهہ سگريٽ جيترا ٽيندا آهن ڇا؟"

چيني جو سوال ٻڌي مان حيران ٿيس. جواب ڏيڻ بدران چيني کان پڇيم، "اهڙو بي معنيٰ سوال متي ۾ ڪيئن آيو اٿئي؟"

چيني وراڻيو "ڪجهہ سگريٽن جي پاڪيٽن تي لکيل هوندو آهي King Size. تنهن مان اندازو لڳايو اٿم تہ بادشاهہ قد بت ۾ سگريٽ جيترا ٿيندا آهن."

"ڳالهہ تہ مُنجهائي مارڻ جهڙي ڪئي اٿئي، چينا، "چيم " ان باري ۾ اسانکي سنجيدگيءَ سان سوچڻو پوندو."

چيني چيو "مان هڪڙي صلاح ڏيانءِ ادا؟"

ڪنڌ لوڏيندي چيم، "چئہ."

چيائين "بادشاهہ قد بت ۾ سگريٽ جيترا ٿيندا آهن. يا سگريٽن جو قد بت بادشاهن جيترو آهي. ان باري ۾ بين الاقوامي سيمينار سڏايون."

"بين الاقوامي ڇو؟" پڇيم. "قومي سيمينار ڇو نہ؟"

"اصل ۾ مغربي سگريٽن تي سڀ کان اڳ ڪنگ سائيز جو ليبل چنبڙايو ويو هو. اسان جي ڪمپنين ان اصطلاح جي ڪاپي ڪئي آهي."

چيني چيو "تنهنڪري سيمينار اسان کي بين الاقوامي سڏائڻو پوندو."

هڪدم چيني کان پڇيم، "اڙي چينا، سگريٽ ڇڪڻ تہ شروع نہ ڪئي اٿئي.؟"

"في الحال تہ نہ، "چيني وراڻيو "جڏهن سگريٽ ۽ بادشاهن جي قد جو مسئلو حل ٿيندو تڏهن سگريٽ ڇڪڻ شروع ڪندس."

"اهو مسئلو تہ ڪڏهن بہ حل نہ ٿيندو، چينا."

"ڇو؟"

"ڇو جو سگريٽ وارن اصل ۾ بادشاهن سان ڏاڍائي ڪئي آهي."

"ڪيئن؟"

" هنن چالاڪيءَ سان بادشاهن جو اصلي قد ظاهر ڪري وڌو آهي."

"تہ ڇا اصل ۾ بادشاه سگريٽ جيترا ٿيندا آهن؟"

"ڪجھہ بادشاهہ سگريٽ جي ٺوٺي جيترا بہ ٿيندا آهن چينا."

"پر ڏسڻ ۾ تہ قداور ايندا آهن!"

"جيڪي بادشاه ڏسڻ ۾ قداور ايندا آهن، سي خوشامدين جي چبوتري تي بيٺل هوندا آهن، پر هوندا بندرا آهن."

"ان جو مطلب آهي تہ بادشاهہ قد بت ۾ سگريٽ جيترا ٿيندا

آهن!”!

چيني چيو ”تہ پوءِ اسان کي سگريٽ ڪمپنين جي اصطلاح تي اعتراض نہ ڪرڻ گهرجي.“

چيم، ”اسان کي ڪنگ سائيز جي اصطلاح تي اعتراض آهي، چينا“

پڇيائين، ”ڇا جو اعتراض؟“

وراڻيم، ”سوين بادشاهہ قدبت ۾ سگريٽ کان بنهہ ننڍڙا ۽ بندرا آهن. تاريخ شاهد آهي. اهڙن بادشاهن کي سگريٽ جي قد بت جيترو ظاهر ڪرڻ ۾ اصل ۾ سگريٽ جي توهين آهي.“

***

پيهي منجهه پاڻ

مرشد

مان هڪ شخص کي سڃاڻان، جنهن جي وجود تي مون کي پنهنجي عڪس جو گمان ٿيندو آهي. اندر ۾ ڪا اڻ تڻ اٿس. بيچين رهندو آهي. ذهني طرح اٽڪانئيڪو آهي. دل جي ڌڙڪن تي ابابيل جي پرواز جو گمان ٿيندو اٿس. سينگاريل ايوانن ۾ اداس ۽ ڪنڊرن ۾ سَرهو نظر ايندو آهي.

هڪ دفعي مرشد سان اندر جو حال اورڻ جو پڪو پهه ڪيائين. سفر جو سانپاهو ڪيائين ۽ پوءِ ڪڪرن، ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جو لڪ لنگهي، هو مرشد آڏو وڃي بيٺو.

مرشد جي موجودگيءَ ۾ اندر کي آٿت آيس.

ڳالهائڻ جو حڪم ٿيس. هن ڳالهايو. ڪنبندڙ آواز ۾ چيائين،

"مان پنهنجي دل جو درد بيان نہ ڪندس. تون منهنجو مرشد آهين. منهنجي دل جي ڪيفيت کان آگاه آهين."

مرشد جو آواز ٻڌائين، "تنهنجي دل ڪڪرن، ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جي مسافر آهي."

هن کي اچرج لڳو. پوءِ چيائين، "مان ڪڪرن ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جو لڪُ لنگهي تو تائين پهتو آهيان."

"باطن جي ڪيفيت ظاهر جي ڪيفيت تي حاوي هوندي آهي." مرشد چيو. "تون دل جي سفر کي پنهنجو سفر سمجهي ويٺو آهين."

پڇيائين، "منهنجي لاءِ ٻي ڪا واٽ نہ هئي ڇا، مرشد."

مرشد جو آواز آيو "ڪرت جي ٽالهہ مان تو جنهن ڏينهن پنهنجي لاءِ تخليقي ڪم جي چونڊ ڪئي هئي، تنهن ڏينهن کان تنهنجي دل ڪڪرن، ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جي لڪن جي مسافر آهي."

هن پڇيو "ڪڪرن ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جي سفر جو مفهوم ڪهڙو آهي؟"

اهو تخليقي ڪم جو عمل آهي!" مرشد جو آواز آيو "انسان پنهنجي ذات ۾ باه آهي، پاڻي آهي، آواز آهي."

پڇيائين، "۽ مٽي؟"

"مٽي اول، مٽي آخر." مرشد جو آواز آيو "هي سمورو مٽيءَ جو مانداڻ آهي."

هن مرشد کي چيو "منهنجي اندر ۾ ڪا اڻ تڻ آهي."

جواب مليس، "اهو زندگيءَ جو اهڃاڻ آهي."

پڇيائين، "منهنجيءَ بيچينيءَ جو سبب ؟"

جواب مليس، "توکي مسلسل جستجو آهي."

وري پڇيائين، "ذهني طرح اٽڪانئيڪو ڇو آهيان؟"

جواب مليس، "ڇو جو سچ جي سرحد وٽ بيهي رهيو آهين."

چيائين، "مان جواب جي تھ تائين پھچي نہ سگھيو آھيان مرشد."
مرشد جو آواز ٻڌائين، "سچ حدن ۾ داخل ٿيڻ جي ھمت نہ ٿو سارين."
چيائين، "مان اجا بہ جواب جو انت لھي نہ سگھيو آھيان."
آواز آيس، "سچ چوڻ چاھين ٿو پر سچ چوڻ جي سگھہ نہ ٿو سارين. سچ جي واٽ وٺڻ چاھين ٿو پر سچ جي واٽ تي ھلڻ جي ھمت نہ ٿو ڌارين. اھو ئي تنھنجي ذھني طرح اٿتائيڪي جو سبب آھي."
ھن اچرج وچان ڪنڌ مٿي ڪري مرشد ڏانھن ڏٺو. پر مرشد ڏانھن ڏسي نہ سگھيو.
پوءِ ھن مرشد کان پڇيو "منھنجو علاج."
جواب مليس، "ويچن لاءِ تنھنجو مرض لاعلاج آھي، تنھنجو علاج تو وٽ آھي. تون ئي پنھنجو طبيب آھي."
ھو ڪري، ڪنوڻ ۽ گجگوڙ جو سفر ڪري موٽي آيو. سينگاريل ايوانن ۾ دل نہ لڳس، تہ ڪنڊرن ۾ وڃي ويٺو. مان ھن جي سامھون وڃي ويٺس. ھن مون کي چيو "جڏھن حالتن کان مجبور ٿي سچ ڳالھائڻ جي ھمت ساري نہ سگھبي آھي، تڏھن سچ جي وچ ۾ ويھڻ سان اندر کي آرام ملندو آھي. سينگاريل ايوان نظر جو دوکو آھي ۽ ڪنڊر سراسر سچ آھن."
مان ھن سان متفق آھيان.

***

گرين روم

گذريل هفتي (30 مئي 1984ع) ستارن جي گردش سبب نوابشاهہ وچڻ ۾ زناني ميڊيڪل ڪاليج جي افتتاحي رسم ڏسڻ جو موقعو مليو.

پيپلز ميڊيڪل ڪاليج، ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول جي هاسٽل واري حصي ۾ ڪوليو ويو آهي ۽ اسڪول جو مشهور هال، "لطيف هال" پڻ ميڊيڪل ڪاليج جي حوالي ڪيو ويو آهي. ڪاليج زنانو آهي، جنهن ۾ فقط ڇوڪريون پڙهنديون. پروفيسر، ليڪچرار ۽ ڊمانسٽريٽر، آفيسر، ڪلارڪ ۽ پٽيوالا گهٽو ڪري مرد هوندا.

افتتاحي تقريب جو بندوبست لطيف هال ۾ ڪيو ويو هو.

لطيف هال سان منهنجون اڻ وسرندڙ يادگيريون وابستہ آهن. گهڻو اڳ، جڏهن مان ڪراچيءَ مان پڇي نڪتو هوس. تڏهن نوابشاهہ ۾ وڃي پناهہ ورتي هئم. نوابشاهہ ۾ لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول جي اڳوڻي هيڊماستر سائين ايچ ايم خواجہ صاحب منهنجي مٿي تي شفقت جو هٿ رکيو ۽ لطيف هال جو گرين روم مون کي رهڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيو. اُنهن ڏينهن ۾ ون يونٽ نئون نئون وجود ۾ آيو هو. اسان گورنمينٽ ڪاليج ۽ لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول جي شاگردن ون يونٽ خلاف تحريڪ جو آغاز لطيف هال مان ڪيو هو. لطيف هال ۾ ٽيبلوءِ ڊراما ڪيا سين. ڊرامن جي دوران اسان جو پيارو دوست ۽ ساٿي عبدالمالڪ اسان ڪان هميشہ لاءِ ڌار ٿي ويو. لطيف هال جي ئي گرين روم مان مون پنهنجي ادبي زندگي جو آغاز ڪيو. لطيف هال جي ئي گرين روم ۾ رهندي مان اتفاق سان سنڌ ڪرڪيٽ ايسوسئيشن ۽ سنڌ يونيورسٽي جي ڪرڪيٽ ٽيمن لاءِ وڪيٽ ڪيپر بيٽس مئن چونڊيو هوس ۽ پوءِ پشاور يونيورسٽي خلاف پاڪستان جي گڏيل يونيورسٽين جو نئون وڪيٽ ڪيپنگ رڪارڊ اتفاق سان ٺاهي ويٺو هوس. اُهو لطيف هال جو گرين روم ئي هيو جتان مون دل هٿان شڪستن کائڻ جو آغاز ڪيو. اهي ڳالهيون 1955ع کان 1958 واري دور جون آهن.

وقت گذري ويو آهي. پنهنجي پنيان يادگيرين جا انبار ڇڏي ويو آهي. لطيف هال پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. مان پنهنجي جاءِ تي موجود نہ آهيان. مان گذري ويو آهيان. مان مٽيءَ جو مانداڻ هوس، ڊهي ويو آهيان. دز هوس، اُڏامي ويو آهيان. جنهن گرين روم ۾ مان رهندو هوس ان ۾ بڪ اسٽال کوليو اٿائون. مان بڪ اسٽال ۾ وڃي بيٺس. ماضيءَ کي سڏ ڪيم. پڪاريم. جواب نہ آيو. پڙلاءُ آيو:

"پوڻ ۽ نہ آئي پانءِ الا،

الا مان اُڏري ويندو سانءِ."

مان موتي وچي هال جي هڪ ڪنڊ ۾ ويهي رهيس.

جڏهن حال هيٺڙو هوندو آهي، تڏهن ماضيءَ جون ڳالهيون ڪبيون آهن. اڄ مون ماضيءَ جون ڳالهيون ڪيون آهن. منهنجي ڪشتي ۾ ماضيءَ جي يادگيرين کان سواءِ ٻيو ڪجهه بہ ڪونهي.

***

مٺيان

ڏينهن جو اٽندي ويهندي، گهمندي ڦرندي، ڪم ڪار ڪندي لکڻ لاءِ نوٽس (Notes) وٺي ڇڏيندو آهيان. ڪيسي ۾ ننڍڙا ننڍڙا ڪارڊ ڪٽي هلندو آهيان. ذهن ۾ اڀري آيل خيالن جي ترِوري ڪي ڪارڊن تي قلمبند ڪري ڇڏيندو آهيان. ۽ پوءِ، جڏهن رات جا پهريان پهر گذري ويندا آهن ۽ ڪائنات ماٺ ۾ غرق ٿي ويندي آهي، مان پنهنجا نوٽس پڪيڙي ڇڏيندو آهيان ۽ ڪا تحرير مڪمل ڪرڻ لاءِ ويهي رهندو آهيان.

پر، ڪا ڪا رات ڏاڍي جهڙي بہ ايندي آهي. هنيانءُ ڪاٺي ويندي آهي. ڏات تي واسينگ چَپ ماري ويهي رهندو آهي. نوٽس وارا ڪارڊ، قلمبند ڪيل نڪتا اڪين آڏو پيل هوندا آهن. تڏهن جملن ڪي اظهار

لاءِ لفظ ۽ لفظن کي روپ نہ ملندو آهي. سٿون لکندو آهيان. لکي ڊاهي ڇڏيندو آهيان. جملا جوڙيندو آهيان. جوڙي وري ٽوڙي ڇڏيندو آهيان ۽ پوءِ لفظن ۽ جملن جي جستجوءَ ۾ اظهار لاءِ مناسب تحرير جي آرزوءَ ۾ لُڇندي رات وهامي ويندي آهي. پرهہ باکون کيڏندي آهي. مان اُباٽکو اُباٽکو رستن تي نڪري پوندو آهيان. اندر جا اُڌما آتش فشان وانگر محسوس ٿيندا آهن. دل ڪم ۾ نہ لڳندي آهي. پر دل لڳي يا نہ لڳي، ڪم ڪرڻو ئي پوندو آهي. پيٽ جي دوزخ تي ڇنڊو هڻڻو ئي پوندو آهي. مغربي ملڪن ۾ لکڻ وارا فقط لکندا آهن. اسان وانگر آفيسن ۾ جک نہ ماريندا آهن. اسان جي ملڪ ۾ قلم جو پورهيو ڪندڙن ۾ صحافين کي ڇڏي، باقي ڪو بہ اهڙو گمان ڪونهي، جيڪو تخليقي ادب مان عزت جي روزي ڪمائي ۽ سفيد پوشيءَ جي زندگي گذاري سگهي. ان سلسلي ۾ فلمي ليکڪن جو حوالو ڏيڻ اجايو آهي. مون بہ چار پنج سال فلم انڊسٽريءَ ۾ گذاريا آهن ۽ سٺن اٺن فلمن لاءِ مڪالما ۽ منظرناما لکيا آهن. اسان جي ملڪ ۾ فلمن لاءِ لکڻ تخليقي ڪم نہ آهي. اسان جي ملڪ ۾ فلمون پروڊيوسر جي مرضيءَ ۽ منشا مطابق لکيون وينديون آهن ۽ اسان جي ملڪ جا پروڊيوسر عام طرح جاهل ٿيندا آهن. اسين لکندا آهيون. اتاولي ذهن ۾ اُٿندڙ خيالن جي اظهار لاءِ.

مون ڳالهہ پئي ڪئي ڏاڍي ڏکڻ جهڙي رات جي. جنهن ۾ مان لکي نہ سگهندو آهيان. جملا لفظن جي تعاقب ۾ هوندا آهن ۽ لفظ جملن جي تعاقب ۾. سٿون لکندو آهيان ۽ لکي وري ڊاهي ڇڏيندو آهيان. جملا جوڙيندو آهيان ۽ جوڙي وري ٽوڙي ڇڏيندو آهيان. اها رات عذاب جي رات هوندي آهي.

ڪجهہ راتيون عذاب جهڙيون گذاريون اٿم. لکڻ چاهيان ٿو لکي نہ ٿو سگهان. ذهن ڪن ۾ خالي ۽ ڪن ۾ هزارين ويچارن، وهمن، سنسن ۽

خيالن سان پريل محسوس ٿئي ٿو.

مان ڇا ٿو چوڻ چاهيان! مان ڇا ٿو لکڻ چاهيان! ڪھڙن خيالن جي اظهار لاءِ مان اُتاولو آهيان! مان واريءَ جو مسافر آهيان. مون پنهنجي پٺيان قدمن جا نشان نہ ڇڏيا آهن. تنهنڪري منهنجو موٽڻ محال آهي. مون کان اڳ جيڪي مسافر واريءَ جي وحشت مان لنگهيا هئا، انهن جي قدمن جا نشان منهنجي اکين جي آڏو موجود نہ آهن. مان روايتن کان محروم آهيان. مون جنهن کان منزل جو ڏس پڇيو هو، سو بہ مون وانگر واريءَ جو مسافر هو.

مان ڪوهڪن آهيان. مان صحرائن جو سيلاني آهيان. مان پنهنجي راهن جو خالق آهيان. منهنجين راهن جو ڪو ڇيهہ ڪونهي، ڪا منزل ڪونهي.

مان لکڻ چاهيان ٿو. لکي نہ ٿو سگهان. ڪجهہ چوڻ چاهيان ٿو تہ چئي نہ ٿو سگهان. رات ڏائڻ ۽ ڏينهن ڏکن جو ڏيهہ آهي. ڏات تي واسينگ چپ ماري ويهي رهيو آهي. مون واسينگ جي مٿي مان مڻيان ڪڍي ورتي آهي. منهنجيءَ دل جي ويرانين ۾ تنهنجي ياد جي روشني آهي ۽ واسينگ جي مڻيان منهنجيءَ مُٺ ۾ آهي.

***

سفر

ڪجھہ ڏينهن کان هو مون کي هيڪلائين ۾ نظر ايندو رهيو آهي. سانجهيءَ ويلي، جڏهن سج ٻڏي ويندو آهي ۽ وڻن جا پاڇا اونده جي ابتدا ۾ جذب ٿي ويندا آهن. تڏهن هو ظاهر ظهور منهنجي سامهون اچي بيهندو آهي. مان اڄ تائين سندس چهرو ڏسي نہ سگهيو آهيان. هو جڏهن بہ ظاهر ٿيندو آهي، ڏنڊ يا ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل هوندو آهي. سندس آواز عام رواجي آوازن کان بنهہ مختلف هوندو آهي. سندس ڳنڀير آواز پنيان صدين جو پڙلاءُ هوندو آهي. هو هر دفعي جڏهن بہ ملندو آهي. تڏهن ساڳي ڳالهہ ڪندو آهي.

ڪالهہ سانجهيءَ ويلي، هيڪلائين ۾ هو مون کي مليو هو. مون کان پڇيائين. "پوءِ، ڪڏهن ٿو مون سان هلين؟"

مون کي پنهنجي جسم تي لونءَ ڪانڊارجنڊي محسوس ٿي. مون هن کان پڇيو. ” تون ڪير آهين؟ “

هو کليو. پڇيائين، ”تون مون کي نہ ٿو سڃاڻين؟ “

چيائين، ”مان توکي وٺڻ آيو آهيان، ڪو مناسب وقت ڏي. مان اُن ڏينهن توکي وٺڻ ايندس“.

پڇيومانس، ”پر، تون ڪير آهين ۽ مون کي ڇو وٺڻ آيو آهين؟ “

جواب ڏنائين، ”مان ازلي سفر جو سُونهون آهيان. “

مان سندس جواب سمجهي ويس. هن ڏانهن ڪجهہ اچرج سان نهارڻ لڳس.

هن چيو: مان جڏهن بہ ڪنهن کي وقت کان اڳ وٺڻ ايندو آهيان، تڏهن بي مقصد نہ ايندو آهيان. “

ڏنڊ ۾ سندس چهرو ڏسڻ جي اجائي ڪوشش ڪندي چيم، ”مان سمجهان ٿو، تون وقت تي آيو آهيان. وقت کان اڳ نہ آيو آهين. “

پڇيائين، ”هلڻ لاءِ تيار آهين ڇا“

چيم، ”هتي هينئر وڌيڪ ترسڻ بي معنيٰ ٿو لڳي. “

پڇيائين، ”دل پرچي وئي اٿئي؟ “

وراڻيم، ”گهڻو ڪجهہ ڏٺو اٿم. گهڻو ڪجهہ پرايو اٿم ۽ گهڻو ڪجهہ وڃايو اٿم. هينئر وڃائڻ لاءِ مون وٽ ڪجهہ بہ باقي نہ بچيو آهي ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪابہ خواهش نہ اٿم. “

پڇيائين، ”اڻ پورا ڪم پورا ڪري ڇڏيا اٿئي؟ “

وراڻيم، ”ها“

چيائين، ”تڪڙ ۾ هاڪار ڪئي اٿئي، تنهنجا ڪجهہ ڪم باقي رهيل آهن. اهي پورا ڪري وٺ، مان توکي مهلت ڏيان ٿو“

چيم، ” پر مان تہ توسان هلڻ لاءِ تيار آهيان. “

پڇيائين، ”پوءِ مونتي اچڻ جي اميد اٿئي ڇا؟ “

وراڻيم، ”چئي نہ ٿو سگهان“

”پنهنجن ڪمن، فرضن ۽ ذميدارين جو چڱي طرح جائزو وٺي ڇڏ.“

هن چيو، ”اسان جو سفر تمام طويل آهي.“

”مونکي خبر آهي،“ چيم، ”مون کي اها بہ خبر آهي تہ منهنجي وڃڻ کان پوءِ دُنيا جي وهنوار ۾ فرق نہ ايندو. ڌرتيءَ جو گولو چورس نہ ٿيندو. سج اوير بدران اولهہ کان نہ اُڀرندو. مان هلڻ لاءِ تيار آهيان. تون ڪجهہ ڏينهن کان مون وٽ لاڳيتو ايندو رهيو آهين. مان توکي مايوس موٽائڻ مناسب نہ ٿو سمجهان.“

”الاءِ ڇو چاهيان ٿو تہ توکي ڪجهہ لمحن جي مهلت ڏيان.“ هن چيو ”تون ڌرتيءَ تي سيٽُ نوائي وٺ، مٽي تي مٿيءَ جو محراب ٺاهي وٺ، مان توکي وٺڻ ايندس. في الحال مان وڃان ٿو.“

هو هليو ويو. سفر جو سامان ٻڌو رکيو آهي. بس وڃڻ جي دير آهي.

***

لات

منهنجي خيالن جو سلسلو موسيقي، خوشبوءِ اٽوسرندڙ لمحن جي ياد سان قائم رهندو آهي. سلسلي جي ڪڙين ۾ غم جي ڪيفيت نمايان هوندي آهي. مان بنا ڪنهن مڪر جي قبول ڪري چڪو آهيان تہ مان غم پسند آهيان، مان غم جو متلاشي آهيان. مان غم جو ڳولائو آهيان. مان غم جي گهڙين سان ذهن جي ويران خانن کي سينگاريندو آهيان. غم جي احساس جي روشنيءَ سان اندر جي اوندهہ کي دور ڪندو آهيان.

آمريڪي ڊرامن جي نقاد استارڪ ينگ کان پڇيو ويو هو تہ غم جي ڪيفيت وارا، يعني الميہ ڊراما انسان جي ذهنن تي ڇو حاوي هوندا آهن. تڏهن استارڪ ينگ وراڻيو هو "زندگي درد مان جنم

وڻندي آهي ۽ درد سان ختم ٿيندي آهي.“ اسٽارڪ ينگ جو اشارو انسان جي ڄمڻ ۽ مرڻ سان آهي. انسان ڄمڻ ۽ مرڻ جي ٻن انتهائن جي وچ ۾ درد جي صحرا مان گذرندو آهي. درد جو صحرا حياتيءَ وانگر هيڪلو موت وانگر بي رحم ۽ فراق وانگر طويل هوندو آهي. مون کي آغا سليم جي ناول ”اونداهي ڌرتي، روشن هٿ“ جو مرڪزي ڪردار سارنگ وڻندو آهي. سارنگ تاريخ جي هر دور ۾ درد جي صحرا مان لنگهندو رهيو آهي.

مونکي عبدالحق عالماڻي ياد آيو آهي. هو ايڏو اُداس ڇو رهندو هو! کلندو هو ته سندس کل مان غم ليئا ڇو پائيندو هو! ياد ٿو اچيم. هڪ دفعي ريڊيو لاءِ گيتن واري ڪهاڻي لکي هئائين. جنهنجو مرڪزي ڪردار صدين کان جيئرو آهي. هو مري نه ٿو. هو هر درد جي زهر مان حياتيءَ جي سپ پري وٺي ٿو ۽ جيئندو رهي ٿو. چون ٿا ته عبدالحق عالماڻي مري ويو آهي! درد جي صحرا جا مسافر مرندا نه آهن. هو عارضي طرح اسان جي نگاهن کان اوجهل ٿي ويندا آهن.

”روح رهاڻ“ رسالو ترقي پسند اديبن جو ورڪشاپ هو. الاءِ ڪيترا اديب ۽ شاعر رسالي جي ورڪشاپ مان پچي نهي راس ٿي نڪتا ۽ رجعت پسند قوتن جي ڳاٽ تي سوار ٿي ويا.“ ”روح رهاڻ“ جي شاعريءَ واري پاڳي ۾ هڪڙي نوجوان شاعر جو عڪس پختو ٿي رهيو هو. نالو هوس ديدار حسين. هڪڙي ڏينهن خودڪشي ڪري ڇڏيائين. بي انتها بهادر هو. ريل جي پٽڙي تي ٿي وينو. هڪ خط دوستن جي نالي لکيائين. درد جي صحرا جو ذڪر ڪيائين ۽ پوءِ جڏهن راڪاس جيڏي ريل پريان ايندي ڏٺائين ، تڏهن ماٺڙي ڪري ريل جي پٽيءَ تي ليٽي پيو. وڍجي ويو. ٽڪر ٽڪر ٿي ويو. عارضيءَ طرح اسان جي اکين کان اوجهل ٿي ويو پر ، دوست چون ٿا ته ديدار حسين مري ويو آهي!

رات جو روح جڏهن ٿرندو آهي تڏهن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي آوازن جون لهرون راولپنڊي، اسلام آباد جي جبلن سان مٿو اڇي هٽنديون آهن. ڪجهه دير اڳ مون دين محمد جي آواز ۾ ڳايل قمر شهباز جو گيت ٻڌو آهي:

"واٽ تڪيندي لاٽ اُجهائي، موٽي ميٺُ نہ آيو!"

پانيان ٿو، قمر شهباز جي گيت سان منهنجي ڪا مبهم ياد وابستہ آهي- ڌرتيءَ ۽ دل سان وابستہ ڪا ياد! اهڙي ياد، جنهن جو اظهار بي معنيٰ آهي. جنهن جو بيان بي معنيٰ آهي. اهڙي ياد ڪي فقط محسوس ڪري سگهبو آهي. اهڙي ياد سان جيئبو آهي. اهڙيءَ ياد سان مربو آهي.

***

ماءُ

مان ڪجهہ ڏينهن کان ذهني طرح ٺيڪ نہ آهيان. اندر ۾ آرام ڪونهي. تصور جي رڻ ۾ متضاد خيالن جو راڙو آهي. عذاب هميشہ هيڪلائين ۾ برداشت ڪبو آهي، پر ڪنهن وقت دل ڪندي آهي تہ ڪو هجي، جنهن سان اندر جو حال اورجي. ڪو هجي، همدرد هجي، پنهنجو هجي، جنهن سان ٽٽڙيل پکڙيل ويچارن جو اظهار ڪجي! اهي ڪي نصيبن وارا هوندا، جن کي حال اورڻ لاءِ حبيب ملندا هوندا. ورهيہ ٿيندا، جو مون شڪايتن جا دفتر بند ڪري ڇڏيا آهن!

اڄ دل ڪري ٿي Absurd لکان، بي مقصد لکان، بي مطلب لکان، بي معنيٰ لکان، بعيد از قياس لکان. ڪجهہ اهڙو لکان، جيڪو تجريدي فن وانگر بيزار ڪندڙ هجي. بس، مان ايئن ٿي آهيان، جڏهن

ٻه ذهني طرح پريشان ٿيندو آهيان (پريشان لفظ سان مان متفق نه آهيان. مان پنهنجي ذهني ڪيفيت جو چڱي طرح اظهار ڪري نه ٿو سگهان) تڏهن تجريدي لکندو آهيان. پڙهندڙن کي سمجهه ۾ نه ايندو آهيان. هو مون کي بددعائون ڏيندا آهن. منهنجي حق ۾ دعا نه ڪندا آهن.

منهنجي ماءُ منهنجي حق ۾ دعا ڪندي هئي. مون زمان ماضي استعمال ڪيو آهي. مون کي زمان حال استعمال ڪرڻ گهرجي. ماءُ ۾ ماءُ سان وابسته جذبا زمان ماضي نه ٿيندا آهن. منهنجي ماءُ منهنجي حق ۾ دعا ڪندي آهي.

مونکي پنهنجي ماءُ سان همدردي آهي. مون پنهنجي جيجل ماءُ کي اڪثر سمجهايو ٻه آهي، ته ماءُ، منهنجي حق ۾ دعا نه ڪندي ڪر. تنهنجي دعا سنڌوءَ ۾ لکيل درخواست وانگر ابتو اثر ڪندي آهي.

هوءَ منهنجي ماءُ آهي. هن مون کي ڄڻيو آهي. پنهنجي پيار تان هٿ کڻي نه سگهي آهي. هميشه منهنجي حق ۾ دعا ڪندي آهي.

سنڌو منهنجي حق ۾ دعا نه ڪندي آهي. ڪيس خبر آهي ته مان نٿر آهيان. عذابن جا ڪنڍا چونڊي پنهنجين پنبڻين ۾ ٽُنبي ڇڏيندو آهيان. سنڌو چوندي آهي، ”نٿر لاءِ دعا نه ڪبي آهي.“ هڪ ڏينهن سنڌوءَ کي يقين ڏيارڻ لاءِ، ته مان نٿر نه آهيان ۾ مان عنقريب سڌري پوندس. مون ڏيڊ ڪلاڪ تائين سنڌوءَ جو مٿو ڪاڏو هو. ايسپرو جو چار گوريون کائڻ کان پوءِ سنڌو چيو هو. ”تنهنجي سڌرڻ جي عمر گذري ويئي آهي، تون قيامت تائين نٿر رهندين.“

سنڌوءَ جي فتويٰ سان مون کي پيار آهي. هوءَ منهنجي حق ۾ دعا نه ڪندي آهي. شل سندس سينڌ سائي رهي.

وڻن جا پاچا وڏي ويا آهن. شام جو وقت آهي. مان سمنڊ جي ڪناري تي ڪوڏ ميڙي رهيو آهيان. مون واريءَ تي گهرڙو ناهيو هو.

وير آئي، گهرڙو ڊهي ويو. مان وقت جي پيچرن ۾ ماضيءَ جي نشانن جو متلاشي آهيان. بيوقوف آهيان. مان ننڍڙو بيوقوف آهيان. سرمارتيمر ويلر دُنيا جو عظيم بيوقوف آهي.

ايئن ڪونهي ته پڪاسو هوبهو زندگيءَ جهڙيون تصويرون ناهي نه سگهندو هوا. هو وڏو فنڪار هو. هن تجريدي فن جي ذريعي نيوڪليئر دور جي انسان جي منتشر ذهن جي اظهار لاءِ راهه ڏني آهي. مان يقين سا چئي نه ٿو سگهان ته البرڪاميو تجريدي فن جو ماهر پيبلوپڪاسو جو معتقد هو يا نه. پر مان ايترو سو يقين سان چئي سگهان ٿو ته ڪاميو جي تحريرن کي جيڪڏهن رنگن وسيلي ڪينواس تي پکيڙيو وڃي، ته هوند پڪاسو جو تجريدي فن ٿي پون.

***

ٽوهر

ڪلاڪن کان ڪاغذن تي ڪجهه لکي، لکيل لفظن کي پڙهي ڪاغذن کي ڦاڙي ڇڏيان ٿو. سوچيان ٿو جيڪي ڪجهه لکڻ چاهيان ٿو، نه لکان. في الحال مصلحت کان ڪم وٺان. ماحول جو جائزو وٺان. سڙهه چاڙهڻ کان اڳ هوا جو رُخ ڏسان. خاموش ٿي وڃان. تخليقي عمل کي سوريءَ تي لٽڪائي ڇڏيان.

ان ڪيفيت ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ گذري ويا آهن. ڪجهه لکان ٿو. لکيل ڪاغذ کي هڪ دفعو پڙهي، ڦاڙي ڇڏيان ٿو. ڦاٽل ڪاغذ منهنجي قدمن ۾ اُڏامي رهيا آهن. لکيل لفظ عارضي طرح منتشر ٿي رهيا آهن. پر، مان پنهنجي وجود کي لفظن ۽ جملن جي سرطان کان آجو ڪري نه ٿو سگهان. مان سرطان جي عذاب کان آجو

ٽيڻ لاءِ ڪاغذن تي ڪجھ لکان ٿو ۽ پوءِ ڪاغذ ڦاڙي پرزا پرزا ڪري ڇڏيان ٿو. مون کي پنهنجو ڏوهي ياد اچي ٿو. جنهن منهنجي White Collar جو ڊيڪ ڊڪيو آهي. مان ڪيس وسارڻ چاهيان ٿو پر هو مون کي شدت سان ياد ايندو رهي ٿو.

مون اُميدن کي ٻيرن مان ٻير لاهي ڏنا آهن. مون ٿوهرن سان خوابن جي دُنيا کي سينگاري ڇڏيو آهي.

گهڻو اڳ، مون جڏهن زندگي جو رڻ پٽ ۾ پهريون دفعو ٿوهر جو وجود محسوس ڪيو هو تڏهن ٿوهر مون کي روح جي عذاب جهڙو دردناڪ لڳو هو.

پوءِ، هڪ دفعي مون تمنا جي ايوان ۾ ٿوهر جي ڪونڊي ۽ گلدان ۾ ديويءَ جي تاري ڏٺي. تمنا چيو هو "مون کي ڪنڊن سان پيار آهي ۽ ٿوهر اسان جي زندگيءَ جي علامت آهي."

مون تمنا کي ڪو جواب نه ڏنو هو. تمنا چيو هو "جڏهن ڪنڊن سان دامن جو وچڙڻ خواهش ۾ شامل ٿي ويندو آهي ۽ ٿوهر جي وجود سان اُنس ٿي ويندو آهي، تڏهن زندگي دردناڪ هوندي به دردناڪ محسوس نه ٿيندي آهي."

ايوان آهي، پر ايوان ۾ تمنا نه آهي. هڪ طرف ٿوهر جي ڪونڊي رکي آهي، جنهن ۾ ٿوهر حالتن کي بي نياز ويرانين ۾ پنهنجي وجود جو امين ٿي بيٺو آهي. گلدان ۾ ديويءَ جي تاري سُڪي ويئي آهي.

مون سنڌيءَ ۾ ادبي تاريخون پڙهيون آهن. ڪنهن به تاريخ ۾ تخليقي عمل جي ارتقا ۾ اوچتي خاموشي، خاموشي کان پوءِ موت جي سبب جو ذڪر ڪيل ناهي. جيڪي تاريخون اسان جي ماتمڪدي جو ذڪر نه ٿيون ڪن، سي مڪمل نه آهن، اڻ پوريون آهن. ڪنهن به ادبي تاريخ، ادب ۾ رت جي ليڪ جو ذڪر نه ڪيو آهي.

***

سمجهاڻي

ڪالهه هن سان زندگيءَ جي مختلف مسئلن ۾ مونجهارن تي طويل گفتگو ٿي هئي. مون ڪانئس انيڪ سوال پڇيا هئا. هن منهنجن سوالن جا جواب تحمل ۽ تدبر سان ڏنا هئا. اڄوڪي ڪالم ۾ مان ڪالهوڪي طويل گفتگو جا ڪجهه حصا قلمبند ڪندس. هن چيو هو "تون منهنجن جوابن سان اختلاف ڪري سگهين ٿو. اهو تنهنجو بنيادي حق آهي."

مون ڪانئس پڇيو "روشنيءَ سان محبت تي جيڪڏهن بندش هجي-پابندي هجي-راهه ۾ رڪاوٽون هجن، تڏهن ڇا ڪرڻ گهرجي؟"

هن وراڻيو " اوندهه سان هرگز ناتو نه ڪجي."

هن چيو "اوندهہ کان نفرت جو اظهار اڻ سڌي طرح روشنيءَ سان محبت جو اعتراف آهي."

پوءِ مون کانئس پڇيو "گهُٽ ۽ ٻوسٽ ۾ انسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي."

هن وراڻيو "پنهنجي ذهن جون ڳڙکيون کولي ڇڏڻ گهرجن. وقت جڏهن ڪتاب جي سنگت ۾ گذرندو آهي، تڏهن گهُٽ ۽ ٻوسٽ جو احساس موت وانگر مارينڊڙ نہ هوندو آهي."

مون کانئس پڇيو "موت ڇا آهي؟"

جواب ڏنائين، "موت زندگيءَ جي ڪشمڪش جي پڇاڙي آهي."

پڇيم، "اُهي شخص جيڪي خودڪشي ڪندا آهن؟."

"سي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهبا آهن." هن وراڻيو "ڪجهہ شخص مايوسين کان مجبور ٿي خودڪشي ڪندا آهن، هنن کي بزدل سڏي سگهجي ٿو. ڪجهہ شخص زندگيءَ جي سفر ۾ ڪنهن مخصوص مقام تي پهچڻ کان پوءِ سفر جو پنهنجي مرضيءَ سان اختتام ڪندا آهن. هو بهادر سڏبا آهن."

کانئس پڇيم، "عام طرح ڪنهن کي بهادر سڏي سگهجي ٿو؟"

وراڻيائين، "جيڪو منافق نہ هجي."

کانئس وضاحت جي درخواست ڪيم.

هن چيو "جيڪو اوندهہ کي روشني، جنگ کي امن ۽ ظلم کي عافيت ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ۽ سانڊي وانگر ست رنگ بدليندو رهي، تنهن شخص کي منافق سڏي سگهجي ٿو."

کانئس پڇيم، "تہ پوءِ ڊپلوميسي (حڪمت عملي) ڇا آهي."

"انفرادي يعني شخصي سطح تي منافقت جو ٻيو نالو ڊپلوميسي آهي." هن وراڻيو "۽ اجتماعي سطح تي ڊپلوميسيءَ جو ٻيو نالو پرڏيهي پاليسي آهي."

پوءِ مون ڪانئس غم جي باري ۾ پڇيو.
هن چيو "غم خوشيءَ کان وڌيڪ پائيدار ٿيندو آهي."
"۽ خوشي؟"
"خوشي عارضي ٿيندي آهي."
"ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪهڙو تعلق آهي."
"غم ڪانسواءِ خوشيءَ جو ۽ خوشيءَ کان سواءِ غم جو تصور ڪري نہ ٿو سگهجي."
"ٻئي هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم آهن؟" پڇيم.
"ها."
"۽ محبت؟"
"لا حاصل تہ دائم، ورنہ جر جو ڦوٽو."
"ڪيئن؟"
"وصال محبت جو زوال آهي ۽ وڇوڙو محبت جو معراج آهي."
مون ٻانهن ڏگهيري سندس مقدس پيرن تي هٿ رکيو. ڪانئس موڪلايو. هن افق ڏانهن اشارو ڪندي چيو "ماڻهن ليکي ڌرتي ۽ آسماني افق جي ٻئي پار پاڻ ۾ ملندا آهن. پر ايئن نہ آهي. اهو نظر جو فريب آهي. جدائي ڌرتي ۽ آسمان جو مُقدر آهي."

***

گلدان

اڄ گلدان ڀڄي پيو آهي.

گُلدان ۾ گل نہ هئا. ورهين کان مون گلدان ۾ گل نہ رکيا. مان گلدان جي هيڪلائي ڏسي سگهندو هوس. سندس محروميءَ کي بہ محسوس ڪري سگهندو هوس. پر، ڪيس گلن سان سينگاري نہ سگهندو هوس.

مون هڪ دفعي گلدان کي چيو هو تہ گلدان، مون کي تنهنجي اڪيلائيءَ جو احساس آهي، مان تنهنجي بدنصيبي محسوس ڪري سگهان ٿو. پر، مان مجبور آهيان. مون وٽ گل نہ آهن. زندگيءَ ۾ هميشہ گُل نہ ٽڙندا آهن. رات جي راڻي هميشہ لاءِ زندگيءَ کي واسُ نہ ڏيندي آهي. گلن واريون گهڙيون عارضي هونديون آهن- مختصر

هونديون آهن۔ اڪ چنبپ ۾ گذري ويندين آهن. مون وٽ گل نہ آهن. گلدان، مون وٽ گلن جي فقط ياد آهي ۽ گلن جي ياد سان ذهن کي تہ سينگاري سگهبو آهي. پر گلدان سينگاري نہ سگهبو آهي.

پوءِ گلدان بيحد اُداس ٿي ويو هو. مون گلدان کي سمجهائيندي چيو هو. تہ گلدان تون دل جهڙو آهين. ڪڏهن تون گلن سان سينگارجي ويندو آهين ۽ ڪڏهن ويران ٿي ويندو آهين. دل وانگر. تون دل وانگر پڄي بہ پوندو آهين. پر مان توکي پڄڻ نہ ڏيندس. مان جيڪڏهن توکي گلن سان سينگاري نہ ٿو سگهان، تہ گهٽ ۾ گهٽ دل وانگر ڪنهن ڪنڊ پاسي تي رکي سگهان ٿو!.

۽ مون گلدان کي ميز تي ڪتابن جي پرسان رکي ڇڏيو. گلدان کي چيو هوم، مان توکي شاهہ جو رسالو آڻي ڏيندس. شاهہ جي رسالي جا سمورا سُر سراسر سوز آهن. پر سُر ساموندڊيءَ ۾ ڪجهہ غير معمولي آهي۔ احساس۔ بيوسي ۽ بيڪليءَ جي اُپٽار! ساموندڊين سان سڱ جون ڳالهيون! وڻجارن جون ڳالهيون. بندر ۽ بازارين جون ڳالهيون!.

هڪ دفعي چيني مون کان پڇيو هو. تہ ادا، تون گلدان سان ڇو ڳالهائيندو آهين. پوءِ پاڻ ئي چيو هئائين، يلا گلدان سان بہ ڪڏهن ڳالهائبو آهي! تون جڏهن گلدان سان ڳالهائيندو آهين، تڏهن ڇريو لڳندو آهين.

مون گلدان سان ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو. ڪيس شاهہ جو رسالو بہ وٺي نہ ڏنم. پوءِ هڪڙي ڏينهن ڪنهن ديويءَ جي ڪنڊن واري ٿاري گلدان ۾ رکي ڇڏي ۽ گلدان پڄي پيو.

مون پڳل گلدان جا ٽڪر ميڙي رکيا. بازار مان پڳل شين کي ڳنڍڻ وارو سوليوشن وٺي آيس. گلدان جا ٽڪر پنهنجي اڳيان رکيم.

گلدان چيو تہ تو هڪ دفعي مون کي دل سان تشبيهہ ڏني هئي. ڏس۔ مان ٽڪر ٽڪر ٿي ويو آهيان. دل تہ ڪڏهن ٽڪر ٽڪر نہ

ٽيندي آهي.!

دل ٽڪر ٽڪر ٽيندي آهي، گلدان ڪي ڀڳايو هوم. پر دل جو ڀڄڻ ڪوبہ ڏسي نہ سگهندو آهي. دل جي ڀڄڻ جو آواز ڪوبہ ٻڌي نہ سگهندو آهي. اهوئي توءِ ۽ دل ۾ فرق آهي.

***

عيد

اڄ عيد آهي. مان خوش آهيان. بيحد خوش آهيان. خوش انڪري آهيان، جو جيل کان ٻاهر آهيان. خوش انڪري آهيان، جو ڪنهن پوليس ٺاڻي جي لاڪپ ۾ بند نہ آهيان. خوش ان ڪري آهيان، جو پوريءَ طرح جلا وطن نہ ٿيو آهيان. اڄ عيد آهي ۽ مان خوش آهيان!

اڄ مان بيحد خوش آهيان. ڇوجو منهنجي ماءُ جيئري نہ آهي. جيڪڏهن جيئري هجي ها، تہ سندس لوئي لهڻ جو ڊپ رهي ها. نہ اٺم ٻار نہ اٺم ٻچو ۽ نہ ڪو گهر، نہ ڪو گهاٽ. ڇڙو ڇانڊ آهيان. وڏيءَ نعمت جو مالڪ آهيان. ورنہ عالمو ڪوسي ۽ مون ۾ ڪو فرق نہ هجي ها.

اڄ مان انڪري بہ خوش آهيان جو منهنجو گذر سفر ڪنهن پريس تي نہ آهي. ورنہ پريس کي سيل مهر ڪري ڇڏين ها. منهنجو گذر بسر آهي ڇڪي ٻنجي تي! مان وڏو تہ۔پتائي آهيان! سگريٽ جو دونهون نڪ ۾ وات بدران ڪن مان ڪيندو آهيان.

اڄ عيد آهي. مان ڪنهن چونڪ تي ويجي بيهندس ۽ ڪرتب ڏيکاريندس. باز کي جهرڪي ۽ جهرڪيءَ کي باز ڪري ڇڏيندس. اڄ مان ٻارن لاءِ لالي پاپ وڪڻندس ۽ وڏن لاءِ ريوڙيون. جڏهن کان ممتاز مرزا ٽيليويزن تان بوڙيندي کي روشناس ڪرايو آهي. بوڙيندي ۽ پوڙيندي ۾ جيڪڏهن ڪو فرق آهي تہ ان لاءِ مان ذميوار نہ آهيان. مان صورتخطيءَ ۾ جڏو آهيان.

عيد ڏينهن مان ٻاڻ ننڊ مان نہ اٿندو آهيان. هڪڙو پتڪڙو ڪوئو مون کي ننڊ مان اٿاريندو آهي. اڄ عيد آهي. اڄ صبح جو هڪ ڪوئي مون کي ننڊ مان اٿاريو هو. ان ڪوئي جي مون سان ياراڻي آهي، ڇوجو ڪوئو منهنجي فطرت کان ڏاڍو متاثر آهي. ورنہ ڪوئو ڪنهن عام رواجي شخص کي هٿ ۾ نہ آئيندو آهي.

اڄ اسر ويل ڪوئي مون کي چيو "پٽ اٿي اڄ عيد آهي. وڏو خوش نصيب آهين. جو رمانڊ تي نہ آهين، ڪنهن لاڪپ ۾ نہ آهين، جيل ۾ نہ آهين، خوش قسمت آهين جو پنهنجي گهر ۾ عيد ڪري رهيو آهين."

ڪوئي کان پڇيم، "منهنجي لاءِ وڳو آندو اٿئي."

"ها، تنهنجي لاءِ وڳو آندو اٿم." ڪوئي چيو "پر، وڳي واري قميص کي فقط اڳو آهي. پيڇو نہ آهي."

چيم، "ڪا وڏي ڳالھہ نہ آهي. مونکي پٺ تہ آهي ئي نہ. تنهنڪري مان قميص جي گم ٿيل پيڇي لاءِ پريشان نہ آهيان. مون کي فقط اڳي واريون قميصون ٺهنديون آهن، پيڇي واريون نہ."

ڪوئي چيو "مون تنهنجي لاءِ هڪ ٽوپي بہ آندي آهي. پر اُها تنهنجي مٿي کان ڪجهہ وڏي آهي."

"پرواهہ ناهي." ڪوئي کي چيم، "گهرِ گهِلي ٽوپي مٿي مان لهي ويندي آهي. مان ان لاءِ تيار آهيان. منهنجي ٽوپي اڪثر لهندي رهي آهي. مان پنهنجي ٽوپي لهرائڻ تي هريل آهيان."

ڪوئي چيو "مون تنهنجي لاءِ هڪ بوٽ بہ آندو آهي، پر ان بوٽ کي ترو ڪونهي."

"ڪا وڏي ڳالهہ ڪانهي،" چيم. "منهنجو پنهنجو ترو نڪري ويو آهي. تنهنڪري مان بوٽ جي تري لاءِ فڪر مند نہ آهيان."

هن مهل مون کي اهو ئي ڪجهہ پاتل آهي، جيڪو هڪ ڪوئو مون کي ڏيئي ويو آهي. منهنجي قميص کي پيچو ڪونهي. منهنجي بوٽ کي ترو ڪونهي، منهنجي ٽوپي لهيو لهيو پئي وڃي! پر مان خوش آهيان، ڇو جو اڄ عيد آهي.!

***

ياد

يونيورسٽي ڇڏڻ کانپوءِ مون ڪجهه عرصو نيشنل ٿيٽرس ۽ پاڪستان ٿيٽرس (ڪراچي) سان ڪم ڪيو هو. هنن لاءِ ڪجهه ڊراما لکيا هيم. ڪجهه ائڊاپٽ ڪيا هيم ۽ ڪجهه ڊائريڪٽ ڪيا هيم.

رميش مهتا جي لکيل هڪ ڊرامي کي "سائبان ڪي نيچي" جي نالي سان پاڪستان ٿيٽرس لاءِ ايڊاپٽ ڪيو هيم. ان ڊرامي ۾ مرڪزي ڪردار ڪرڻ لاءِ هڪ سنهڙي، سانوري ۽ دلڪش ڇوڪريءَ کي ڪنيو هئائون. بيحد ذهين هوندي هئي.

"سائبان ڪي نيچي" ڊرامي لاءِ ريهرسل آرٽس ڪائونسل بلڊنگ جي هيٺئين هال ۾ هلنديون هيون. مان اوهان کي ان ڇوڪريءَ جو

نالو نہ پڌائيندس. هيءَ ٻارنهن تيرهن سال اڳ جي ڳالهہ آهي. اوهان منجهان اتفاق سان جيڪڏهن ڪنهن "سائبان ڪي نيچي" ڊرامو ٿياسافيڪل هال ۾ ڏٺو هوندو، تنهن کي اها سانوري ذهين ڇوڪري ضرور ياد هوندي. هوءَ هئي ئي اهڙي جنهن کي وساري نہ سگهبو آهي. ڊرامي جي پروڊيوسر جي گهر ايندي هئي تہ ريهرسل کانپوءِ ڪنڊ ۾ ويهي رهندي هئي ۽ لتا منگيشڪر جو هڪ رڪارڊ " متي سي کيلتي هو بار بار ڪس ليئي" ڪلاڪن جا ڪلاڪ وينِي وڄائيندي ۽ ٻڌندي هئي.

هوءَ اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽيليويزن جي ڊرامن ۾ ڪم ڪندي فلمن ۾ پهتي. هيروئن ٿي نہ سگهي. ڪجهہ فلمن ۾ اهم ڪردار ڪري شادي ڪيائين ۽ فلم ۽ فن کي ڇڏي ڏنائين.

آرٽس ڪائونسل ڪراچي جي بلڊنگ ۾ ريهرسل لاءِ هوءَ اول دير سان ايندي هئي. پوءِ هن وقت تي اچڻ شروع ڪيو. اڳتي هلي هن سيني کان اڳ اچڻ شروع ڪيو ۽ پوءِ هوءَ ڊرامي جي ريهرسل کان ڪلاڪ ۽ ڪڏهن ٻہ ٻہ ڪلاڪ اڳ اچڻ لڳي.

آرٽس ڪائونسل جي موجوده ريسٽورينٽ جو اڳوڻو نالو هو "سيبرينا." هوءَ سيبرينا ۾ هڪ نوجوان شخص سان اچي ويهندي هئي. مونکي پڪ آهي تہ اهو شخص ان ڇوڪريءَ سان محبت نہ ڪندو هو. سندس واقفيت ڊرامي جي ريهرسل دوران ٿي هئي. هو يونيورسٽي ۾ پڙهندو هو. رانديگر هوندو هو. دوستن کيس ڇڪي آڻي ڊرامي ۾ ٽُنبي ڇڏيو. هواٽِٽانئيڪو هوندو هو. ڊرامي جي ريهرسل لاءِ اڱوات هليو ايندو هو. سيبرينا ۾ اچي ويهندو هو. ٻئي اول جدا جدا ٽيبلن تي ويهندا هئا. پوءِ ٻنهي گڏ ويهڻ شروع ڪيو. هو پاڻ ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪندا هئا، جن ڳالهين کي نہ شروعات ٿيندي آهي ۽ نہ پڇاڙي!

ڊرامو ”سائبان ڪي نيچي“ اسٽيج ٿيو. نوجوان کي بهترين پرفارمنس جو انعام مليو. مون ”گرين روم“ ۾ ان ڇوڪريءَ کي چيو ”دل نہ لاھہ ٻئي دفعي توکي انعام ملندو.“

گرين روم جي آئيني جي عڪس ۾ نوجوان ڏانهن ڏسندي ڇوڪريءَ وراڻيو هو ”مان انعام لاءِ نہ بلڪ پيٽ پالڻ لاءِ ڊرامن ۾ ڪم ڪندي آهيان. اهو منهنجو پروفيشن آهي ۽ تنهنجي لاءِ شوق آهي.“

سندس جواب ۾ جيڪو درد هو. غم ۽ ڏک هو. تنهن کي مان وساري نہ سگهيو آهيان. هيري جي ڳڻ ڪنهن لاءِ سينگار تہ ڪنهن لاءِ زهر قاتل! مون رستي جي پٿرن ۾ تاج محل ڏٺا آهن.

***

خاڪو

ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ ٿو اچيم تہ ڇا لکان. پرائي ڳالهہ لکان. پنهنجي ڳالهہ لکان، مان ڇا لکان ۽ ڇا نہ لکان! اڄ منهنجو ذهن سخت پريشان آهي. تنهنڪري مان پرائي ڳالهہ ڪري نہ سگهندس. ان قسم جي ذهني ڪيفيت ۾ مان پنهنجي ڳالهہ بہ ڪري نہ سگهندس. مان پنهنجي اندر جي ڳالهہ ڪري سگهندس، مان پنهنجي اندر جو حال اوري سگهندس.

ڪجهہ انسان گوشہ نشين هوندا آهن. هنن جي گوشانشينيءَ سان جڏهن مداخلت ٿيندي آهي، تڏهن هو اٽڪانئيڪا ٿي پوندا آهن. اٽڪانئيڪا تہ خير هو هوندا ئي آهن، پر جڏهن سندن گوشہ نشينيءَ سان مداخلت ٿيندي آهي تڏهن هو وڌيڪ اٽڪانئيڪا ٿي پوندا آهن.

هو گوشہ نشينيءَ ۾ پنهنجي وجود جي آنڌ مانڌ کي لڪائي سگهندا آهن. پر پوءِ جڏهن زندگين جي وحشتن جا هزارين هجوم کين ورائي ويندا آهن يا ان آنڌ مانڌ سبب زندگيءَ کي ڪلهن جو بار محسوس نہ ڪندا آهن. تڏهن کين پنهنجي زندگي ڪلهن جو بار محسوس ٿيندي آهي. اهڙن ماڻهن جي باري ۾ عام طرح خيال ڪيو ويندو آهي تہ هو جيئن تہ زندگي جو چئلينج قبول ڪري نہ سگهندا آهن تڏهن گوشہ نشينيءَ جي زندگي اختيار ڪندا آهن. هنن جي باري ۾ چيو ويندو آهي تہ هو گوشہ نشينيءَ ۾ زندگي جي ذميدارين کان فرار حاصل ڪندا آهن. ممڪن آهي تہ اهو انومان سچ تي مبني هجي. مون کي فقط ايتري خبر آهي تہ مان گوشہ نشيني جي زندگي گذاري رهيو آهيان.

زندگي ۾ ڏک کائڻ کان پوءِ مون سبق پرايو آهي تہ ڪڏهن بہ حقيقت کان انڪار نہ ڪجي. حقيقت کان انڪار اندر جي آنڌ مانڌ کي انتها تائين پهچائي ڇڏيندو آهي. حقيقتن جي اعتراف کان پوءِ اندر جي آنڌ مانڌ ايتري قدر اذيتناڪ نہ هوندي آهي. اندر جي آنڌ مانڌ جي اذيتناڪ ڪيفيت کي ٿاپر ڏيڻ لاءِ مان حقيقتن جو هڪدم اعتراف ڪندو آهيان. مون ۾ هزارين عيب ۽ اوڻايون آهن. مون هميشہ پنهنجن عيبن ۽ اوڻائين جو اعتراف ڪيو آهي. اهڙي نموني مون اندر جي آنڌ مانڌ ۾ ڪجهہ قدر ٿاپر محسوس ڪئي آهي. مان جو گوشہ نشينيءَ جي زندگي گذاري رهيو آهيان. تنهنجو سڀ کان وڏو سبب اهو آهي جو مان زندگيءَ جو چيلينج قبول نہ ڪندو آهيان. مان زندگي جون ذميواريون کڻي نہ سگهندو آهيان.

موجوده طرز زندگيءَ جو خاڪو مون کي قبول نہ آهي. اهو خاڪو منهنجي طبيعت جي خلاف آهي. هر ڪو انسان پنهنجي ذهن ۾ پنهنجي زندگيءَ جي خاڪي متعلق سوچيندو آهي. ان خاڪي ۾

رنگ پريندو آهي. مون پنهنجي ذهن ۾ زندگيءَ جي جنهن خاڪي متعلق سوچيو آهي، سو خاڪو منهنجي موجوده زندگي کان بنهه مختلف آهي. ان زندگي جي خاڪي ۾ مان نوڪري جي ٽوڪري نه ڪڻندو آهيان. فائيل نه پڙهندو آهيان. اجائي لکپڙهه نه ڪندو آهيان. ان زندگي ۾ مان ڪڏهن هجومن ۾ ۽ ڪڏهن هيڪلائين ۾ هوندو آهيان. ڪنهن هڪ ڪمري واري جاءِ ۾ رهندو آهيان. ان ۾ سمورو وقت لکندو پڙهندو آهيان. بک لڳندي اٿم ته چانهه جو ڪوپ پي ڇڏيندو آهيان. هڪ ويلي کي ترجيح ڏيندو آهيان. پيٽ پرائي، مان پسند نه ڪندو آهيان. ان هڪ ڪمري ۾ مان ظاهري طرح هيڪلو هوندو آهيان، پر اصل ۾ هيڪلو نه هوندو آهيان. اتي منهنجي تصور جي دنيا آباد هوندي آهي. اتي اُهي مون وٽ هوندا آهن، جيڪي اڄ مون وٽ نه آهن. تصور جي دُنيا آباد ڪري مان پنهنجي بي معنيٰ زندگي کي ڪانه ڪا معنيٰ ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان.

مان سک جو متلاشي نه آهيان

هڪ دفعي سنڌو جي ڪنهن سوال جي جواب ۾ مون چيو هو "مان ڏکن جي ڏيهه جو واسي آهيان. سُک ملندا ته مري ويندس."

موجوده طرز زندگي منهنجي طبيعت جي، رجحان جي، ذهني لاڙن جي بنهه ابتڙ آهي- تنهنڪري مون کي قبول نه آهي.

***

سپردگي

مان ٺهندڙ عمارت جي ٽين ماڙ تي بيٺو آهيان. ٽين ماڙ تي مون کان سواءِ ٻيو ڪو بہ ڪونهي. مزور ٻي ماڙ تي ڪم ڪري رهيا آهن. مان ٽين ماڙ تي بيٺو آهيان. ٽين ماڙ جي ڇت نہ پئي آهي. تنهنڪري منهنجي مٿان آسمان آهي. مان آسمان ڏانهن ڏسي سگهان ٿو. آسمان آواره انسانن وانگر ڇڙوڇڙ ڪڪرن پنيان داغدار آهي. اوچتو سج جڏهن ڪنهن ڪڪر پنيان ليئو پائي وٺي ٿو تڏهن سڏو منهنجي اکين ۾ اچي لڳي ٿو ۽ مان پنهنجو مُنهن هڪدم هيٺ ڪري ڇڏيان ٿو.

هيٺ، پٿر ۽ بجريءَ جا ڍير آهن. لوهہ جون شيخون پيون آهن. پاسي کان گندي پاڻيءَ جو نيڪال لاءِ موريون ٺاهڻ لاءِ اونهيون

ڪاهيون ڪوٺيون اڏائون. ڪني پاڻيءَ لاءِ وڏي ٽانڪي ٺاهڻي اٿن. ان لاءِ وڏي ڪڏ ڪوٺي اڏائون. ڪجهه مزدور ان ڪڏ ۾ ڪم ڪري رهيا آهن، ۽ ڪڏ کي وڏيڪ اونهو ڪري رهيا آهن.

هن وقت، جڏهن مان ٽين ماڙ تان اونهي ڪڏ ڏانهن نهاري رهيو آهيان، تڏهن ٽين ماڙ جي ان حصي تي بيٺو آهيان، جنهن حصي ڪان پوءِ ڪجهه ڪونهي-نه ڪا ڇت آهي، نه ديوار آهي، نه ٻنوڙو آهي. مون کي فقط هڪ وک کڻڻي آهي!

هڪ وک! ڪيڏانهن! مونکي ڪا خبر ڪونهي. مون کي ڪجهه به سمجهه ۾ ڪونه ٿو اچي. مان اوچائين تان هيٺ ڏسي نه سگهندو آهيان. پوانٽي ايندي اٿم. گوڏن مان ست نڪري ويندو اٿم. هن وقت، مان ٽين ماڙ تان هيٺ نهاري رهيو آهيان. منهنجي آڏو ڪا به پِٽ ڪونهي، ڪوبه ٻنوڙو ڪونهي. ڪو به سهارو ڪونهي. مان هيٺ ڏسي رهيو آهيان، مان اوچائين کان خوفزده آهيان.

اسين جڏهن موت جي خوف تي فتح حاصل ڪري وٺندا آهيون، تڏهن ٻين ڪيترن ئي خوفن کان پيڇو ڇڏائي وٺندا آهيون. پوءِ، اسين ڪنهن به وهم، سنسي ۽ ڏند ڪٿا کان نه ڊڄندا آهيون. اسين تڏهن روشني ۽ موت سان اک ملائي سگهندا آهيون. البرڪاميو پنهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ شجاعت ۽ دليريءَ جو ذڪر ڪندي چيو آهي تہ "دراصل بهادري ان ۾ آهي، تہ انسان روشني ۽ موت سان اک ملائي سگهي."

مون گهڻو اڳ وليم سرويان جو هڪ افسانو پڙهيو هو. عنوان هوس، Daring Young Man On The Flying Trapeze "(سرڪس واري پينگهه تي هڪ همت ڀريو نوجوان.)" سرڪس ۾ هڪ پينگهه تان ٻئي پينگهه ڏانهن ٽپو ڏيندي، نوجوان ٻئي پينگهي تان پهچي نه ٿو سگهي. ڇڏائجي وڃي ٿو. هيٺيان فرش اٿس. سخت ۽

ڪهرو. پينگهہ مان ڇڏائجي فرش ڏانهن ايندي، سمورو ماضي، وچايل وهي، اجايل گهڙيون ۽ وَيَل ويل نوجوان جي تصور ۾ اُڀري اچن ٿيون. اُن اک ڇنڀ واري لمحي ۾ هو پنهنجو سمورو ماضي ڏسي وٺي ٿو. اُهو ماضي جيڪو اسين وساري نہ سگهندا آهيون-اهو ماضي، جيڪو سدائين اسان جو پيڇو ڪندو آهي-اسان جي حال ۾ ڪاهي پوندو آهي ۽ اسان سان، اسان جي آئيندي ۾ ساڻ هوندو آهي.

وليم سرويان جو افسانو پڙهي، مون کي ايئن محسوس ٿيو هو ڄڻ مان ڪنهن تمام مٿاهين عمارت جي ڇت تي پهچي ويو هوس ۽ هيٺ نهاري پنواٽيون کائي رهيو هوس. مون کي، الاءِ ڇو تڏهن محسوس ٿيو هو تہ اُڏامندڙ پينگهہ تان جيڪو نوجوان ڇڏائجي ويو هو ۽ اک ڇنڀ ۾ موت ڏانهن لهي رهيو هو، سو نوجوان مان هوس. وليم سيرويان منهنجي باري ۾ افسانو لکيو هو!

هينئر ٺهندڙ عمارت جي ٽين ماڙ تان جڏهن مان هيٺ نهاري رهيو آهيان، تڏهن مون کي وليم سيرويان جو افسانو ياد اچي رهيو آهي. مون کي محسوس ٿي رهيو آهي، مان ڄڻ تہ پينگهہ تان ڇڏائجي ويو آهيان-منهنجو ماضي، اهو جنهن کي مان وساري نہ سگهيو آهيان، منهنجي اکين آڏو تري آيو آهي-ها، مان پنهنجي commitment سپردگيءَ سان ٻڌل آهيان ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ٻڌل رهندس.

***

باطن

ڪجھ انسان خوشقسمت هوندا آهن. هنن جو ظاهر سلامت هوندو آهي. هنن جو باطن بہ سلامت هوندو آهي. اسان جو ظاهر وقت جي سفر سان گڏ ڀڄندو ڀُرندو آهي. ان عمل کي روڪي نہ سگهبو آهي. اهو عمل اٽل آهي. ان عمل جو اسان سڀني کي تجربو ڪرڻو آهي-ان عمل مان لنگهڻو آهي.

اسان جو باطن نظر کان اوجهل رهندو آهي. اسان جو باطن اسان کي نظر نہ ايندو آهي. اسان جو باطن پڻ وقت جي وهنوار سان ڀڄندو ڀُرندو ۽ ٽٽندو رهندو آهي. اهي شخص، جيڪي بيحد حساس هوندا آهن، تن جو باطن وقت کان اڳ ڀڄي پرزا پرزا ٿي ويندو آهي.

اهڙن حِساس انسانن جو باطن ٽڪرن ۾ ورهائجي ويندو آهي.

سندس باطن جا ڪجهه زخم پرجي ويندا آهن ۽ ڪجهه زخم ناسور وانگر سندس وجود جو لازمي حصو ٿي پوندا آهن.

مان هڪ اهڙي شخص کي سڃاڻان، جنهن جو باطن وقت جي قدرتي عمل کان اڳ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو آهي. هو منهنجو ساٿي آهي. مان هن جي باري ۾ ايتري يقين ۽ تصديق سان ڳالهائي سگهان ٿو، جيترو پنهنجي باري ۾. هن جو باطن وقت جي قدرتي عمل کان گهڻو گهڻو اڳ پڇي پيو آهي. هو پنهنجي باطن جا پڳل ٽڪرا کڻي زندگيءَ جي صحرا جو سفر ڪري رهيو آهي. باطن جي پڄڻ جو درد هن جي شخصيت مان ظاهر ٿيندو آهي.

هڪ دفعي ڪنهن هن کان ورجائي ورجائي پڇيو هو " تون پهرن جا پهر خاموش ڇو رهندو آهين- آسمان جي وسعتن ۾ ڇا ڳوليندو آهين-تون کلي ڇو نه سگهندو آهين، تون دوستن جي محفل ۾ ٿانئيڪو ٿي ڇو نه سگهندو آهين. ايئن ڇو آهي جو تون آهستي آهستي بنواس جو رهواسي نظر اچڻ لڳو آهين؟"

ايڏي وڏي جرح جي جواب ۾ هن وٽ ڪو به جواب نه هو. هو خاموشيءَ سان سوال ڪندڙ ڏانهن ڏسندو رهيو هو.

پوءِ ٻئي ڪنهن هن کان پڇيو هو "تون ڇا سوچيندو رهندو آهين؟ ڪنهن جي باري ۾ سوچيندو آهين؟ ڇو سوچيندو آهين؟"

تڏهن به هو ڪو صحيح جواب ڏيئي نه سگهيو هو. هن جواب ڏيڻ مناسب نه سمجهيو هو. جن جا باطن وقت جي عمل کان اڳ پڇي ٽڪر ٽڪر ٿي ويندا آهن، سي ڪو به جواب ڏيئي نه سگهندا آهن.

هن هڪڙي ڏينهن مون کي ٻڌايو هو ته باطن جي پڄڻ کان پوءِ به پڳل باطن جا ٽڪر ظاهري وجود وانگر پاڻ ۾ ڳنڍيل رهندا آهن. باطن جي پڄڻ جو احساس سان واسطو آهي. اسان کي محسوس ٿيندو آهي ته حالتن اسن جي باطن کي پڇي وڌو آهي.

هو مون کان ڪا بہ ڳالهہ نہ لڪائيندو آهي. هو منهنجن سوالن جا جواب ڏيندو آهي. هڪڙي ڏينهن مون ڪائنس پڇيو هو ”تنهنجي اختيار ۾ هجي تہ تون باطن جي پڳل ٽڪرن جو جيڪر ڪهڙو استعمال ڪرين؟“

هن چيو ”مان پنهنجي باطن جا پڳل حصا ورهائي ڇڏيندس ۽ پوءِ اطمينمان سان مري ويندس. مان پنهنجي باطن هڪ حصو پنهنجي پيڻ کي ڏيندس، جيڪا هيڪلي آهي. مان پنهنجي باطن جو ٻيو حصو ياٽتيءَ کي ڏيندس، جنهن کي مون ڏيءَ وانگر پاليو چاهيو آهي. پنهنجي باطن جو ٽيون حصو مان پنهنجي پاءُ کي ڏيندس. باطن جو چوٿون حصو سماجي ۽ معاشي طرح چيپاٽيل پنهنجن هم وطنن ۽ دنيا جي رهواسين ۾ ورهائي ڇڏيندس ۽ پنهنجي پڳل باطن جو ڇهون حصو مان ان کي ڏيندس جنهن کي مون خوابن ۾ چاهيو آهي، ۽ تعبيرن ۾ وڃايو آهي.“

مان هن جي درد کي سمجهي سگهندو آهيان. تنهنڪري مان ڪائنس اهو نہ پڇندو آهيان تہ تون خاموش ڇو رهندو آهين. ۽ آسمان جي وسعتن ۾ ڇا ڳوليندو آهين!

***

ڏک

مان ڪجهہ ڏينهن کان ساهہ کڻڻ ۾ تڪليف محسوس ڪري رهيو آهيان. دوستن دلداري ڏيندي چيو "پرواهہ نہ ڪر. تون عنقريب گذاري ويندين، دنيا مان ڪوچ ڪندين ۽ تنهنجي تڪليف ختم ٿي ويندي."

ٻہ- چار دوست ڊوڙندا آيا. چيائون، "اسان ٻڌو آهي، تہ تنهنجي ڪهاڻي ختم ٿيڻ تي آهي ۽ تون لاڏاڻو ڪرڻ جي تياريـن ۾ آهين، تنهنڪري اسان هڪ عرض کڻي تو وٽ آيا آهيون."

پڇيومان، "ڪهڙو عرض؟."

چيائون، "تون مرڻ کان اڳ پنهنجي ملڪيت اسان دوستن ۾ ورهائي ڇڏ، يا ڪا وصيت لکي ڇڏ تہ تنهنجي مرڻ کان پوءِ اسين

تنهنجي ملڪيت جا وارث ٿيون؟"

مون دوستن ڏانهن ڏٺو. چيم، "مان مرڻ کان اڳ پنهنجي ملڪيت ورهائي ڇڏيندس."

هو خوش ٿيا. پڇيائون، "تو وٽ ڇا ڇا آهي؟"

چيم، "ڪجهه ڪتاب آهن."

مايوس ٿيا. چيائون، "خير، تنهنجا ڪتاب اسين رديءَ ۾ وڪڻي ڇڏينداسين."

چيم، "مون وٽ ڪجهه غم آهن."

چيائون، "اسان کي نه گهرجن. قبر ۾ کڻي وڃجانءِ."

چيم، "مون وٽ ڪجهه يادگيريون به آهن."

جواب ڏنائون، "تنهنجين يادگيرين سان اسان کي ڪا به دلچسپي ڪونهي."

چيم، "مون وٽ هڪ اڻپوري محبت به آهي، جنهن کي پورو ڪرڻ لاءِ مان محبت جي نالي ۾ پاڻ کي دوکو ڏيندو رهيو آهيان."

"اسان کي خبر آهي. ان باري ۾ تون ڏاڍو بدنام آهين." دوستن چيو. "اسان کي تنهنجيون بدناميون نه گهرجن."

چيم، "ان جو مطلب آهي ته توهين منهنجي ملڪيت ۾ دلچسپي نه ٿا رکو." هو هليا ويا.

ان کان پوءِ مان پنهنجي ننڍپڻ جي سنگتيءَ سان ملڻ ويس. انگليند مان نڪ ۽ ڪن ۽ نڙيءَ جو وڏو ڊاڪٽر ٿي موٽيو آهي. نالو اٿس امداد. منهنجي هميشه امداد ڪندو آهي. هن سان پنهنجي تڪليف جو ذڪر ڪيم. چيائين، "تنهنجو نڪ ڏسندس."

چيم، " مان نڪ جو پڪو آهيان. منهنجو نڪ ڏسي ڇا ڪندين!"

نه مڙيو. چيائين، "مونکي تنهنجي نڪ جي پڪائيءَ تي شڪ

آهي. تنهنجي نڪ جو معائنو ڪندس.”

مان نڪ ڪٽي هن آڏو ويهي رهيس. وڏيءَ جاڪوڙ ڪان پوءِ ڪيس منهنجو نڪ نظر نہ آيو جيڪو مُڇن ۾ لڪل هو. هن منهنجي نڪ جو معائنو ڪيو. چيائين، ”سموري گڙ ٻڙ تنهنجي نڪ ۾ آهي. تنهنجي نڪ ۾ رولو آهي.”

چيومانس، ”تہ پوءِ منهنجي اهڙي ناڪاري نڪ کي ڪپي ڇو نہ ٿو ڇڏين!”

هن جواب نہ ڏنو.

***

هوءَ

مان هڪ اهڙي ڇوڪريءَ کي سڃاڻان، جنهن جي دل مون لاءِ اوپري نہ هئي ۽ جنهن جو روح مون لاءِ اجنبي نہ هو. مون سندس سون جهڙي دل ۾ درد ڏٺو هو. عذابن جو احساس ڏٺو هو. پنهنجن هٿان مليل تڪليفن ۽ غمن جو انبار ڏٺو هو. ايثار ۽ قربانيءَ جي عيوض کيس جيڪي زخم مليا هئا، تن زخمن سندس روح کي ناسور ڏنا هئا. هوءَ بي انتها بلند ۽ عظيم هئي. مون پنهنجي وياڪل ۽ اٽڪانئيڪيءَ زندگيءَ ۾ هن کان وڌيڪ شانائتي ۽ عظمتن کان بہ اوچي ڇوڪري نہ ڏٺي آهي. سندس پيرن جي پٽيءَ مان مون پنهنجي پيشانيءَ تي محراب ٺاهيو هو. اهو محراب اڄ تائين منهنجي نرڙ تي موجود آهي.

هوءَ آسماني ڪتابن وانگر مقدس ۽ خزان جي شام وانگر اُداس

اُداس هوندي هئي. ڪيس ڏسڻ ۾ ملڻ ڪان پوءِ مونکي شاهہ لطيف جي سُر سسئي جا ڏونگر، ڏک ۾ ڏير سمجهہ ۾ اچي ويا آهن. هوءَ مريم لاءِ بيگناهيءَ جو ثبوت هئي ۾ پنهنجي مٿي تي الزامن جو تاج پائي هلندي هئي. هڪ دفعي مون ڪيس چيو هو "تون ڪنڊن جو تاج مون کي ڏيئي ڇڏ. مان گنهگار آهيان. مقتل منهنجو مقدر آهي. تون بيگناهہ آهين. اسان جي ڌرتي تنهنجي خونِ ناحق جو ٻوجهہ برداشت ڪري نہ سگهندي. مان توکي مرڻ نہ ڏيندس، تنهنجي بدران مان مري ويندس."

سندس اُداس چپن تي مايوس مُرڪ تري آئي هئي. جڻ چوندي هجي، ڏسين نہ ٿو تہ مان روح جي گهراين تائين گهائل ٿي ويئي آهيان!

مان پنهنجن جي ماريل آهيان!

هوءَ اها عظيم ڇوڪري هئي، جنهن ون يونٽ ٽوڙائڻ وارين تحريڪن ۾ سيني سان ٻانهن ٻيلي ٿي ڪم ڪيو هو. نوجوان شاگرد جڏهن گرفتار ٿيندا هئا، تڏهن هوءَ ماني پچائي لاڪپن ۾ جيل ڏانهن ڏياري موڪليندي هئي. شاگرد جڏهن پوليس جي تشدد سبب زخمي ٿي موٽندا هئا. تڏهن هوءَ ئي سندن ٽهل ٽڪور، مرهم پٽي ڪندي هئي. سموري تحريڪ ۾ هوءَ عورتن جي نمائندگيءَ جي علامت هئي.

هوءَ جڏهن ون يونٽ ٽوڙائڻ وارين تحريڪن ۾ ڪم ڪندي هئي، تڏهن مون نہ ڏٺي هئي. تڏهن مون سندس نالو ٻڌو هو. مان فخر محسوس ڪندو هوس، سوچيندو هوس، تہ جنهن ڌرتيءَ تي اهڙيون سروپچ ڌيئرون جنم وٺي سگهن ٿيون، سا ڌرتي ڏاڍن، ظالمن ۾ جابرن جي ستم سان فنا ٿي نہ سگهندي. سا ڌرتي سدا حيات رهندي.

۾ پوءِ هڪڙي ڏينهن، اوچتو ئي اوچتو هوءَ ۾ مان هڪ ٻئي جي سامهون اچي بيٺاسين. هوءَ ٽڪل هئي. ٽُٽل هئي. سندس هڪ هڪ

ياد زخمن سان چور هئي. مون کان پڇيائين، ”تون به مونکي سنگسار ڪندين؟“

مان سندس قدمن ۾ ويهي رهيس. سندس پيرن جي پٺيءَ جو محراب مٿي تي ٺاهيم. چيم، ”تون سنڌ آهين. مان سنڌ کي ڪيئن سنگسار ڪندس!“

اُڏمن اُٿل کاڌس. پريل پريل آواز ۾ چيائين، ”هنن مون کي سنگسار ڪيو آهي.“

چيم، ”اُهي سنڌ سان سچا ناهن.“

هوءَ عظيم هُئي، عظيم آهي. هوءَ بلند هئي، بلند آهي. هوءَ آسماني صحيفن وانگر مقدس هئي، مقدس آهي.

هوءَ ۽ مان اهڙي نموني ۾ اهڙي طرح مليا هئاسين، هڪ ٻئي جي سامهون اڇي بيٺا هئاسين. جو هوءَ پنهنجن هٿان مليل زخمين کان چور چور هئي، ۽ مان ڀڳل هوس، پريل هوس، منتشر هوس. هوءَ مونکي ان وقت ملي هئي، جڏهن مان لغزشن جي پاتال ۾ ويهي ويو هوس، غفلتون هڪ خوبصورت بلا جو روپ ڌاري مون کي ڳڙڪائي رهيو هيون. هن مون کي فريبن جي ڳن مان ڪڍي ورتو. هن مون کي خوبصورت بلا جي چنبن مان ڇڏائي ورتو. چيو هئائين، ” جيڪڏهن ان خوشفهميءَ ۾ آهين ته گهڻو لکي ڇڏيو اٿئي، ته پوءِ وڏي غلط فهميءَ ۾ آهين. پنهنجو انت چوٿو آٺين! تو کي ته ڌرتيءَ جو اڃا سمورو قرض چُڪائڻو آهي! توکي ته اڃا گهڻو ڪجهه لکڻو آهي!“

مونکي ڌرتي جو قرض چڪائڻو آهي! مون حيرت ۾ اچرج مان ڏانهنس ڏٺو هو. هوءَ ايڏي بلند هئي. جو آسمانن جي بلندي هن جي موجودگيءَ ۾ مونکي پست محسوس ٿيندي آهي. اڄ جڏهن هي ڪالم لکي رهيو آهيان، آسمانن جي بلندي مون کي پست محسوس ٿي رهي آهي.

مان اعتراف ڪريان ٿو هوءَ مونکي اڪ چنبي جيتري مختصر ساعت لاءِ ملي هئي ۽ مونکي فرض ۽ جوابدارين سان نباهه جو درس ڏيئي ويئي. هن مونکي ڌرتي جي قرض جو احساس ڏياريو. ان وقت، جڏهن مان اوندهه ڪي روشني سمجهي پنهنجي قرض کان غافل ٿي رهيو هوس، هن مون ڪي دل جي روشني ڏني. مون پاڻ ڪي ڌونڌاڙيو. هوش آيو. پاڻ ڪي بيانن ۾ بيٺل ڏٺم. هوءَ مون ڪي وسندين ۾ موٽائي آئي، جتي درد ۽ غم ۾ ٻڏل افسانا آهن، ڪهاڻيون آهن.

۽ پوءِ هڪڙي ڏينهن هن مون کان موڪلايو. هلي ويئي. مونکي دعائون ڏيندي ويئي. اهو محراب، جيڪو سندس پيرن جي پٽيءَ مان پنهنجي پيشانيءَ تي ٺاهيو اٿم، مون وٽ مستحڪم آهي. هوءَ جڏهن هلي ويئي، تڏهن مون ٻئي هٿ ڌرتيءَ تي رکي قسم کاڌو "مان تنهنجو قرض چُڪائيندس، جيستائين مون لاءِ ذات جا در کليل آهن، مان تنهنجي خاطر ڌرتي، ۽ هن جي خاطر لکندو رهندس- جيڪا مون کان موڪلائي ويئي آهي- مون غافل کي هميشه لاءَ ڌرتيءَ جي رشتي سان جوڙي ويئي آهي."

***

آس

اج (16سيپٽمبر 1977ع) عيدالفطر جو ڏينهن آهي. هن وقت شام جا ڇهه ٿيا آهن. مان مارگلا رستي جي ڀئي پاسي مارگلا ٽڪرين ڏانهن ڏسي رهيو آهيان. سج ٽڪرين پٺيان لڪي پيو آهي. شام جا پاڇا اسلام آباد کي خاموشيءَ جي چادر ۾ ويڙهي رهيا آهن. مارگلا ٽڪرين جي چوٽين وٽ ٺاهيل تفريح گاهه دامن ڪوهه ويران آهي. اج ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهن کان سواءِ اُتي ڪوبه ڪونهي.

مون کي چڱي طرح ياد ڪونهي. اها ورهين جي ڳالهه آهي. ڪجهه ٿيو هو جو دل جو آباد شهر موهن جو دڙو ٿي پيو هو. ان دفعي تمنائن جو سج مايوسين جي اوڙاهه ۾ اهڙو لٿو جو وري نه اُڀريو. تعبيرن جو تعاقب ڪندي خواب ٽڪجي پيا، ٿڪي پيا ـ منتشر ٿي ويا.

حالتن کان بنھہ ٻر ھئڻ جي باوجود، ڪڏھن حالتن سان ٺاھہ ڪرڻو پوندو آھي. زندگيءَ جي سفر جي دز جو مٿي تي محراب ٺاھڻو پوندو آھي. اھا قيمت زندھہ رھڻ جي عيوض ادا ڪرڻي پوندي آھي. ڪنھن کان جڏھن پڇيو ويو ھو تہ انسان ۽ جانور ۾ ڪھڙو بنيادي فرق آھي! تڏھن ھن وراڻيو ھو تہ انسان ڪِلي سگھندو آھي-۽ جانور ڪِلي نہ سگھندو آھي.

اسين جانور ھئڻ جي باوجود جيئن تہ جانور نہ آھيون، تنھنڪري ھر حال ۾ ۽ ھر قيمت تي کلڻو پوندو آھي. اسين سياحن کي دعوت موڪلي موھن جي دڙي کي ڪجھہ دير لاءِ آباد ڪندا آھيون. تاريخ ۾ فقط ھڪ دفعو عيسيٰ پيدا ٿيندو آھي. ويھين صدي جا عيسيٰ صندل جي ڪاٺ جو صليب کڻندا آھن ۽ مٿي تي اسٽين ليس اسٽيل جو تاج پائيندا آھن. وقت جيڪڏھن گرامہ فون رڪارڊ ھجي ھا، تہ اسين سڄي مصرا ٻڌي ٻڌي بيزا ٿي پئون ھا، ۽ رڪارڊ کي پڇي پورا ڪري ڇڏيون ھا. ڪجھہ ڏينھن اڳ (15 سيپٽمبر) ھلال ۾ مون استاد بخاريءَ جو قطعو پڙھيو ھوم. مون کي بيحد وڻيو ھو.

ھن چيو: ڪپڙو نہ ھو ڪاڏو نہ ھو
تو چيو: ھر چيز ھئي، پيسو نہ ھو
مون چيو: اوڏر تہ ونجي ھا ڪٽي،
پر خوشي بازار جو سودو نہ ھو.

اڄ صبح جو ماسٽر چندر جي گانن جي ٽيپ ويٺي ٻڌم. ماسٽر چندر سنڌي موسيقيءَ جو لازوال ۽ لافاني فنڪار آھي. عظيم آرٽسٽ آھي. گھڻو ڪري پرسرام ضيا جو ڪلام آلاپيندو ھو. پاڻ بہ شاعري ڪندو ھو ۽ پنھنجا غزل جوڙي ڳائيندو ھو. سوين دفعا اڳ ٻڌل سندس ھڪ غزل ٻيھر ٻڌي مان اُباڻڪو ٿي پيس. ذھن تصور جي رڻ جو راھي ٿيو. ماسٽر چندر جي ڪلام جي ھڪ سٽ شعور جي مقبرن

۾ پڙاڏا ڪندي رهي.“

”دل جي آ آس دل ۾، شل آس ٿيندي پوري!

ڪهڙي آس ڇا جي آس! ڪابہ نہ! اسين خوابن جا مسافر تعبير لاءِ تمنا نہ ڪندا آهيون. اسين اهي مست الست آهيون، جيڪي تعبيرن کي خواب ڏيئي ڇڏيندا آهن. اها آس ئي ڪهڙي جيڪا پوري ٿئي. اها منزل ئي ڪهڙي جيڪا ملي پوي، اُها راهہ ئي ڪهڙي جيڪا کُٽي پوي! ماستر چندر ڪهڙي آس جو ذڪر ڪيو آهي! هن ڇا جي آس جي ڳالهہ ڪئي آهي! ساڳئي ڪلام ۾ ماستر چندر چيو آهي:

”هڪ ڏينهن مون کي توسان ملڻو تہ يار آهي.“

ڪنهن سان ملڻو آهي! ڪڏهن ملڻو آهي! ڪٿي ملڻو آهي! ڪنهن کي ڪنهن ڪنهن سان ملڻو آهي!

مون هڪ دفعي سنڌوءَ کي چيو هو:” تنهنجي منهنجي محبت لازوال ان ڪري آهي، جو اسان کي ڪنهن بہ جنم ۾ ملڻو نہ آهي. اسان کي شاهہ لطيف جي هڪ سٽ جو سونهون ٿيڻو آهي:

”ڳوليان ڳوليان مَ لهان، شال مَ ملان هوت.“

***

اشرف المخلوقات

انسان جي اشرف المخلوقات هئڻ واري دعوي مان منهنجو اعتبار کڄي ويندو آهي، جڏهن ڪنهن ابهم، معصوم، منتڙي ٻار جوساهه نپوڙيو ويندو آهي. مان اندران ڀڄي ڀُري پوندو آهيان، ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون ويڳاڻو ٿي رلندو وتندو آهيان، دل جو شهر ڊهي ويندو آهي، مان ڪنڊرن مان سچائيءَ جا آثار ڳوليندو رهندو آهيان.

دل جي دنيا ايئن ئي ٿيندي آهي، جو ڪن ۾ ٺهندي ۽ ڪن ۾ ڊهندي آهي. ڪنهن مون کان پڇيو هو ته تنهنجين تحريرن ۾ غير شعوري طرح "دل جي دنيا" جو ذڪر ايندو آهي، ايئن ڇو آهي؟ تڏهن مون کيس جواب نه ڏنو هو. مان سمجهان ٿو ان وقت ڪو مناسب جواب مون کي سمجهه ۾ به نه آيو هو. اهو سوال منهنجي ذهن مان خارج نه ٿيو

آهي. اهو سوال اڄ بہ مون کي ياد آهي. اڄ جڏهن دل جي دنيا جو ذڪر ڪيو اٿم، تڏهن ان پراڻي سوال جو پڙلاءُ بہ ڪن پيو اٿم! سوچيان ٿو جواب ڏيئي ڇڏيان.

مان بنيادي طرح رومان جو ليکڪ آهيان. هتي لفظ رومان مان مراد فقط عشق نہ آهي. رومان مان منهنجي مراد Romance آهي. رومانس جي معنيٰ جو اندازو اسٽينلي لين پول جي جملي مان لڳائي سگهجي ٿو. جنهن محمد بن قاسم طرفان سنڌ جي فتح کي تاريخ جو رومان سڏيو آهي. مان مبالغہ آرائي ۽ وڏاءَ جو ليکڪ آهيان. مبالغہ آرائي ۽ وڏاءَ جا ليکڪ بنيادي طرح رومانس جا ليکڪ ٿيندا آهن ۽ رومانس جا ليکڪ دل هٿان مجبور هوندا آهن. اهو ئي سبب آهي جو مان غير شعوري طرح "دل جي دنيا" جو ذڪر ڪري ويهندو آهيان.

لياقت آباد ۾ اڍائي سالن جي ٻارڙي جي سسي ڌڙ کان ڌار ٿي وئي. اخبارن ۾ تصويرن سميت خبر آئي. منهنجي دل جي دنيا ويران ٿي وئي. اعتبار جون ڪنگريون ڪري پيون. نہ- انسان اشرف المخلوقات نہ آهي- هرگز هرگز نہ آهي. تاريخ جي ڪنهن بہ دور ۾، ڌرتيءَ جي ڪنهن بہ حصي تي، جتي ڪنهن ابهم جو رت وهيو آهي، ان ڌرتيءَ ڪڏهن بہ سُک جو سپنو نہ ڏٺو آهي. اسان جي ڌرتي سُک جو سپنو نہ ڏسندي. ابهم جي روح اسان جي مٽيءَ مٿان بيٺل آسمان تي نظر نہ ايندڙ تحرير پڙهي ورتي آهي. مان شاعر هجان ها تہ جيڪر ابهم جي موت تي نوحو لکان ها، مرثيو لکان ها! مان شاعر نہ آهيان، مون کي اڌ پيغمبري نہ مليل آهي، جنهن احساس ڏنو آهي، تنهن احساس جي اظهار جو رستو نہ ڏنو آهي.

مان پنهنجي لاءِ دعا نہ گهرندو آهيان. اهو منهنجو ذاتي مسئلو آهي. اهو ڪنهن بحث جو موضوع نہ آهي. جنهن ڏينهن مون ماءُ ۽ سندس ڇهن ٻارن جي شهادت جو احوال پڙهيو، تنهن ڏينهن مون

آسمان ڏانهن ڏٺو هو ۽ عرض ڪيو ته مولا مون کان احساس موٽائي نه ونجانءِ، مان احساس جي عيوض وجود ۽ اعتبارن ۽ اعتقادن جا ڪنڊر قبول ڪريان ٿو. مون کي درد ڏي، مان توکان دوا نه گهرندس.

ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ، وجود جي ڪنڊرن ۾ گهمندي منهنجا پير جڏهن چلجي شل ٿي پوندا، تڏهن مان ڪنهن قتل مقبري جي ڊٺل شهر پناهه کي ٽيڪ ڏئي ويهي رهندس، ۽ امام غزاليءَ کي پڙهندس.

امام غزاليءَ لکيو آهي ته "انسان ۾ جتي فرشتن جهڙيون خصلتون آهن، اتي منجهس سوئر واريون بڇڙايون به آهن." منهنجو بحث امام غزاليءَ سان نه آهي. منهنجو بحث پاڻ سان آهي. اهي انسان ڪي آڳرين تي ڳڻڻ جيترا وڃي بچيا آهن، جن جي ڪري سوئرن پاڻ کي اشرف المخلوقات سڏائڻ جو شرف حاصل ڪيو آهي.

***

رهبر

رهبر مليو تہ دل جي ماتمڪدي ۾ مليو. ورهين جي انتظار کانپوءِ زندگيءَ جي شام ۾ مليو مان ڪيس سڃاڻي ڪيو هو ٻيهي رهيو.

”مان خليل جبران نہ آهيان“ مان هن جي سامهون وڃي ويٺس.

چيم ”مان تنهن ڪري توکان اهو سوال نہ پڇندس، جيڪي سوال جبران پنهنجي پيغمبر کان پڇيا هئا.“

رهبر ڪنڌ ڪڍي مون ڏانهن ڏٺو.

چيم ”مان توکان وحدت الوجود جي سمجهاڻي نہ وٺندس“

رهبر خاموش رهيو.

مون ڳالهايو. چيم ”مان توکان جنت ۽ دوزخ جي حقيقت نہ پڇندس.“

"جيڪي انسان پنهنجي وجود ۾ هڪ جنت ۽ دوزخ کڻي جيئندا آهن، سي انسان جنت ۽ دوزخ جي باري ۾ سوال نہ ڪندا آهن". رهبر ڳنڀير لهجي ۾ ڳالهائيندي چيو تہ "مون کي خبر آهي، تون جنت ۽ روزخ جي باري ۾ سوال نہ ڪندين"

مون اچرج مان رهبر ڏانهن ڏٺو.

"رهبر، تون مون کي دل جي ماتمڪدي ۾ مليو آهين، تنهنڪري منهنجي دل جو حال ڄاڻين ٿو." ڪائنس پڇيم، "مون کي ٻڌاءِ رهبر، تہ لمحا ڪڏهن سڪرات جي عذاب وانگر طويل ڇو ٿي ويندا آهن ۽ چار ڏينهن چار صديون ڇو محسوس ٿيندا آهن."

"مان تنهنجي تقدير جو ڪاتب نہ آهيان." رهبر چيو. "ڇا محسوس نہ ڪيو اٿئي، تہ وقت جي جن لمحن کي تون روڪڻ چاهيندو آهين ۽ انهن لمحن جي لاءِ ڦٿڪندو آهين، سي لمحا اک ڇنڀ ۾ گذري ويندا آهن!"

رهبر جو جواب ٻڌي سمجهيم. پوءِ ڪائنس پڇيم، "ايئن ڇو آهي رهبر، جو زندگيءَ جي شام ۾ منهنجو وياڪل من عبادت لاءِ ماندو ٿيڻ لڳندو آهي."

"عبادتگاهہ جا در تنهنجي لاءِ بند آهن. زندگيءَ جي آخري سجدي لاءِ تون عبادتگاهہ ۾ داخل نہ ٿي سگهندين." رهبر غور سان مون ڏانهن ڏسندين چيو "تون دل جي ماتمڪدي مان نڪري عبادت ڪري نہ سگهندين."

"اهو فيصلو ڪڏهن ٿيو هو؟" مون رهبر کان پڇيو

"ازل کان" رهبر وراڻيو. پوءِ هن چيو "ياد اٿئي، ڪنهن سرباڻ ۾ توکي چيو هو تہ ڪجهہ انسان پنهنجي صليب پنن تي کڻي زندگيءَ جو سفر طئہ ڪندا آهن."

"ها مون کي ياد آهي." مون وراڻيو.

رهبر چيو ” ۽ تڏهن تو بہ سرگوشيءَ ۾ ڳالهايو هو ۽ چيو هو تہ ڪجھہ انسان پنهنجي جنگ اڪيلي سر وڙهندا آهن. ياد اٿئي نہ پنهنجو جملو؟ ”

“رهبر ” مان سندس قدمن تي ويهي رهيس، چيم “تون منهنجي باري ۾ سڀ ڪجھہ ڄاڻين ٿو.”

“جيڪي انسان پنهنجا صليب ڪٽي زندگيءَ جو سفر طئي ڪندا آهن ۽ پنهنجي جنگ اڪيلي سر وڙهندا آهن،سي عبادتگاهہ تائين پهچي نہ سگهندا آهن” رهبر چيو “هو تو وانگر دل جي ماتمڪدي ۾ عبادت ڪندا آهن.”

چيم، “مون کي اڄ پڇيل سوالن جو جواب ڏي رهبر.”

“اڄ محرم جي ڏهين تاريخ آهي.” رهبر غور سان مون ڏانهن ڏسندي چيو. “زندگيءَ ڪنهن ڪنهن وقت فرات نديءَ جي ڪناري اجايل ئي گذري ويندي آهي.”

رهبر مون کي دل جي ماتمڪدي ۾ هيڪلو ڇڏي هليو ويو.

***

سنڌو منهنجي ساهه ۾

تشخص

هڪ دفعي سنڌوءَ مون کان ڏاڍو عجيب سوال پڇيو هو. پڇيو هئائين، "اسين ٻئي ڪير آهيون ۽ اسان جو پاڻ ۾ ڪهڙو سنگ آهي؟"

ڏانهنس ڏسندي وراڻيو هيم "ڪجهه سنگ اهڙا ٿيندا آهن، سنڌو جن جي ڪابہ سمجهاڻي نہ ٿيندي آهي."

سنڌوءَ چيو "منهنجي ڳالهہ ٽولنوائين."

چيم، "چڱو ڀلا، اول تون ٻڌاءِ تہ ڏرتي ۽ دل وارن ۾ ڪهڙو سڱ هوندو آهي؟"

سنڌو کلي پيئي، چيائين، "تون وڏو استاد آهين."

"سمجهي سگهين ٿي تہ مان توسان ڪڏهن استادي ڪري

سگهندس!"

"ڪهڙي خبر- توتي ڪهڙو اعتبار!"

"وڏي ظالم آهين."

"مان ظالم آهيان!"

"ظالمن کي متي تي ڪي سگ ٿيندا آهن!"

هڪ جملي تي مونکي ظالم هئڻ جو الزام ڏنو اٿئي!"

منصور کي جڏهن سنگسار پئي ڪيائون تڏهن ابوبڪر شبليءَ کيس گلاب جو گل هنيو هو ۽ منصور کان آهہ نڪري ويئي هئي."

"تون پاڻ کي منصور ٿو سمجهين"

مون منصور جي پيرن جي پٽيءَ جو متي تي محراب ٺاهيو آهي."

هوءِ اداس ٿي پيئي، اُداس ٿيڻ کانپوءِ وڌيڪ سهڻي ۽ شاناءُتي ٿي پيئي. مان اڄ تائين سمجهي نہ سگهيو آهيان تہ ڪجهہ ماڻهو اداس ٿيڻ کان پوءِ جاذب نظر ڇو ٿي پوندا آهن!

مون سنڌوءَ کان پڇيو "عشق کي عبادت ڇو سڏيندا آهن"

جواب نہ ڏنائين. منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيائين. خلائن ۾ نهارڻ لڳي.

پڇيم "مونکان ناراض آهين، سنڌو؟"

"تو سان ڳالهائڻ اجايو آهي."

"فقط تو هڪ سان ڳالهائڻ لاءِ مون سڄيءَ دُنيا سان ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي."

"تہ پوءِ منهنجو سوال ڇو ٿو لنوائين.؟"

ڪهڙو سوال؟"

"اسين ٻئي ڪير آهيون ۽ اسان جو پاڻ ۾ ڪهڙو سنگ آهي؟"

"مون ڏانهن ڏس. سنڌو." سندس اکين ۾ نهاريندي چيم، "مون ڏانهن غور سان ڏس."

هن مون ڏانهن ڏٺو.

چيم، "تون ۽ مان درد جي مسلسل سلسلي جي ڪڙي آهيون. اسين چاهتن جي نئين رسم جا خالق آهيون، اسين خزائن جي وحشت جو سينگار آهيون."

پڇيائين، "اسان جو پاڻ ۾ ڪهڙو سنگ آهي؟"

وراڻيم، "اسان جو پاڻ ۾ درد جو رشتو آهي؟"

پوءِ هن پريل پريل آواز ۾ پڇيو "اسان جو ڏوهه ڪهڙو آهي؟"

سندس سوال ٻڌي دل ڀرجي آئي. هوءَ معصوم آهي. آسمان وانگر بي داغ آهي. مان گنهگار آهيان. منهنجو منحوس پاڇو مٿس پيو آهي. هوءَ بدنام ٿي آهي.

"ڏوهه منهنجو آهي. تنهنجو ناهي. تون معصوم آهين. " چيم، "تون عيسيٰ جي ترِيءَ مان ٽميل رت جو قطرو آهين. تون مريم جي اک جي آلاڻ آهين."

***

نشان

اسان جي ڳالهين جي نہ ابتدا هوندي آهي ۽ نہ انتها. ڪڏهن تہ پهرن جا پهر ڳالهائيندا آهيون. زندگيءَ جي باري ۾ ۽ موت جي باري ۾، خوشين جي باري ۾ ۽ غمن جي باري ۾، خوابن جي باري ۾! ۽ ڪڏهن وري ڪلاڪن جا ڪلاڪ خاموش هلندا رهندا آهيون. ويران رستن تي اُداس وڻن جي هيٺان! اهڙي حياتي، جنهن جو وڏو حصو اسان پنهنجي وجود جي منتشر حصن کي ميڙيندي ۽ ان ڪوشش ۾ ناڪام ٿيندي گذاري ڇڏيو آهي ۽ باقي حصو جيڪو محدود ۽ مختصر آهي، ان ڪوشش ۾ گذري ويندو.

ڪالهہ اسين ڪلفٽن تائين پنڌ ويا هئاسين ۽ سمنڊ جي ڪناري تي قدمن جا نشان ڇڏي موٽي آيا هئاسين. واٽ تي خاموشيءَ کي

ٿوڙيندي، سنڌوءَ هڪ جملو ڳالهايو هو ۽ هن چيو هو "وقت جي وير اسان جي قدمن کي لٽي ڇڏيندي."

"ها، وقت جي وير قدمن جي عارضي نشانن کي لٽي ڇڏيندي آهي."

سنڌوءَ ڏانهن ڏسندي چيو هيم، "تون ۽ مون موهن جي دڙي ۾ جڏهن اهو شهر آباد هو، قدمن جا نشان ڇڏيا هئا، اُهي نشان اڃان تائين اتي موجود آهن. وقت جي وير عشق جي عبادتگاهن ۾ ڪيل سجدن جي محرابن کي لٽي نہ سگهندي آهي."

سنڌوءَ ٿڌو ساهہ کڻندي چيو هو "تون ماضيءَ جون ڳالهيون پيو ڪرين."

"عشق جو عبادتگاهہ ويران نہ ٿيو آهي. سنڌو" چيو هيم، مان زمان حال جي ڳالهہ پيو ڪريان."

بس اهڙيون هونديون آهن اسان جون ڳالهيون، جن کي نہ منڍ هوندو ۽ نہ پڇاڙي! ماڻهو اسان جون ڳالهيون ٻڌي منجهي پوندا آهن.

ڪين اسان جون ڳالهيون سمجهہ ۾ نہ ايندڙيون آهن ۽ پوءِ هو اسان جي ڳالهين مان هزارين معنائون ڪيندا آهن.

ڪلفٽن ڪان پنڌ موٽيا هئاسين. صدر تائين پهچندي ٿڪجي پياسين. ايلفيءَ مان لنگهندي هڪڙي ٻارڙي کي ڏٺوسين. فيشن آرڪيڊ جي ٻاهران فٽ پاٿ تي پراڻا ڪيلينڊر رکي وينو هو ۽ ڪلينڊرن مان تصويرن ڪپي وڪڻي رهيو هو. سنڌو ٻارڙي وٽ بيهي رهي. پراڻن ڪيلينڊرن ڏانهن ڏسندي رهي. پوءِ هيٺ جهُڪي هڪ پراڻي ڪيلينڊر مان ڪپيل تصوير کڻي ورتائين. تصوير ڪنهن ڇوڪريءَ جي هئي. تصوير مون کي ڏيکاريندي پڇيائين، "ڪيئن آهي"؟

بيخياليءَ ۾ چيم، "ٺيڪ آهي، سٺي آهي."

ڇوڪريءَ کان تصوير جي قيمت پڇي ڪيس هڪ رُپيو ڏنائين.

تصوير خريد ڪري ورتائين. مون عجب مان ڏانهنس ڏٺو. پڇيو مانس،
"تصوير ڇو ورتي اٿئي"
جواب ڏنائين "تو کي پسند جو آهي!"
"مون کي!" مان حيران ٿيس.
"ها، توئي تہ چيو هو نہ. تہ هيءَ توکي پسند آهي."
"مون کي مٿي ۾ ٻيون مصيبتون گهٽ لڳل آهن. جو هينئر ڇوڪرين جون تصويرون گڏ ڪندس!"
"ڪهڙي خبر!"
"مون کي ميوزيم کولڻو ناهي."
"بس!"
سنڌوءَ چيو "مون تنهنجي واتان اهو جملو ٻڌڻ پئي چاهيو. مون کي تنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ سڀ خبر آهي."
دل جو ڪعبو انيڪ بُتن سان آباد هو. سنڌو" مون ڏانهس ڏسندي چيو." ۽ جڏهن کان مون کي هڪ معبود مليو آهي، تڏهن کان مون دل جي ڪعبي جا سمورا بت ڀڃي ڇڏيا آهن."
سنڌوءَ اُداس نظر سان مون ڏانهن ڏٺو.
چيم، " جڏهن مان نہ هوندس سنڌو، تڏهن سنڌ جا مرثيہ گو شاعر توسان منهنجي بي پناهہ محبت جا نوحا لکندا. منهنجي چاهت کي ڳائيندا."

***

محبت

هڪڙي ڏينهن سنڌوءَ مون کان پڇيو "مون سان ڪيتري محبت اٿئي؟"

سوال منجهائيندڙ هو. ڪوبہ مناسب جواب دل تي تري نہ آيو. مون سنڌوءَ کي چيو "اڄ تائين محبت ڪرڻ وارن کان ڪنهن اهڙو سوال نہ پڇيو هوندو جهڙو تون مون کان پڇيو آهي."

سنڌوءَ چيو "اهو سوال فقط تنهنجي لاءِ آهي."

"منهنجي محبت جي انتها ۾ شڪ اٿئي؟"

چيائين، "نہ"

پڇيو مانس "تہ پوءِ اهڙو سوال ڇو پڇيو اٿئي؟"

"ياد اٿئي، هڪ دفعي تو پنهنجي محبت جي باري ۾ ڇا چيو هو."

”ڇا چيو هوم؟“

”تو چيو هو تہ جهڙي محبت تو مون سان ڪئي آهي، تهڙي محبت اڄ تائين ڪنهن بہ ڪنهن سان نہ ڪئي هوندي.“

ها. ”مون کي پنهنجو جواب ياد آهي. مان پنهنجي دعويٰ تي اڄ بہ قائم آهيان.

”پنهنجي دعويٰ جو مطلب سمجهين ٿو؟“

ها سمجهان ٿو ورنہ اهڙي دعويٰ نہ ڪريان ها.“

”پڪ اٿئي تہ جهڙي محبت تو مون سان ڪئي آهي، تهڙي محبت اڄ تائين ڪنهن بہ ڪنهن سان نہ ڪئي هوندي؟“

سنڌوءَ کي چيم، ”منهنجين اکين ۾ نهار سنڌو.“

سنڌوءَ پنهنجين عميق نگاهن سان منهنجين اکين ۾ نهاريو.

چيم، ”منهنجين اکين ۾ توکي حاصل ڪرڻ جي هوس نہ آهي.“

هوءَ خاموش رهي.

چيم، ”منهنجين اکين ۾ وڇوڙي جي شمعن جي روشني آهي.“

هن ڪجهہ نہ چيو.

مون چيو ”ماڻهو محبت ۾ وصل جي آرزو ڪندا آهن. مون فراق سان زندگيءَ جي ويرانين کي سينگاريو آهي.“

سنڌوءَ ٿڌو ساهہ کنيو ۽ چيو ”پوءِ تہ مان پنهنجو سوال ورجائڻ ۾ حق بجانب آهيان.“

چيم ”تو هن هڪ سوال جي ڳالهہ تي ڪرين سنڌو منهنجي وجود جي باطن ۽ ظاهر تي توکي اختيار آهي.“

هوءَ اداس ٿي پيئي.

چيم، ”فقط تون آهين سنڌو جنهن مون سرڪش کي واڳ وڌي آهي.“

هوءَ وياڪل نظر اچڻ لڳي.

چيم، ”عجب ماجرا آهي. مون کان محبت جي مام متعلق پڇندي آهين؛ ۽ پوءِ منهنجي محبت جو اظهار ٻڌي، اداس ٿي پوندي آهين.ايئن ڇو آهي سنڌو!“

سنڌوءَ منهنجي سوال جو جواب نہ ڏنو.

پڇيائين، ”مون سان ڪيتري محبت اٿئي؟“

انهن انتهائن جي باري ۾ سوچ سنڌو جن انتهائن جو ڪوبہ انت نہ هجي. انهن وسعتن جي باري ۾ سوچ. جن جي ڪابہ سرحد نہ هجي.“

چيم ، ”منهنجي محبت جو ڇيهہ ڪٿي آهي؟“

”جتي، مان نہ آهيان ۽ جتي فقط منهنجي محبت آهي، اُتي منهنجي محبت جو ڇيهہ آهي. سنڌوءَ ڏانهن ڏسندي چيم، ”اهو بہ منهنجي محبت جو ڇيهہ آهي تہ مان پنهنجي محبت کي محرومين سان سينگارڻ لاءِ تو کان پري پري رهان. توکي حاصل ڪري نہ سگهان.“

***

جنم

"سنڌو"

"جي"

چون ٿا تنهنجو ذڪر نه ڪريان، تنهنجي باري ۾ نه ڳالهايان."

"ته پوءِ ڇا سوچيو اٿئي؟"

"ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿو اچي."

"ڇو؟"

"ڇو جو جڏهن ويٽنام جو ذڪر ڪريان ٿو تڏهن ڪوبه اعتراض نه ٿو ڪري، پر جڏهن تنهنجو ذڪر ڪريان ٿو. تڏهن الزامن جو صليب پُٺن تي ڪڙان ٿو."

"پوءِ منهنجو ذڪر ڇڏي ڇونه ٿو ڏئين؟"

”منهنجي ادبي زندگي مان جيڪڏهن تنهنجو ذڪر ڊار ڪيو وڃي
ته پاڇيءَ ۾ مون کي ڪجهه به ملندو“
”هينئر ڇا مليو اٿئي.“
”درد جي ميراث.“
”تو شاعري ڇونه ٿو ڪرين.“
”مقدر ۾ لکيل ناهي.“
”تقدير جو قائل آهين؟“
”جيستائين تو کان جدا نه ٿيو هوس.“
”اڳ ؟“
”اِرادي آڏو ڪنهن به شيءِ کي ڪَٿَ ۾ نه آڻيندو هوس.“
”ان ئي تقدير جي لکئي بدران سزا ڇونه ٿو سمجهين؟.“
”ڇا جي سزا ؟“
”محبت جي سزا.“
اسين : حبت ۾ پنهنجي سزا پاڻ مقرر ڪندا آهيون. ٻيو ڪو اسان
کي ڪهڙي سزا ڏيئي سگهندو!“
”مون کي خبر آهي تون محبت ۾ مرڻ جو قائل آهين.“
”مان تنهنجي لاءِ هر دور ۾ مرندو رهيو آهيان سنڌو.“
’منهنجي پاسي ۾ ڇو نه ٿو ويهي رهين؟“
”نه مان تنهنجي پاسي کان نه مان تنهنجي سامهون ويهندس.“
”ڇو؟“
”اسين عبادتگاهن کي پٺي نه ڏيندا آهيون.“
”حق تي ماڻهو توکي ڪافر ٿا سمجهن!“
”مان مومن ڪڏهن هُيس!“
”پر تڏهن به لوڪ جو لحاظ ڪبو آهي.“
”مان منافق نه آهيان. مون تو سان محبت ڪئي آهي.“

“ محبت جي ميدان ۾ تون اڪيلو تہ ناهين!”

“مان محبت جي ميدان ۾ مرڻ وارن جي قافلي ۾ شامل آهيان.”

“پر تون تہ جيئرو آهين!”

“هيءُ منهنجو نئون جنم آهي. مان تنهنجي محبت ۾ وري مرندس ۽ وري جنم وٺي موٽي ايندس. تنهنجي لاءِ منهنجي مرڻ ۽ جيئڻ جو سلسلو قيامت تائين هلندو رهندو.”

***

اعتقاد

مان سنڌوءَ ڏانهن ڏسندو رهيس.

سنڌوءَ پڇيو "ڇا پيو ڏسين؟"

ڏانهنس ڏسندو رهيس. سندس سوال جو جواب نہ ڏنم. چيم، "خبر اٿئي نہ سنڌو، تہ مان نصيب جي وجود کان منڪر آهيان!"

"ها، مون کي خبر آهي." سنڌوءَ چيو "تنهنڪري سڄي ملڪ ۾ بدنام ٿي ويو آهيان."

"تون!" سنڌوءَ ٽهڪ ڏنو. چيائين، "ناممڪن، تنهنجي سڌرڻ جو مدو ختم ٿي ويو."

"مان بدناموسيءَ جو داغ ڪٽي مري ويندس." چيم، "پر يقين ڪر سنڌو تہ هينئر منهنجو نصيب جي وجود ۾ اعتقاد ٿي ويو آهي.

ڪجھ آهي- نصيب چئجي يا پيو ڪجھ - پر آهي ضرور، جنهن تي انسان جو وس نہ ٿو هلي.”

چريا! سچ پچ راھ راست تي آيو آهين ڇا؟” سنڌوءَ ڪجھ ڪجھ تعجب وچان پڇيو.

“مون کي يقين ٿي ويو آهي سنڌو تہ تون ۽ مان ڪجھ ڏينهن ڪانپوءِ جدا ٿي ويندا سين. شايد هميشہ لاءِ جدا ٿي ويندا سين.” سنڌوءَ ڏانهن ڏسندي چيم، “مان وري توکي ڏسي نہ سگهندس. توسان ڳالهائي نہ سگهندس. توکي پنهنجين بي معنيٰ ڳالهين سان بيزار ڪري نہ سگهندس.”

سنڌو اداس ٿي ويئي.

چيم، “تون اداس نہ ٿيءُ سنڌو. تون سدا حيات آهين. امر آهين. منهنجي هئڻ يا نہ هئڻ سان ڪو فرق نہ پوندو.”

هن منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيو.

“مون کان منهن نہ موڙ.” مون کي ڏسڻ ڏي. مان توکي نصيب جي بازيءَ ۾ هارائي وينو آهيان. مون کي پاڻ ڏانهن ڏسڻ ڏي، تہ جيئن نصيب جي وجود ۾ منهنجو اعتقاد پختو ٿي وڃي ۽ پوءِ مان تنهنجي ياد کي دل ۾ سانڍي هتان هليو وڃان.”

سنڌوءَ هڪدم منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺو. پڇيائين، ڀڳل ٽُٽل آواز ۾، “موٽي نہ ايندين ڇا؟”

ڏانهنس ڏسندي چيم، “هزارين ميلن جو مفاصلو منهنجي تصور جي پرواز آڏو ڪا معنيٰ نہ ٿو رکي.”

چيائين، “اهو منهنجي سوال جو جواب ناهي.”

دل تي مايوسيءَ جا ڪارا ڪڪر تري آيا. چيم، “موٽي اچي ڇا ڪندس.”

پڇيائين، “مون سان محبت نہ اٿئي ڇا؟”

“محبت قربتن جي محتاج نہ هوندي آهي. سنڌو. ” ڏانهس ڏسندي چيم. “تون منهنجو روح، منهنجو وجود، منهنجي شخصيت جو لازمي حصو آهين. محروميءَ جو احساس محبت کي ابدي زندگي بخشي ڇڏيندو آهي.”

اجايو ڪيس اُداس ڪري وڌم. پڇيائين “پاڻ تي اعتبار نہ رهيو اٿئي. يا مايوس ٿي پيو آهين.”

“اگر تو تائين پهچڻ مشڪل محسوس ٿيندو هو.” چيم. “هينئر تو تائين پهچڻ ناممڪن ٿي پيو آهي.”

ٽڏو ساهہ کنيائين. پڇيائين، “ٻاهر وڃي مون کي وساري ڇڏيندين.”

“مان هر جنم تنهنجي دَرِ تان پنهنجو دامن مايوسين سان ڀري موٽندو رهيو آهيان.” چيم. “تنهنجي آرزوءَ ۾ جيئڻ ۽ تنهنجي لاءِ مرڻ جو دستور مون کي ورثي ۾ مليو آهي. مان توکي وساري نہ سگهندس. سنڌو.”

***

خالق

سمجھان ٿو مان ڪي پھر خاموش ويٺو ھوس. دامن ڪوه جي بلندين تان اسلام آباد جي شھر ڏانھن ڏسي رھيو ھوس. اسلام آباد جي شھر تي ڏنڌ ڇانيل ھئو. مارگلا روڊ ڪان اڳتي ڪجھ نظر نہ پئي آيو. سنڌوءَ مون کان پڇيو. "ڇا پيو سوچين؟"

"ھلال لاءِ ڪو ڪالم سوچي رھيو آھيان." چيم. "پر ڏنڌ سبب اسلام آباد مون کي ڇٽو نظر نہ ٿو اچي."

پڇيائين. "ڇا اِھو ضروري آھي تہ تون اسلام آباد جي باري ۾ ڪالم لکين."

چيم. "منھنجي دل سورج مُکيءَ مثل آھي. مان اُس ۽ روشنيءَ ۾ ٽڙندو آھيان. اونده ۽ ڏنڌ ۾ ڪومائجندو آھيان."

سنڌوءَ چيو "هن دفعي تون پنهنجي ۽ منهنجي باري ۾ ڪالم لک."
مون سنڌوءَ ڏانهن ڏٺو. خاموش رهيس.
سنڌوءَ پڇيو "ڇا پيو ڏسين."
چيم، "تنهنجي خوبصورت پيشانيءَ تي پنهنجي تقدير جي تحرير ڳولي رهيو آهيان."
هن منهنجو هٿ پنهنجن مقدس هٿن ۾ جهلي ورتو.
چيم، "مون تو کي ٻن انتهائن جي وچ ۾ چاهيو آهي، سنڌو."
هوءَ خاموش رهي.
مون ڳالهايو. چيم، "مون توکي عبادت ۽ ديوانگيءَ جي ٻن انتهائن وچ ۾ چاهيو آهي. منهنجي محبت جو ڪوبہ انت لهي نہ سگهندو."
مان سنڌوءَ جي پاسي مان اُٿي يوڪليپٽس جي سڪل پنن تي وڃي ليٽي پيس. مٿي هيٺان ٻانهن ڏئي آسمان جي وسعتن ۾ پاڻ وانگر آواره ڪڪرن ڏانهن ڏسڻ لڳس. سيمينٽ جي بئنچ تان اُٿي سنڌو منهنجي پاسي ۾ اچي ويهي رهي. هوءَ منهنجو درد پرکي سگهندي آهي. هوءَ منهنجي اذيت محسوس ڪري سگهندي آهي. هوءَ منهنجي مونجهارن کي سمجهي سگهندي آهي. سنڌوءَ چيو "پاڻ کي پريشان چو ٿو ڪرين. ٻيا هزارين موضوع آهن. انهن جي باري ۾ تون لکي سگهين ٿو."
"مان آسمان جي ڪڪرن وانگر رولاڪ آهيان. آواره آهيان."
چيم، "منهنجو ڪوبہ گهر گهاٽ ڪونهي. مان ٻين موضوعن تي لکي سگهان ٿو. مان چانهہ پڪيءَ ۽ ڳيري جي آڪاٽي لکي سگهان ٿو. مان ڪانءَ ۽ جهرڪيءَ جو قصو بہ لکي سگهان ٿو. پر في الحال مان اُهو ڪجهہ لکڻ چاهيان ٿو جيڪي ٻرندڙ جبل وانگر منهنجي وجود ۾ ٽهڪي رهيو آهي."
"تون ڪنهن وقت مون کي هڪڙو ننڍڙو سهڻو ضدي ٻار لڳندو

آهين.“

سنڌوءَ چيو ”چڱو هن دفعي تون فقط منهنجي باري ۾ ڪالم لک.“

چيم، ”مون هر جنم ۾ تنهنجي باري ۾ اڌپوري ڪويتا چڏي آهي. هن دفعي به اڌپوري ڪويتا ڇڏي ويندس.“

سنڌوءَ آهستگيءَ سان چيو ”هر جنم ۾ مون توکي پنهنجي وجود ۾ دل وانگر ڌڙڪندي محسوس ڪيو آهي.“

سندس مقدس هٿ پنهنجين اکين تي رکندي چيم، ”منهنجي هڪ هڪ تحرير تنهنجي محتاج آهي. مون تنهنجي تصور کان جدا تي هڪ لفظ به نه لکيو آهي.

هوءَ خاموش رهي.“

مون ڳالهايو چيم، ”تو مون کي روشنيءَ جوت جي دولت عطا ڪئي آهي. اصل ۾ امر جليل جي خالق تون آهين.“

اِها ڪالهوڪي ڳالهه آهي. اڄ سوچيان پيو ته ڪهڙي موضوع تي هلال لاءِ ڪالم لکان.

***

واپسي

مون سنڌوءَ کي چيو "ماڻهو مون کي ملحد، ڪافر ۽ باغي سمجهندا آهن. پر، اصل ۾ ايئن ناهي."

ڪالهه، هڪ ڏينهن لاءِ سنڌو اسلام آباد آئي هئي. جمعي جو ڏينهن هو. موڪل ڏينهن ڪامورن جي شهر اسلام آباد ۾ راڪاس گهمي ويندو آهي. سنڌوءَ چيو "اسين پپر جي ڇانوَ ۾ ويهي ڳالهيون ڪنداسين."

چيم، "اسلام آباد ۾ پپر ڪونهي."

ڪجهه ڪجهه عجب لڳس. چيائين، "ته پوءِ ڪنهن بڙ جي ڇانوَ ۾ ويهنداسين."

چيم، "هتي بڙ به نه اٿئي."

چيائين، "تہ پوءِ ڪنهن نم جي ڇانوَ ۾ ويهندا سين."

چيم، "سنڌو پٿرن جي شهر ۾ مون اڄ تائين نم نہ ڏٺي آهي."

پڇيائين، "تہ پوءِ هتي ڇا آهي!"

اسين ويران رستن تي هلندا رهيا سين.

سنڌوءَ پڇيو "ڇا سوچيو اٿئي!"

ورائي پڇيم، "ڇا جي باري ۾!"

چيائين، "پنهنجي باري ۾"

چيم، "زندگي تنهنجي ياد جي سهاري گذاري ڇڏيندس."

آبپاره وٽان پڪوڙا ۽ ڊبل روٽي ورتي سين. روز گارڊن ۾ ياسمين جي ٻاريءَ وٽ ڇپر تي ويناسين. سنڌوءَ پڇيو "سياست جي باري ۾ ڪيئن ٿو ڀانئين!"

"جاگيردارن، سرمائيدارن، وڏيرن ۽ مُلن جي سياست کان مون کي نفرت آهي." چيم، "منهنجي سياست تون آهين. منهنجو نظريومحبت آهي. منهنجو نظام چاهت آهي."

سنڌو کلي پيئي، چيائين، "جاگيردارن ، وڏيرن ۽ ملن هٿان مارجي ويندين."

"تنهنجي راهہ ۾ مرڻ سعادت، تنهنجي لاءِ مرڻ شهادت آهي." چيم، "عشق جي علم کي ڪُنهبو ڪري تاريخ جي هر دور ۾ مان تنهنجي لاءِ مرندو رهيو آهيان، سنڌو."

سنڌوءَ بيحد پيار وچان چيو "تون چريو آهين."

چيم، "ان الزام جي مون ڪڏهن بہ ترديد نہ ڪئي آهي."

"خبر اٿئي!" سنڌوءَ چيو "تنهنجي اٿميي پيار کان ڪڏهن ڪڏهن مان ڊڄي ويندي آهيان."

چيم، "تڏهن تہ توکان پري ٿي ويو آهيان."

پڇيائين، "ظاهري قربت کي اهم ٿو سمجهين!"

چيم، "پاڻ کي پرچائڻ خاطر ايئن چيو اٿم. منهنجي محبت وچوڙن ۾ آسمان جي وسعتن کان وڏي ويئي آهي."

ڪجهه دير کان پوءِ شڪرپڙيان ڏانهن ويندي، سنڌوءَ چيو "گذريل مهيني مان ڪراچيءَ ويئي هئس."

مون حسرت وچان ڪانئس پڇيو هو "اُهي رستا، اُهي گهٽيون ۽ اُهي چوواٽا ڪيئن هئا، جتي تون ۽ مان محبت لاءِ نئين دستور جي تلاش ۾ رلندا هئاسين!"

سنڌوءَ چيو "ڪجهه نه بدليو آهي. فقط وقت اسان کي پٺتي ڇڏي ويو آهي."

شام جو مان ڪيس اسٽيشن تي ڇڏڻ ويس. هوءَ دريءَ تي منهن رکي مون ڏانهن ڏسندي رهي. نه هن ڳالهايو ۽ نه مون. هڪ ٻئي ڏانهن ڏسندا ئي رهيا سين. اسين محبت ۾ ان مقام تي وڃي پهتا آهيون، جتي ڪڏهن ڪڏهن اندر جي اڌمن جي اظهار لاءِ لفظن ۽ جملن جي ضرورت نه پوندي آهي.

سنگل ٿيو. گاڏي چُرڻ لڳي. سنڌوءَ دريءَ مان پنهنجو هٿ وڌايو. سندس هٿ ۾ هٿ ڏيندي چيم، "مون چاهتن جي چانئٺ تي سجدو ڪيو آهي. سنڌو اُها محبت، جيڪا عبادت جي سرحدن کان اڳتي نڪري ويندي آهي. سا محبت ابدي هوندي آهي. لازوال هوندي آهي."

گاڏيءَ جي رفتار وڌي ويئي. هٿُ هٿَ کان ڌار ٿي ويو.

***

خاموشي

سنڌوءَ جي قدمن ۾ ويٺو هوس، خاموش ۽ ماٺ ماٺ! جڏهن پاڻ ۾ ڳالهائڻ لاءِ ڪجهه نه هوندو آهي، تڏهن اسين ڳالهائيندا آهيون ۽ جڏهن ڳالهائڻ لاءِ گهڻو ڪجهه هوندو آهي، تڏهن اسين ڪجهه نه ڳالهائيندا آهيون. هڪ ٻئي جي سامهون هوندي به چپ چپ رهندا آهيون! ان ڏينهن به اسين چپ چپ هئاسين. چپ انڪري هئاسين جو ڳالهائڻ لاءِ سمورو ماضي، حال ۽ مستقبل اسان جي وجود ۾ اٿلڻ لاءِ ماندو ٿي رهيو هو. مان سنڌوءَ جي قدمن ۾ ويٺو هوس. سنڌوءَ جي قرب ۾ منهنجي لاءِ اها ئي مناسب جاءِ هئي ۽ اها ئي مناسب جاءِ آهي.

مون سنڌوءَ کي چيو "منهنجون به تمام ننڍڙيون ۽ معمولي تمنائون ڪڏهن به پوريون نه ٿينديون."

سنڌوءَ منهنجيءَ پيشانيءَ تان وار پري ڪندي پڇيو "ڪهڙيون به تمنائون؟"

ماٺ هو مون کي سنگدل سڏيندا آهن. پر، تو کي خبر آهي. مون کي خبر آهي، تہ مان سنگدل نہ آهيان." سنڌوءَ ڏانهن ڏسندي چيم. "سنڌو دل چاهي ٿي، تنهنجي هنج ۾ منهن لڪائي، سڏڪا ڀري ڀري روئي پوان. ڇاڪاڻ تہ منهنجي اها تمنا پوري نہ ٿيندي."

منهن تي اروڙ جهڙي اُداس مرڪ تري آيس. چيائين. "تون چريو آهين."

"چاهڻ وارا ۽ چاهتن ۾ مرڻ وارا ايئن هوندا آهن. جيئن مان آهيان."

چيم. "مون کي ظاهر طرح ويجهو هوندي، تون مون کان پري آهين. مون کي تنهنجي هنج نصيب نہ ٿيندي."

سنڌوءَ ڪجهہ نہ چيو "وياڪل ٿي پيئي".

"مان تنهنجو هوس، تنهنجو ئي رهندس. توکان سواءِ مان بي معنيٰ آهيان." سنڌوءَ جي اکين ۾ ڏسندي چيم. "چاهيان ٿو ساهن جو سلسلو ختم ٿي وڃي، مان تنهنجن قدمن ۾ خاموشيءَ سان دم ڏيئي ڇڏيان. توکان جدا ٿي مرڻ مون کي گوارا نہ آهي. مان تنهنجو آهيان. تو وٽ مرڻ جو خواهشمند آهيان، پر مون کي خبر آهي، منهنجي اها تمنا بہ پوري نہ ٿيندي."

"مون سان جيڪي ڳالهائيندو آهين، سو لکي ڇڏيندو آهين."

سنڌوءَ چيو. "تنهنجين تحريرن سبب مايوسي پکڙجي رهي آهي."

"مان تنهنجي راءِ سان متفق نہ آهيان، سنڌو" چيم. "تون جنهن کي مايوسي سمجهي رهي آهين، سا اسان جي جاڳرتا آهي."

هن ڪجهہ نہ چيو

مون ڳالهايو "تون اٽل آهين. تون عظيم آهين. تنهنجو وجود ازل ۽

ابد جي پابنديءَ کان آزاد آهي. مان هڪڙي ڏينهن سڪل پنن وانگر طوفانن ۾ رلي ويندس. وقت جي قدمن ۾ چيپاٽجي ويندس.“

سنڌوءَ چيو ”تون بهادر آهين. جدائيءَ ۾ جيئڻ تنهنجي لاءِ عذاب سهي، پر تون ان عذاب جي درد کي برداشت ڪري ويندين. اهو تنهنجي لاءِ ممڪن آهي.

سنڌوءَ جي اکين ۾ ڏسندي چيم، ”تو کان جدا ٿي مان ڍهي ويندس، يا ٿهي پوندس.“

اکين مان بيچيني ليئا پائڻ لڳس.

”زندگيءَ ۾ هڪ وقت اهڙو به ايندو آهي، جڏهن ڪو احساس بي معنيٰ هئڻ جي باوجود با معنيٰ محسوس ٿيڻ لڳندو آهي.“ سنڌوءَ چيو ”ٿي سگهي ٿو جدائي تڏهن تنهنجي لاءِ با معنيٰ ٿي پوي!“

”منهنجي لاءِ اهو احساس ڪافي آهي، ته مان تنهنجو آهيان ۽ تون ڪانسواءِ ڪنهن جو ٿي نه سگهندس.“ سنڌوءَ جي گوڏي تي مٿو ٽيڪيندي چيم، ”منهنجي دل جي دُنيا تنهنجي تصور سان آباد هئي. تو کان جدا ٿيڻ کانپوءِ منهنجي دل جي دُنيا تنهنجي ياد جي خوشبوءِ سان واسيل رهندي.“

۽ پوءِ وري اسين خاموش ٿي وياسين. هڪ ٻئي ڏانهن ڏسندا رهيا سين.

***

نگاھ

ٻالھ پئي هلي ڪنهن جي هئڻ ۽ نہ هئڻ جي. سنڌوءَ پڇيو. ”ڇا پيو سوچين ڇريا؟“

منهن ورائي سنڌوءَ ڏانهن ڏٺم. چيم، ”تنهنجي باري ۾ پيو سوچيان.“

”منهنجي باري ۾!“

”ها“

”ڇا پيو سوچين؟“

”سوچيان پيو تہ تون سچ پچ آهين بہ يا فقط منهنجو وهم آهين.“

سنڌو ٽهڪ ڏيئي کلي پئي. چيائين، ”چرين کي سڳ هجن ها تہ تنهنجي مٿي تي بہ جيڪر سڳ هجن ها.“

”مان چريو آهيان!“

“ها، تنهنجي لاءِ تنهنجي خاطر چريو آهيان؛ پر هونءَ مان وڏو پلستر آهيان.”

“اهو تہ تنهنجو شڪل مان ظاهر آهي.”

“ڪا پاڪستاني فلم تہ نہ ڏسي آئي آهيان. جنهن ۾ هڪ نازڪڙي هيروئن پنجاه غنڊن کي موچڙا هڻندي آهي!”

ڪلندي رهي. مان ڏانهنس ڏسندو رهيس.

پڇيائين، “ڇا پيو ڏسين؟”

چيم، “ڏسان پيو تہ تون آهين بہ يا منهنجي نظر جو فريب آهين.”

چيائين، “ڪهڙيون چريون ڳالهيون پيو ڪرين.!”

“هن زندگيءَ جي مام اها ئي آهي، سنڌو.” چيم، “جنهن تي هئڻ جو گمان هوندو آهي. سو اصل ۾ نہ هوندو آهي.”

“مان تنهنجي سامهون آهيان، تڏهن بہ منهنجي هئڻ تي گمان اٿئي!”

مان نظر جي فريب ڪان ٿهندو آهيان.”

“تہ پوءِ اعتبار ڇا تي ڪندو آهين؟”

“دل جي چئي تي”

“دل ڇا ٿي چويئي؟”

“ڇا جي باري ۾”

“منهنجي باري ۾”

“تہ تون آهين.” چيم، “تون منهنجي روح ۾ آهين. ذهن ۾ آهين. تصور ۾ آهين. منهنجين تحريرن ۾ آهين.”

سنڌوءَ پڇيو “ڀلا هڪڙي ڳالهہ تہ ٻڌاءِ، زندگيءَ ۾ اهو مقام ڪڏهن ايندو آهي، جڏهن قربت وڇوڙو محسوس ٿيندي آهي ۽ وڇوڙو قربت محسوس ٿيندو آهي؟”

منجهي پيم. جواب سمجهہ ۾ نہ آيو.

"چڱو ڀلا، ٻيو سوال ٿي پڇانءِ."

سنڌوءَ چيو "زندگيءَ ۾ ڪڏهن ايئن ٿيندو آهي جو پڻ پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندا آهن ۽ پٿر ترندا آهن؟"

چيم، "سنڌو يقين ڪر، مون ڪي سي ايس پي جي امتحان ۾ ويهڻو ناهي."

سنڌوءَ چيو "سي ايس پيءَ ۾ ويهڻ وارن کان ايٿوپيا جي آدمشماري ۽ نيدرلينڊ جي سڪي جو نالو پڇندا آهن."

چيم، "چڱو ڀلا، مان سوال پڇانءِ؟"

هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيائين.

پڇيم، "جنهن ڪي دل ڏبي آهي تنهن کان ڏار ڇو رهبو آهي؟"

سنڌوءَ وراڻيو "چاهڻ وارن جي مقدر ۾ تقدير جو ڪاتب درد جي ليڪ وجهي ڇڏيندو آهي."

***

وڇڻ

جڏهن حال اونداهو هوندو آهي، تڏهن ماضيءَ جي ڪنهن ياد جي روشنيءَ سان حال ڪي روشن ڪبو آهي! هيءَ ماضي قريب جي ڳالهه نه آهي. هيءَ ماضي بعيد جي ڳالهه آهي. هيءَ ان ماضي بعيد جي ڳالهه آهي، جڏهن اسان جي گفتگو زمان ۽ مڪان جي پابندين جي محتاج نه هوندي هئي. تڏهن افق محض نظر جو دوکو نه هوندو هو. افق جي ٻئي پار ڌرتي ۽ آسمان پاڻ ۾ ملندا هئا ـ سچ پچ ملندا هئا. تڏهن، اهو شهر آباد هوندو هو، جنهن جو نالو اڄوڪي دور ۾ ماڻهن موهن جو دڙو رکيو آهي.

سنڌوءَ چيو، "اڄ زندگيءَ جي مام متعلق ڳالهائيندا سين."

چيم، "تون منهنجي زندگي آهين، مان تنهنجي باري ۾ ڳالهائڻ لاءِ

تيار آهيان.“

سنڌوءَ پڇيو ”ايئن ڇو آهي، جو تو پنهنجي زندگي مون سان وابسته ڪري ڇڏي آهي.“

مون سنڌوءَ ڏانهن نهاريو. هوءَ مون کي عظمت ۾ آسمان کان اوچي نظر آئي. هن جو حسن ڪنهن به تشبيهه جو محتاج نه آهي. سندس سونهن ڪنهن پيٽ جي ڪاٿي کان بلند آهي. هوءَ ايتري قدر ته دلنشين ۽ بينظير آهي، جو جملن جي جوڙجڪ ۽ لفظن جي بيهڪ هن جي ابديت آڏو بي معنيٰ آهي. هوءَ احساس آهي يا منهنجي احساس جو لازمي عنصر آهي. هن کي مون محسوس ڪيو آهي- پنهنجي وجود جي اندر ۽ پنهنجي وجود کان ٻاهر. اسان جي پراسرار محبت اظهار جي محتاج نه آهي.

ان دفعي ڳالهين ۾ وٿاسين ته هن مون کان پڇيو ”ايئن ڇو آهي. جو تو پنهنجي زندگي مون سان وابسته ڪري ڇڏي آهي.“

چيم، ”تنهنجي سوال جو بيحد ننڍڙو جواب مون وٽ آهي.“

پڇيائين، ”ڪهڙو؟“

چيم، ”محبت جي تاريخ ۾ مان تنهنجي حوالي سان ياد ڪيو ويندس.“

هوءَ خاموش رهي.

مون چيو ”جڏهن به انوکي، نرالي ۽ پراسرار محبت جي ڳالهه نڪرندي، ماڻهو تنهنجي ۽ منهنجي محبت جو ذڪر ڪندا.“

هوءَ منهنجي پاسي مان اٿي ويئي. ٻه چار وکون ڪٽي بيهي رهي ۽ پولار ۾ نهارڻ لڳي. مان سندس پاسي کان وڃي بيٺس. پڇيم. ”ڇا پيئي سوچين سنڌو؟“

منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺائين ۽ چيائين، ”ايڏي وڏي دعويٰ جو مطلب سمجهين ٿو؟“

چيم، "ها . پنهنجي دعويٰ جو مطلب سمجهي سگهان ٿو. پنهنجي دعويٰ جو مفهوم بہ سمجهي سگهان ٿو."

پڇيائين، "نباهي سگهندين؟"

سندس عميق اکين ۾ ڏسندي چيم، "تنهنجي محبت ۾ مان جڏهن فنا جي درجي تي پهچندس ۽ موهن جو دڙو ٿي پوندس، تڏهن ماڻهو منهنجن کنڊرن مان تنهنجي ياد جا آثار ڳولي ڪڍندا."

مون اڪثر سنڌوءَ لاءِ پنهنجي محبت جي باري ۾ سوچيو آهي. مون کي پنهنجي محبت جو ڪو انت نظر نہ آيو آهي. مون کي پنهنجي محبت جو ڪو حل سمجهہ ۾ نہ آيو آهي. بس، هڪ احساس آهي، جيڪو صدين کان منهنجي ساهہ ۾ سمايل آهي. هر جنم ۾ اهو احساس منهنجي وجود سان شامل رهيو آهي. هر جنم ۾ مون کيس چاهيو آهي. هر جنم ۾ مون کيس وڃايو آهي.

مون سنڌوءَ کي چيو، "ڪنهن جنم ۾ مان ليکڪ ٿي پيدا ٿيندس. اخبار لاءِ ڪالم لکندس. رسالن لاءِ افسانا لکندس. منهنجين تحريرن ۾ ڳالهہ ٻئي ڪنهن جي هوندي، پر اصل ۾ ذڪر توسان منهنجي محبت جو هوندو.

محبت جو وچن پاڙڻ لاءِ مان موٽي آيو آهيان.

***

خيرات

هڪ دفعي مون سنڌوءَ کي چيو هو "اڄ مان توکان خيرات وٺڻ آيو آهيان."

سنڌوءَ مون ڏانهن غور سان ڏسندي چيو هو "مان ويراڳڻ آهيان مان وٽ ڇا رکيو آهي!"

سنڌوءَ کان پڇيم، "تنهنجي جواب کي انڪار سمجهان."

سنڌوءَ چيو "تو مون کان سوال ته نه ڪيو هو!"

"ها، مون سوال نه ڪيو هو" چيم، "پر تو سوال لاءِ گنجائش به ته نه ڇڏي آهي!"

چيائين، "مون ته پنهنجي اندر جو حال اوريو آهي."

چيم، "تو ته ڪجهه لفظن ۾ پنهنجي اندر جو حال اوري ورتو آهي.

مان پنهنجي اندر جو حال ڪنهن سان اوريان.!"
"مون کي غير ٿو سمجهين!"
"منهنجي چاهت، منهنجي سچائيءَ تي شڪ اٿئي!"
"مان تنهنجين چريائين کان واقف آهيان."
"منهنجي محبت کي چريائي ٿي سمجهين!"
"ها."
"ڇو؟"
"ڇو جو محبت ڪرڻ وارا تو وانگر محبت نہ ڪندا آهن."
"هو ڇا ڪندا آهن؟"
"عقل کان ڪم وٺندا آهن."
"اُها محبت ئي ڪهڙي جيڪا عقل جي محتاج هجي!" چيم، "محبت واپار تہ ناهي سنڌو!"
سنڌوءَ ٿڌو ساهہ کڻندي چيو "تو وانگر محبت ڪرڻ وارا گهڻو وقت جي نہ سگهندا آهن."
مون سنڌوءَ جي عميق اکين ۾ نهاريندي چيو "مون کي وڏيڪ جيئڻ جي ڪابہ آرزو نہ آهي سنڌو."
سنڌو هڪدم اُداس ٿي پيئي.
سنڌوءَ کان پڇيم، "منهنجي موت جي ڳالهہ ٻڌي تون هڪدم اُداس ڇو ٿي پوندي آهين."
جواب ڏيڻ بدران، مون ڏانهن ڏسندي سنڌوءَ پڇيو "تون منهنجو آهين نہ؟"
چيم، " مان تو کان سواءِ ڪنهن جو بہ ٿي نہ سگهندس. "
چيائين، "پوءِ جڏهن اهڙيون ڳالهيون ڪندو آهين، تڏهن مان اُداس نہ ٿينديس تہ ڀلا ٻيو ڪير اُداس ٿيندو."
چيم، "چڱو مان اهڙيون ڳالهيون نہ ڪندس."

منهن تي مرڪ تري آيس. چيائين، "تون سنو ڇوڪرو آهين!"
هڪدم حيرت وچان چيم، "تون مون کي ڇوڪرو ٿي سمجهين!"
هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيائين
چيم، "ڇري مان پوڙهو ٿي ويو آهيان."
کلي پيئي. پوءِ پيار مان چيائين، "ڇريا، محبت ڪڏهن به پوڙهي نه ٿيندي آهي، تنهنڪري محبت ڪرڻ وارا به پوڙها نه ٿيندا آهن."
چيم، "مون وٽ تنهنجي فلسفي لاءِ ڪوبه جواب ڪونهي."
پوءِ سنڌوءَ پڇيو "اڳاٽو ڇا پئي گهريئه مون کان؟"
پڇيم، "ڏيئي سگهندينءَ؟"
"مان ويراڳڻ آهيان. مون وٽ ڪجهه به ڪونهي." سنڌوءَ چيو "ٿي سگهي ٿو ته توکي پئي ڪنهن هنڌان وٺي ڏيان."
چيم، "پوءِ مون کي ٿورڙي بي رخي، ٿورڙي قطع تعلقي ۽ ٿورڙي سرد مهري وٺي ڏي."
پڇيائين، "محبت ۾ تڪجي پيو آهين؟"
چيم، "مان محبت ۾ ان مقام تي وڃي پهتو آهيان، جتان منهنجو موٽڻ محال آهي."

***

اُفق

اسان ٻنهي هڪ ٻئي کان جُدا رهي ڏٺو آهي. جُدائيءَ جي گهڙين کي سرطان جي عذاب وانگر محسوس ڪري ڏٺو آهي. ڪجهه مهينن جي وڇوڙي کانپوءِ ملياسين ته ايئن محسوس ٿيو ڄڻ صدين کان پوءِ مليا هئاسين. مان گذريل هفتي ڪم سانگي ڪراچي آيل هوس. ڪنهن ٻڌايو ته هوءَ به اڄڪلهه ڪراچي آيل آهي. دل اُڌمو ڪاڏو. سندس فون جو نمبر ڦيرايم. هن رسيور کنيو ۽ چيو "هيلو"

مون ڪجهه نه چيو. مون سندس مڌر آواز ٻڌڻ چاهيو ٿي، خاموش رهيس. هن ٻيهر چيو" هيلو"

چيم، "تنهنجي آواز ۾ اڄ به صدين جي سرهاڻ آهي سنڌو."

"تون!" هن تعجب وچان پڇيو "رت ۽ باهه جي شهر ۾ ڪڏهن آيو

آهين؟"

چيم، "مان هتان ويو ئي ڪڏهن آهيان."

"بڪواس نہ ڪر." سنڌوءَ چيو، "اسلام آباد ۾ جهنڊا ڪوڙي وڃي ويٺو آهين ۽ مٿان وري چوين ٿو تہ هتان ويو ئي ڪڏهن آهيان!"

"سنڌو" ڪانئس پڇيم، "تون منهنجو روح، منهنجي زندگي آهين نہ."

آهستگيءَ سان چيائين، "پنهنجيءَ دل کان پڇي ڏس"

چيم، "ورهہ ٿيا جو منهنجي سيني ۾ دل جي جاءِ بہ تو اڇي والاري آهي."

هوءَ خاموش رهي.

چيم، "يقين ڪر سنڌو، منهنجو تصور تنهنجي در جو طواف ڪرڻ کانپوءِ ڪراچي جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ گهمندو آهي. رلندو آهي. مان ڪراچيءَ مان نہ ويو آهيان، سنڌو."

پڇيائين، "گهٽڻ ڏينهن لاءِ آيو آهين؟"

چيم، "بارود، باهہ ۽ دونهين ۾ مون کي پوسٽ ٿو ٿئي. مان جلد موٽي ويندس"

چيائين، "وڃڻ کان اڳ منهنجي هڪڙي ننڍڙي خواهش پوري ڪندين.؟"

چيم، "مون کان منهنجي زندگي جو پليدان پڇو نہ ٿي گهرين؟"

هوءَ خاموش رهي.

"تو مون کي دعائن ۽ محبت جي پندار پري ڏنا آهن، " چيم، " ۽ مون توکي ڪجهہ نہ ڏنو آهي سنڌو."

چيائين "اسان محبت ڪئي آهي، واپار نہ ڪيو آهي."

پڇيائين، "اڄ شام جو ڪلفٽن تي جهانگير ڪوٺاري پريڊ وٽ اچي سگهندين؟"

“ها، مان ايندس. “چيم، ”۽ پوءِ اسين وارين جي دفينن مان منتشر خوابن جا اڻپورا سلسلا ڳوليندا سين.“

اسين جهانگير ڪوٺاري پريڊ جي ڏاڪڻ تي مليا سين. هوءَ تِڪ پڏي مون ڏانهن ڏسڻ لڳي. پڇيم، “ چا پئي ڏسين؟”

چيائين، “ڏسان پئي تہ وارن ۾ اڇا پئجي ويا اٿئي. پر تنهنجي محبت جوان آهي.”

“محبت زمان ۽ مڪان جي پابندين کان آزاد هوندي آهي، تنهنڪري عمر رسيده نہ ٿيندي آهي.” چيم، “ تنهنجي محبت ۾ مان ظاهر طرح فنا ٿي ويندس. پر منهنجي محبت فنا ٿي نہ سگهندي.”

پڇيائين، “ چا اِهو لازمي آهي.”

“ها، اهو لازمي آهي” چيم، ”چو جو دائمي محبت ڏکن جو ڏاج ڏيندي آهي.”

ان کانپوءِ اسان پاڻ ۾ نہ ڳالهايو. هڪ پاسي ٿي ڏاڪي تي ويهي رهيا سين ۽ اُفق جي پئي پار ڏسڻ لڳاسين. جتي زمين ۽ آسمان پاڻ ۾ مليل نظر ايندا آهن، پر جدا جدا هوندا آهن.

***

اوندهه

سنڌوءَ چيو "هر طرف اوندهه آهي، گُگهه اوندهه آهي. مان هيبتناڪ اوندهه ۾ هڪ وک به اڳتي نٿي وڌي سگهان."

"تون ۽ مان تاريخ جي هر دور ۾ اوندهه ۾ هلندا رهيا آهيون." چيم، "تنهنجو روپ اهو ئي رهيو آهي. مان هر دفعي مرڻ کان پوءِ جُوڙِ مٿائي موٽندو رهيو آهيان. مون کي گذريل جنم جا زخم ياد آهن. مون نه وساريا آهن. مون وٽ جيڪا تاريخ آهي. ان تي مٽيءَ جي دز نه چڙهي آهي. مون ان تاريخ تي پڪو جلد نه ٻڌرايو آهي، ڇوجو تاريخ جي ارتقا اڃا جاري آهي."

سنڌوءَ جي لهجي مان مايوسي ظاهر ٿيڻ لڳي، چيائين، "مان اهڙي اوندهه ڪڏهن نه سنيران."

پڇيو مانس، "اها رات ياد اٿئي، جڏهن انياءَ جا رٿ اسان جي ڳوٺ تي ڪاهي آيا هئا ۽ اسان جي وستي رت ۽ باهہ ۾ ملائي ويا هئا."

"ها، اُها اجگر جهڙي رات مون کي ياد آهي." سنڌوءَ وراڻيو. "ان رات کان پوءِ اسان جي وستي موهن جو دڙو سڏجڻ ۾ آئي."

"ان رات بہ اسان جي راهن ۾ اوندهہ هئي، سنڌو." چيم. "پر اسين هٿ هٿ ۾ ڏيئي وڌندا رهيا هئاسين. اسان جي وستي موهن جو دڙو سڏجڻ ۾ آئي. پر اسان ٻيون وستيون آباد ڪيون. اسان دل جا شهر آباد ڪيا."

"ها، مون کي ياد آهي." سنڌوءَ چيو "پر اُها اوندهہ اهڙي نہ هئي، جهڙي اڄ اسان جي راهن ۾ وڇائجي ويئي آهي."

مان خاموش رهيس. ڏانهنس ڏسندو رهيس.

"هر طرف اوندهہ آهي. وک وک تي واسينگ آهي." سنڌوءَ چيو "مان هڪ وک وڌي نہ ٿي سگهان."

"همٿ ڪر، سنڌو." چيم. "نيٺ تہ اوندهہ لهندي، ظلمَ جي نگري ڍهندي."

"نہ" سنڌوءَ چيو "مون کي ايئن ٿو محسوس ٿئي، هن دفعي هيءَ اوندهہ نہ لهندي، سچ جو سج نہ اُڀرندو. مان اوندهہ جي پاتار ۾ لهي ويندس ۽ وري نہ اُڀري سگهندس."

"نہ، نہ" چيم، "ايئن نہ چئہ، سنڌو. وري واءُ ورندو. وري ڪوئي چارڻ، چانگي تي چڙهندو. ڌرتي جي سيني مان نئون نسل نڪري، اوندهہ کي چيري نئين واٽ ڳولي، لاٽ ٻاري، منزل جو سونهون بہ ٿيندو."

سنڌوءَ چيو " تاريخ تي پڪو جلد ٻڌرائي ڇڏ. ڇوجو هينئر نئون باب نہ لکبو."

پڇيو مانس، "نئون باب ڇونہ لکبو سنڌو؟"

وراڻيائين، "ڇوجو نئون باب لکڻ واري مَسُ وقت جو ٻاٺو تيل

سمجهي پي ويو آهي.”

“هُن وقت جو ٻاٺو سمجهي پي ويو آهي، تہ چا ٿيو! چيم. “اسين دل کي چيري قلم رت ۾ ٻوڙي، تاريخ جو نئون باب لکندا سين.”

مون سنڌوءَ جي کلڻ جو آواز ٻڌو. جنهن تي مون کي روئڻ جو گمان ٿيو. سنڌوءَ چيو. “تو ڪوي ڪاليداس جي اوبر نہ پيتي آهي. تنهنڪري ڪوي ٿي نہ سگهندين. تو رسل جي ڪتبي جي مٿيءَ جو سرمو اکين ۾ نہ وڌو آهي، تنهنڪري، تون تاريخ جو باب لکي نہ سگهندين. تاريخ کي پڪو جلد ٻڌرائي جاري ۾ رکي ڇڏ. جتي اڏوهي کائي وڃيس.”

اوندهہ ۾ مان اِهو ڏسي نہ سگهيس تہ اِهو چوندي، سنڌوءَ جي اکين ۾ لڙڪ هئا، يا چپن تي مايوسيءَ جي مرڪ!

***

پڇا

"سنڌو."

"جي."

"مون کي حڪم ٿيو آهي تہ تنهنجي باري ۾ نہ سوچيان. تنهنجي باري ۾ نہ ڳالهايان- تنهنجي باري ۾ نہ لکان."

"پوءِ ڇا سوچيو اٿئي؟"

"سوچيان پيو تہ ڇا اِهو سڀ ڪجهہ منهنجي لاءِ ممڪن آهي."

"ڇو ممڪن نہ آهي؟"

"اِهو سوال. تون سنڌو مون کان پئي پڇين!"

"تو کان ڪجهہ پڇڻ جو حق نہ ٿي رکان ڇا؟"

"تو کي منهنجي حياتيءَ تي اختيار آهي- مون تنهنجي پيرن جي

پٽيءَ جو مٿي تي محراب ٺاهيو آهي.“
”پر ايتري چاهت چڱي تہ ناهي.“
”مون محبت ڪئي آهي. واپار نہ ڪيو اٿم.“
”تون منهنجي باري ۾ ڇو سوچيندو آهين؟“
”ڇو جو منهنجي ڪا بہ سوچ تنهنجي محور کان مٿي نہ آهي.“
”منهنجي باري ۾ ڳالهائيندو ڇو آهين؟“
”ڇو جو تون ئي منهنجي ابتدا آهين، تون ئي منهنجي انتها آهين.“
”۽ پلا منهنجي باري ۾ لکندو ڇو آهين؟“
”ڇو جو منهنجو حرف اول تون آهين- منهنجو حرف آخر تون آهين.“
”بندش جي باري ۾ ڇا سوچيو اٿئي؟“
”اجائي آهي.“
”ڪيئن؟“
”مون ازل کان هر جنم ۾ تنهنجي باري ۾ سوچيو آهي. تنهنجي باري ۾ ڳالهايو آهي. تنهنجي باري ۾ لکيو آهي. هن جنم ۾ اِها پابندي تہ مان تنهنجي باري ۾ سوچڻ، ڳالهائڻ ۽ لکڻ ڇڏي ڏيان، منهنجي لاءِ ناممڪن آهي. مان اها پابندي قبول ڪري نہ سگهندس.
”مجبوريءَ جي حالت ۾ ڇا ڪندين؟“
”مان پڇي پوندس. پُري پوندس. پر توکي وساري نہ سگهندس“
”ڪوشش ڪري ڏس.“
”اڄ تائين ڪو شخص پنهنجي زندگي، بصيرت ۽ روشني کي ڪڏهن وساري سگهيو آهي!“
”مان سمجهان ٿي، تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ اهڙو تہ پراسرار رشتو آهي، جو ڪنهن کي ڪو اعتراض هئڻ نہ گهرجي.“
”پنهنجي رشتي جي وضاحت ڪرڻ ڏکيو ڪم آهي، سنڌو.“

“ڇو ڏکيو ڪم آهي؟”

“ڇو جو عام ماڻهو اسان کي ظاهر اک سان ڏسندا آهن. هو اسان جي اندر جي ٿوهه لهي نه سگهندا آهن. اهڙا ماڻهو تنهنجي ۽ منهنجي رشتي کي سمجهي نه سگهندا.”

“مون کي خبر آهي.”

“۽ خبر اٿئي هو اسان جي باري ۾ کهڙيون ڳالهيون ڪندا آهن!”

“کهڙيون ڳالهيون ڪندا آهن!”

“چوندا آهن تون ۽ مان ڪافر آهيون.”

“اسين ڪافر آهيون!”

“ها”

“ڪيئن؟”

“اسان ٻنهي عبادت جي حد تائين هڪ ٻئي کي چاهيو آهي.”

“ڇا اهو سچ آهي؟”

“پنهنجيءَ دل کان پڇي ڏس سنڌو.”

***

زندگي

ڪينجهر جي ڪنارن سان هلندي سنڌوءَ چيو "زندگيءَ جو سفر پراسرار آهي."

مان بيهي رهيس. سنڌوءَ ڏانهن ڏٺم. هوءَ ڪجهہ وکون ڪٽي بيهي رهي ۽ منهن ورائي مون ڏانهن ڏسڻ لڳي. سنڌوءَ پڇيو "ڇا پيو ڏسين؟"

چيم. "تقدير جو فيصلو."

پڇيائين." تقدير ۾ اعتقاد اٿئي ڇا؟"

وراڻيم. " نہ چاهيندي بہ آهي!"

پڇيائين. "سبب."

جواب ڏنم."مان تنهنجو آهيان. تو لاءِ آهيان. پر تنهن هوندي بہ تو

ڪان پري آهيان. ان ۾ تقدير جو دخل ناهي تہ ٻيو ڇا آهي.”

سنڌوءَ پڇيو. ”تنهنجي ڪيفيت سان ٺهڪندڙ شاهہ لطيف جي بيت جي هڪ سٽ ٻڌايانءِ؟”

هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيم.

سنڌوءَ شاهہ لطيف جي بيت جي هڪ سٽ جهونگاريندي چيو.

”ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.”

چيم. ”شاهہ لطيف اهو بيت منهنجي لاءِ چيو آهي.”

پڇيائين. ”ايڏو يقين اٿئي؟”

وراڻيم. ”مون کي ويجهو هوندي تون مون کان پري نہ هجين ها ۽ مون کان پري هوندي مون کي ويجهو محسوس نہ ٿئين ها تہ مان جيڪر شاهہ جي بيت بابت ايڏي وڏي دعوي نہ ڪريان ها.”

سنڌوءَ جي نرڙ تي ريکائون اڀري آيون. هوءَ منهن ورائي ڪينجهر جي ڪنارن تي هلڻ لڳي.

ساٿس وک کڻندي چيم. ”مان تنهنجي پهرين جملي سان متفق نہ آهيان.”

پڇيائين. ”ڪهڙو جملو؟”

چيم. ” تو چيو هو زندگيءَ جو سفر پراسرار آهي.”

پڇيائين.” تہ ڇا زندگيءَ جو سفر پراسرار ناهي؟”

”نہ.” وراڻيم. ”زندگي جو سفر غير يقيني آهي.”

پڇيائين. ”غير يقينيءَ مان ڪهڙو مراد آهي.”

جواب ڏنم. ”مون جهڙن انسانن جو سفر اڌورو رهجي ويندو آهي.”

پڇيائين. ”ڇو؟”

وراڻيم. ”اسين وقت هٿان دغا کائي ويهندا آهيون.” ۽ پوءِ ڪيتري دير تائين اسين خاموشيءَ سان ڪينجهر جي ڪنارن تي هلندا رهياسين.

سنڌوءَ مون کان پڇيو "نوري ۽ ڄام تماچيءَ جي باري ۾ ڪھڙو رايو اٿئي؟"

چيم، "نوري مظلوم ھئي."

اچرج مان پڇيائين، "ڪيئن؟"

چيم، "ھڪ شھنشاھ شڪار ڪندي ڪيس ڏٺو. ھوءَ شھنشاھ کي وڻي ويئي. شھنشاھ ساڻس شادي ڪري ڇڏي، ان شاديءَ ۾ نوريءَ جي مرضيءَ کي دخل حاصل نہ ھو."

سنڌوءَ چيو "ڄام تماچي ڪيس پٽ راڻي ڪيو ھو."

"دولت سان دل جو ويران اڱڻ آباد نہ ٿيندو آھي سنڌو". چيم، "نوري حال کان مطمئن نہ ھئي. ماضي سان ناتو جوڙڻ لاءِ ھوءَ ڳھہ ڳٺا ۽ ويس وڳا لاھي پراڻا ۽ ڦاٽل ڪپڙا پائيندي ھئي. جنھن سان محبت ھئس تنھن کي وساري نہ سگھي. ڪائنس جدا ٿيڻ کان پوءِ بہ ڪيس ياد رکندي آئي ھئي. نوريءَ جو حال ماضيءَ لاءِ ماتم ڪندي گذريو ھو."

سنڌوءَ پڇيو "آسائشون محبت جي محروميءَ کي پري نہ سگھنديون آھن ڇا؟"

سندس عميق اکين ۾ ڏسندي چيم. "چاھتن جا امين ھڪ محبت لاءِ ھزارين آسائشون قربان ڪري ڇڏيندا آھن."

***

علامت

هن وقت رات جا اڍائي ٿيا آهن. مان تجسس ۽ تعجب وچان هي
ڪالم لکي رهيو آهيان. جنهن ڪيفيت مان اڄ لنگهيو آهيان، تنهن
ڪيفيت مان اڳ به انيڪ دفعا لنگهي چڪو آهيان. هر دفعي ان قسم
جي ڪيفيت مون کي تجسس جو نئون عالم عطا ڪيو آهي. مان
سمجهان ٿو هر اهو شخص جيڪو مون وانگر تصور جي رڻ ۾ رلندو
آهي، سو ان قسم جي ڪيفيت مان لازمي طرح لنگهندو رهيو آهي.

ڪجهه ڏينهن کان اسلام آباد ۾ گهُٽ ۽ ٻوسٽ آهي. اڄ شام مان
ڪوه مريءَ ويو هوس. مال روڊ هزارن جي هجوم سان ڀريل هو. ڀيهه
هئي. ماڻهن جا انبوهه هئا. رنگا رنگي لباسن ۽ ميڪ اپ جي زيبائش
هئي. هن وقت جڏهن هي ڪالم لکي رهيو آهيان، تڏهن شدت سان

محسوس ڪريان ٿو ته مان ظاهري طرح هزارن جي هجوم ۾ هيڪلو هوس، پر اصل ۾ اڪيلو نه هوس. مون پنهنجي هٿ ۾ ڪنهن جي هٿ کي محسوس ڪيو هو. اُهو هٿ منهنجي لاءِ اجنبي نه هو. ان هٿ کي مون ازل کان پنهنجي هٿ ۾ محسوس ڪيو آهي. اسين ٻئي وک وک سان ملائي هزارن جي هجوم کان ڌار ٿي وياسين. پنڊي پوائنٽ ڏانهن وڌي وياسين.

اسين ٻئي هينئر محبت ۾ ان مقام تي وڃي پهتا آهيون، جتي اسان کي اندر جي اُڌمن لاءِ اظهار خاطر لفظن جو سهارو نه وٺڻو پوندو آهي. اسين جملن جا محتاج نه آهيون. اسان خاموش رهڻ جي باوجود پاڻ ۾ گهڻو ڪجهه ڳالهائي ويندا آهيون.

پنڊي پوائنٽ تائين، نه هن ڳالهايو ۽ نه مون. پر تنهن هوندي به اسين خاموشيءَ جي زبان سان هم ڪلام ٿيندا رهياسين-هڪٻئي کي ٻڌندا رهياسين-دائمي محبت زمان، مڪان ۽ جملن جي محتاج نه هوندي آهي. ازل کان هر جنم ۾ خاموش رهندي، اسان هڪٻئي سان ڳالهايو آهي. اندر جو حال اوريو آهي-هڪٻئي کي ٻڌو آهي-هڪٻئي کي سمجهيو آهي.

پنڊي پوائنٽ وٽ مون کيس چيو "هيءُ جنم پڻ اسين خاموشيءَ جي زبان سان ڳالهائيندي گذاري ڇڏينداسين."

"خاموشيءَ جي زبان مبهم ۽ علامتي ٿيندي آهي." هن چيو. سچي تاريخ قومن جي ماضيءَ تي خاموش شاهدي ڏيندي آهي."

"منهنجي محبت جي شاهد تون آهين!" چيم. "مون ازل کان توکي روشنيءَ جي علامت سمجهيو آهي."

هن آسمان ڏانهن اشارو ڪندي چيو "ڪڪر جبلن تي لهي آيا آهن."

مون ڪڪرن ڏانهن ڏسندي چيو "ڪڪر ازل کان آزاد آهن ۽ ڪو

به اڄ تائين ڪڪرن کي قيد ڪري نه سگهيو آهي."

چيائين. "هڪ دفعي تو چيو هو ته جيڪي اسان لاءِ هوندا آهن ۽ اسان جا هوندا آهن. سي اسان کان دور پابندين ۽ بندشن ۾ جنم وٺندا آهن."

چيم، "مون کي ياد آهي."

پڇيائين، "ايئن ڇو آهي؟"

وراڻيم، "انڪري ته جيئن محبت دائمي ٿي پوي"

ورائي پڇيائين، "دائمي محبت لاءِ ڇا لاڳيتي آزمائش ضروري آهي؟"

چيم، "آزمائش انسان کي ڪُندن ڪري ڇڏيندي آهي."

هن چيو، "مستقل ۽ لاڳيتي آزمائش اسان ٻنهي کي ڪندن ڪري ڇڏيندي، اسان جا روح روشنيءَ سا جرڪي اُٿندا."

چيم، "منهنجو تصور پنهنجي ياد کان سواءِ رڻ وانگر ويران ٿي ويندو."

هن چيو "مان جتي به آهيان، جيئن به آهيان، تنهنجي آهيان."

هوءَ سنڌو هئي-هزارن جي هجوم ۾ مان هيڪلو هوس، پر اصل ۾ مان اڪيلو نه هوس، هوءَ مون سان گڏ هئي.

***

موهن جو دڙو

ملياسين تہ ايئن محسوس ٿيو جڻ ورهين کان پوءِ مليا هئاسين.

چيائين، "مان سمجهان ٿي، مون کي وساري ڇڏيو اٿئي.

"سنڌو." چيم، "اجازت ڏئين تہ مان تنهنجي سوال جي جواب ۾ پنهنجي هڪ ڪهاڻيءَ جو جملو ورجايان."

"وقت ۾ حالتن تو کان گهڻو ڪجهہ ڦري ورتو آهي." سنڌوءَ چيو. "پر وقت ۾ حالتون تو کان تنهنجون ڳالهيون ڦري نہ سگهيا آهن."

چيم. "وقت ۾ حالتون مون کان تنهنجي ياد بہ ڦري نہ سگهيا آهن."

"مون تنهنجيءَ ياد کي املهہ ميراث وانگر روح ۾ سانديي ڇڏيو آهي."

سندس خشڪ چپن تي اُداس مرڪ تري آئي. چيائين، "تو

پنهنجيءَ ڪنهن ڪهاڻيءَ جي جملي جي ڳالهہ پئي ڪئي!”
پنهنجيءَ ڪنهن ڪهاڻيءَ جو جملو ورجائيندي چيم، ”مان مرڻ کان پوءِ جيڪڏهن موهن جو دڙو ٿي پوان تہ ماڻهو منهنجي وجود جي کنڊرن مان تنهنجي ياد جا ياقوت کوٽي ڪيڍندا.“
کلي پيئي. چيائين، ”مون کي خبر آهي، تون انتها پسند آهين.“
”ها.“ چيم، ”منهنجين محبتن ۽ نفرتن جو ڪو انت ڪونهي.“
پڇيائين، ”زندگي ڪيئن پئي گذرئي؟“
وراڻيم، ”ڪجهہ گذري ويئي آهي، ڪجهہ گذري ويندي.“
چيائين، ”تنهنجي ڳالهائڻ مان مايوسي پئي بکي.“
”مون اميدن جي تڪميل جي آرزو نہ ڪئي آهي. سنڌو.“ چيم، ”تنهنڪري منهنجي مايوس ٿيڻ جو سوال ئي نہ ٿو پيدا ٿئي.“
پوءِ هن عجيب سوال ڪيو. پُڇيائين، ”تون مون کي ياد ڇو ڪندو آهين؟“
”ڇو جو مان توکان ڌار ٿي ويو آهيان. مان تو کان جدا ٿي ويو آهيان.“
وراڻيم، ”تون وٽ هجان ها، تو سان ملندو رهان ها، توکي ڏسندو رهان ها، تہ شايد تو کي ياد نہ ڪريان ها_ توکي وساري ويهان ها.“
مون کي شاهہ لطيف جو هڪ بيت ياد ٿو اچي.“
سنڌوءَ چيو ”مان سمجهان ٿي، تون ان بيت جي فلسفي جو معتقد آهين.“
سنڌوءَ شاهہ سائين جو بيت جهونگاريو.
”ڳوليان ڳوليان مَ لهان، شال مَ مِلان هوت،
من اندر جي لوچ، ملڻ سان ماٺي ٿئي.“
چيم، ”اهو بيت منهنجي حياتيءَ جي عمل جو سُونهون آهي.“
ڪجهہ اباڻڪي لهجي ۾ پڇيائين، ”مون کي ڪيستائين ياد

رڪندين؟"

"ماڻهو هڪٻئي جي حوالي سان سچاتا ويندا آهن." چيم، "مان تنهنجي حوالي سان سڃاتو ويندس. منهنجو پنهنجو ڪو وجود ڪونهي."

مُنهنجون ڳالهيون ٻڌي سنڌو اُداس ٿي پيئي. مون کي اعتراف آهي ته مان پنهنجي غم پسند طبعيت جو عڪس، سنڌوءَ جي سدا حيات وجود تي وجهي ڇڏيندو آهيان. مان پنهنجي ڳالهين سان ڪيس اُباڻڪو ڪري ڇڏيندو آهيان. مڃان ٿو ته مون کي ايئن ڪرڻ نه گهرجي. پر، مان مجبور آهيان. مان مٽيءَ جو ماڻهو آهيان. ٻڄي پوندو آهيان-ڀُري پوندو آهيان. منهنجي درد کي صرف اُهي سمجهي سگهندا آهن، جن ڌرتيءَ جي حوالي سان محبت ڪئي آهي. جن ڌرتيءَ سان توڙ نڀائڻ جو وچن ڪيو آهي.

سنڌوءَ پڇيو "موڪلايون؟"

"محبت وصال ۽ قربت جي محتاج نه ٿيندي آهي. سنڌو." چيم، "تون وڃ، مان توکان پري به توسان محبت ڪري سگهان ٿو. تون ڀلي وڃ."

سنڌو ويئي، ته شاهه سائينءَ جي بيت جي هڪ سٽ جهونگاريندي ويئي.

"ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين!"

***

ديوانگي

نہ سنگت آهي، نہ خوشبوءِ آهي، تڏهن بہ تنهنجي ياد جو پڙلاءُ آهي.

مان سمجهان ٿو. ماڻ ۾ مون کي ڪي ورهيہ گذري ويا ها، جو سنڌوءَ مون کان پڇيو هو "ڇا پيو سوچين؟"

مون ڪنڌ کڻي، ٽڪل ٽڪل نگاهن سان هن ڏانهن ڏٺو هو. چيو هيم، "توکي ڳوليندي ڳوليندي مان روح جي گهراين تائين ٽڪجي پيو آهيان سنڌو."

سنڌو جي چپن تي سدا حيات مرڪ تري آئي هئي. پڇيو هئائين، "تہ پوءِ پنهنجي ڳولا جو سلسلو ختم ڇونہ ٿو ڪرين؟."

"اهو سلسلو ظاهر طرح منهنجي موت سان ختم ٿيندو." چيو هيم. "پر يقين ڪر سنڌو، مرڻ کانپوءِ منهنجو روح تنهنجيءَ چاهت ۾

هوڏيگان جي عبادتگاهن کان وٺي هموراٻيءَ جي زرين اقوال تائين پاراٽو مليل ارواحن جي قافلي ۾ پٽڪندو رهندو، توکي ڳوليندو رهندو.“

هڪدم ڳنڀير ٿي ويئي. پڇيو هئائين، ”ايئن ڇو آهي؟“

وراڻيو هيم، ”ڇو جو تنهنجي آرزوءَ ۾ جيئڻ ۽ تنهنجي آرزو ۾ مرڻ مون کي نصيب جي صورت ۾ قدرت طرفان تحفي ۾ مليو آهي.“

تڏهن ڏک وچان پڇيو هئائين، ”مون کي وساري ان عذاب کان ڇوٽڪارو حاصل ڇونه ٿو ڪرين؟“

”تون منهنجي لاشعور جو لازمي حصو آهين.“ چيو هيم، ”شعوري طرح توکي وسارڻ جي ڪوشش کي منهنجو لاشعور شڪست ڏيئي ڇڏيندو.“

هن ڪاڏيءَ هيٺان هٿ ڏيئي، ٽِڪَ ٻڌي مون ڏانهن ڏٺو هوءِ چيو هو ”نه تون مون کي سمجهه ۾ آيو آهين ۽ نه ئي تنهنجي چاهت مون کي سمجهه ۾ آئي آهي.“

”چاهتن جي نئين رسم جو درس اسان کي پٽ ڏٽيءَ کان مليو آهي.“ چيو هيم، ”تون مون کي ويجهو هوندي مون کان پري ٿي ويندي آهين ۽ جڏهن مون کان پري هوندي آهين، تڏهن منهنجي ويجهو هلي ايندي آهين.“

سنڌوءَ ٿڌو ساهه کنيو. پوءِ ماحول جي اداسائي گهٽ ڪرڻ لاءِ چيائين، ”تنهنجو مرض لاعلاج آهي.“

” اهو عشق ئي ڪهڙو جنهن جو علاج ٿي سگهندو هجي! مون سندس عميق اکين ۾ ڏسندي چيو هو ”منهنجو عشق عزازيل وارو آهي.“

سنڌو ٽهڪ ڏيئي کلي پيئي هئي. چيو هئين، ”تنهنجي باري ۾ ماڻهن، سي آءِ ڊي ۽ اطلاعات واري کاتي جي عملدارن جو به اهو ئي

خيال آهي.“

مان بہ کلي پيو هوس. چيو هيم، ”هڪ سجدي کان انڪار ڪري عزازيل لکين سالن جي عبادت کي رائگان ڪري ڇڏيو هو.“

سنڌوءَ پڇيو هو، ” پوءِ ڇا سوچيو اٿئي“؟

ورائي پڇيو هيم، ”ڇا جي باري ۾“

”پنهنجي باري ۾“

” مان توکان سواءِ اڻپورو بي معنيٰ ۽ مبهم آهيان.“

۽ منهنجي باري ۾ ڇا سوچيو اٿئي؟“

مون غور سان سنڌوءَ ڏانهن ڏٺو هو. الاءِ ڇو هو منهنجين نظرن ۾، جو هن هڪدم نگاهون جهڪائي ڇڏيون. مون ڏانهنس ڏسندي چيو هو. ”ازل جي ابتدا تنهنجي لاءِ منهنجيءَ جستجوءَ سان ٿي هئي. سوان کي سڏيائون ڪائنات جو آغاز. ابد ٿيندو ان ڏينهن جنهن ڏينهن تنهنجي لاءِ منهنجي مسلسل جستجوءَ جو سلسو ختم ٿي ويندو. ان ڏينهن کي سڏيندا قيامت.“

سنڌو بيچين ٿي پيئي. چيو هئائين، ”تون چريو ٿي پوندين. چريو ٿي پوندين.“

پڇيو مانس، ”تون مون کي سچو ۽ هوشمند ٿي سمجهين“؟

اٽڪندي اٽڪندي چيو هئائين، ”مون کان پري رهي ڏس.“

”توکان پري رهي ڏٺو اٿم“ چيو هيم، ” مفاصلا محبتن کي شدت جو احساس بخشيندا آهن. پر، پر تون تہ هر دم، هر لمحي مون وٽ موجود آهين. منهنجي روح ۾ آهين. ذهن ۾ آهين، تصور ۾ آهين. توکان مان ڪيئن جدا ٿي سگهندس!.“

۽ پوءِ اُها ئي ماٺ، صدين جي ماٺ، خاموشي!

***

الزام

نہ ٻڌايائين تہ ڪٿان پئي ڳالهايائين. سموري ملڪ ۾ ٽيليفون تارن جو ڄار وڇايل آهي. ضد ڪيم تہ فقط ايترو چيائين، "اسين زمان ۽ مڪان جي پابندين کان آزاد آهيون. منهنجي لاءِ ايترو ڪافي آهي تہ مان تنهنجو آواز ٻڌي سگهان ٿي."

چيم، "پر تڏهن بہ"

"ڇا اهو تمام ضروري آهي."؟

"ضروري تہ ناهي."

"تہ پوءِ ضد ڇو ٿو ڪرين."

"مان ضد ڪرڻ جو حق نہ ٿو رکان، سنڌو." پر تڏهن بہ دل چاهيندي آهي تہ ڪعبي جي رُخ کان باخبر رهان."

“تنهنجي ۽ سچل جي وچ ۾ ڏيڍ سئو سالن جي وڇوٽي آهي.” سنڌوءَ چيو “ماڻهو توکي سنگسار ڪري ڇڏيندا.”

“مون مرڻ کان انڪار ته نه ڪيو آهي.” چيم. “جيڪو موت تنهنجي محبت ۾ ملندو مان تنهن موت کي لبيڪ چوندس.”

جڻ سوچ ۾ پڙجي ويئي. ڪجهه گهڙيون خاموش رهي. هن نه ڳالهايو. مون ڳالهايو. پڇيم. “ڇا پيئي سوچين سنڌو؟”

“جي!” ڇرڪ ڀريندي ڳالهايائين. چيائين. “ڪجهه به نه”

“مون کان لڪائين ٿي؟”

“تو کان لڪائڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه به ڪونهي”

“مان وري به ضد نه ٿو ڪريان”

“منهنجي ڳالهه جو يقين نه اٿئي!”

“تنهنجي هر ڳالهه منهنجي لاءِ آفاقي پيغام آهي.”

“تون بنهه ڪافر ٿي ويو آهين.”

“ان الزام جي مون ڪڏهن به ترديد نه ڪئي آهي.” چيم. “ان الزام جي سچل به ترديد نه ڪئي هئي. ان الزام جي منصور به ترديد نه ڪئي هئي، ان الزام جي بُلهي شاهه به ترديد نه ڪئي آهي. مون سندس پيرن جي خاڪ جو مٽي تي محراب ٺاهيو آهي. منهنجي محبت عبادت آهي.”

هوءَ ٻيهر خاموش ٿي ويئي، جڻ ڪائنات خاموش ٿي ويئي.

چيم. “مان سمجهان ٿو ڳالهائڻ لاءِ اسان وٽ وقت محدود آهي.”

ٿڏو ساهه کنيائين. چيائين. “گذريل جنم ۾ به اسان جون ڳالهيون اڌ ۾ رهجي ويون هيون. موجوده جنم ۾ به اسان جون ڳالهيون اڌ ۾ رهجي ويون آهن. اسين ڳالهين کي مڪمل ڪرڻ لاءِ خالق کان هڪڙي ٻئي جنم جي التجا ڪنداسين.”

چيم. “ان جنم ۾ به اسان جون ڳالهيون مڪمل نه ٿينديون.”

پڇيائين، ”ڇو؟“

وراڻيم، ” اُها محبت جنهن جي ابتدا ڪائنات جي آغاز ڪان اڳ جي هجي، تنهن محبت جون ڳالهيون ٿن جنمن ۾ به پوريون نہ ٿينديون آهن.“

پڇيائين، ”ايئن ڇو آهي؟“

چيم، ”مون کي خبر نہ آهي“

پڇيائين، ”ان جو حل؟“

وراڻيم، ”نرواڻ“

”ٻڌمت جي طرف لاڙو رکيو اٿئي ڇا؟.

مان آنند آهيان. مون گوتم کان گيان ورتو آهي.“

”مون هڪ دفعي تنهنجي ڳچيءَ ۾ لوهہ جو ننڍڙو صليب ڏٺو هو.“

”اهو صليب اڄ بہ منهنجي ڳچيءَ ۾ پاتل آهي.“

”تون صليب ڇو پائيندو آهين؟“

”گوتم جيڪڏهن رومي سلطنت جي حدن ۾ پيدا ٿئي ها تہ هن کي بہ صليب تي مرڻو پوي ها.“ چيم، ”محبت ڪرڻ وارن جي تاريخ صليب سان وابستہ آهي. صليب کي مون مذهبي اهڃاڻ نہ مڃيو آهي.“

گهڙي کن ۾ الاءِ ڇا سوچي ورتائين! چيائين، ”هڪ دفعي ڪراچيءَ جي عجائب گهر ۾ گهمندي تو چيو هو تہ ڪڏهن ڪڏهن صديون اک ڇنڀ ۾ گذري وينديون.“

”ها، مون کي ياد آهي.“ چيم، ”مان ان وقت گوتم جي مجسمي آڏو بيٺو هوس.“

”ڇا اڄ بہ ان راءِ تي قائم آهين؟“ آهستي پڇيائين.

”ها، اڄ بہ ان راءِ تي قائم آهيان.“ چيم، ”ڪڏهن ڪڏهن لمحا وري صدين وانگر اينگهجي ويندا آهن.“

پڇيائين، ”ڪيئن؟“

چيم، ”جن لمحن ۾ تون نہ هوندي آهين، سي لمحا عذاب وانگر طويل ٿي ويندا آهن ۽ جن لمحن ۾ تون هوندي آهين، سي لمحا اک ڇنڀ ۾ گذري ويندا آهن.“

پڇيائين، ”في الحال موڪلايون؟“

چيم، ”مان تنهنجي رضا تي راضي آهيان.“

”چڱو“

”چڱو.“

***

رواتگي

اداس لهجي ۾ پڇيائين، "تہ تون سچ پچ هليو ويندين؟"

چيم، "ها، مان هليو ويندس"

آسمان جي وسعتن ۾ نهاريندي پڇيائين، "ڪيڏانهن ويندين؟"

چيم، "مون کي خبر ناهي."

منهنجو جواب ٻڌي هوءَ وياڪل ٿي ويئي.

هن نہ ڳالهايو.

مون ئي ڳالهايو. چيم، "ڪجهہ انسان سفر تي روانا تہ ٿيندا آهن، پر منزل تي پهچڻ کان اڳ راهن ۾ گم ٿي ويندا آهن. مان انهن انسانن مان هڪ آهيان."

لفظن مان پڳل جملو جوڙيائين. چيائين، "مان سمجهان ٿي.... مان سمجهي سگهان ٿي، تہ تون اونده جي ٻئي پاسي....يعني اونده جي آر پار ڏسي نہ ٿو سگهين."

چيم، ”شايد تون سچ ٿي چوين.“

چيم، ” اونده جو سفر دل جي روشنيءَ سان پورو ڪبو آهي.“

زهر جهڙي مرڪ چپن تي تري آئي. چيم، ”ڪجهه انسان پنهنجي وجود ۾ اُماس جي رات سانڍي جيئندا آهن.“

پڇيائين، ”ايڏو مايوس آهين؟.“

وراڻيم، ”مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به دل کي آس جي رانديڪي سان نه وندرايو آهي.“

هوءَ خاموش ٿي ويئي. خاموش ٿي وڏيڪ اُداس ٿي ويئي.

چيم، ”مون کي خبر آهي توکي ڪيڪٽس سان پيار آهي. جيڪي انسان ڪيڪٽس سان پيار ڪندا آهن، سي ٻين لاءِ ڊرائينگ روم جو سينگار ٿيندا آهن، پر پاڻ اُداس رهندا آهن.“

کلڻ جي ڪوشش ڪيائين، کلي نه سگهي. پڇيائين. ”ڪڏهن موٽندين؟“

”مون کي خبر ناهي.“ چيم، ”مون کي فقط ايتري خبر آهي ته مان هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور موٽي ايندس.“

”ها، تون هڪ نه هڪ ڏينهن ضروري موٽي ايندين، مون کي خبر آهي.“ چيائين، ”تون هر دور ۾ هليو ويندو آهين ۽ مان ٻئي دور ۾ تنهنجي اچڻ جو انتظار ڪندي آهيان. تون وڃ. مان ايندڙ دور ۾ تنهنجو انتظار ڪنديس.“

مون ڏٺو هماليه جبل جي چمڪندڙ چوٽين کان ڪيٽيءَ جي ڇوڙ تائين سموري تاريخ پاٽيءَ ۾ پسي ويئي.

هن چيو، ”الوداع“

مون ڪيس جواب نه ڏنو. مون محسوس ڪيو ته مان ازل کان سفر ۾ آهيان ۽ ابد تائين سفر ۾ رهندس.

***